אברהם ברטורא

שמים גבוהים

פרקי-יומן

ירושלים
וניהנברג
תר"ע-תר"ץ
1930-1910

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

אברהם ברטורא

שמיים גבוהים

פרקי־יומן ירושלים ונירנברג

תר״ע—תר״ץ 1910—1930

ירושלים תשל״א

Avraham Bartura : High Sky
Diary
Jerusalem-Nuremberg
1910-1930

עטיפה ואיורים : גד אולמן, תל־אביב
דפוס : אחוה בע"מ, ירושלים

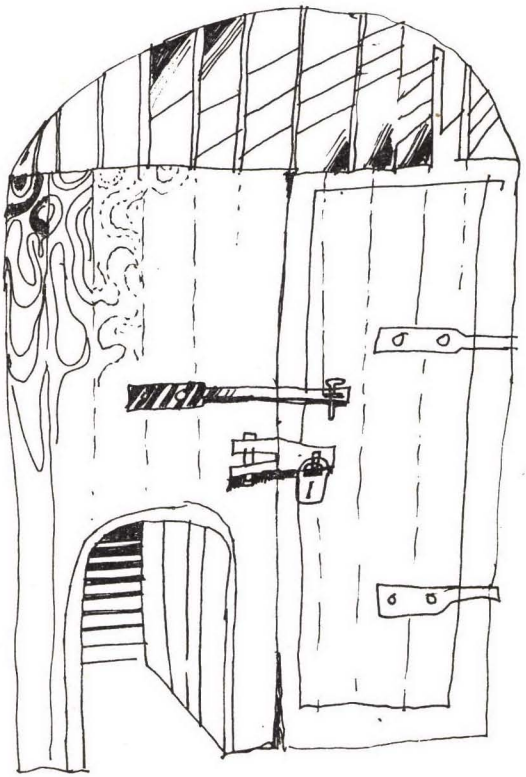
© Printed in Israel 1971

הזכויות שמורות למחבר
רחוב קרית משה 7 ירושלים

ליעקב בני וליואנה
ולבניהם ערן ואמיר
באהבה

לימי־החנוכה, בשנת תרפ״ג, הטיל עלינו מורנו־ללשון חיבור־בית על הנושא ׳שאו איך אין טיפסטה־טיפסטה פ׳רנה׳ (זיכרונות־ילדות ראשונים). חיבורי מילא מחברת בת עשרים עמוד. המורה מצא עניין בחיבורי והמריץ אותי להוסיף ולהעלות בכתב עוד ועוד. זו היתה ראשית יומני. לימים פירסמתי בכתבי־עת — תחילה בלועזית בחוץ־לארץ, ולאחר־מכן, מאוחר יותר, בעברית, בעיתוני־הארץ — פרקים שונים מן היומן, שאת חלקו הראשון אני מגיש בזה. ניסחתי את הדברים מחדש, אך לא שיניתי לא את תוכנם ולא את רוחם, פרט למישפט יחיד שהוספתי, ואין זמנו אלא כחמש־עשרה שנה אחר התקופה המתוארת, מישפט על פטירת אבי.

ספר זה הוא מעין המשך לשניים הקודמים, ׳ישאו הרים שלום׳ ו׳ירושלים בעיני רואיה׳, אף שהוא שונה מהם שינוי מהותי. הפצרותיהם החוזרות־ונישנות של ידידים גברו על היסוסיי. תולה אני עצמי באחד שיח־בן־אילן, גביהא בן פסיסא, שאף שהדיוט היה, מלאו לבו לצאת ולהתנצח עם חכמים לפני אותו מלך גדול. אלא שהוא קפץ והצליח . . .

כסימה ראשונה

אחותי גדולה ממני. אבל אני הייתי הבן הראשון להורי, והנכד הראשון להורי־אבא. על־כן היה לי מעמד מיוחד אצל סבא־סבתא — זכויות מיוחדות, אך גם חובות מיוחדות.
חאלאקה, היינו כסימה ראשונה לילד, אין עושים לפני מלאות לו שלוש שנים. שיחק לי מזלי, ונולדתי בראשית תשרי; הברית היתה למחרת יום־הכיפורים, כשהכול עדיין נקיים מכל חטא ועוון — הכול, ואני בתוכם. עד לקבלת עול תורה נותרו לי למעלה מז' חודשים. שבעה חודשים, שבהם אדם בעצם כבר כשר שיפטמוהו בחוכמה ובדעת, אך הוא בכל זאת פטור, כי טרם הגיע היום. מחצית השנה ועוד חודש של מצב שהוא, לפי תפיסת הנוגע־בדבר, אידיאלי, ומנקודת־מבטם של הדואגים־לו, פאטאלי; ואתה עזוב לנפשך, על־כורחם ולמגינת־נפשם, בבחינת עגלה אשר לא עובד בה, אשר לא משכה בעול.

העול, אשר תחת שיהא נאכף עליך, אכוף הוא על אוכפיך; וככל שאתה, חסר דעה ובינה, מוסח־דעת ממנו, הללו כל דעתם נתונה לכך: מתגדל כאן לעינינו גוי, רחמנא ליצלן, מתאנחים סבא־סבתא לעיתים קרובות, וגם סבתא האחרת, אם־אימא, שגם לה אני נכד־זכר ראשון, סוברת כך; והרי זה אחד הדברים המעטים, המעטים־מאוד, שבהם סבתא זו, בת־חסידים, היא תמימת־דעים עם האחרת, מן המתנגדים.
אבל, סוף גנב לתלייה, וסוף עגלה לאפסר. קרב־והולך ל"ג בעומר.

בין רעף לטיח התקינו להם זוג ציפורים את קינם. ולא הם העירו אותנו משנתנו — האב העירם. כל ימות־השבוע, מראשון־בשבת עד ערב־שבת, אין האב עימנו בבית. ישיבה פתחו להם, לעשרת עילויי־ירושלים, ושם יושב אבא כל השבוע ולומד. רק לשבת הוא בא, ואנו חותמים את פיותינו ומתהלכים על בהונות, כשאבא בבית. צריך הוא להספיק הרבה כל־כך ביום־וחצי אלה.

בערב אין אני שומע את אבא, לא בזמרו את שיר־השירים ולא בלמידתו; עייף אני מעיסוקי היום הארוך, ובקושי מחזיק את עיני פקוחות עד אחרי ברכת־המזון וקריאת־שמע־שעל־המיטה, והתנומה יורדת על עפעפי. אך בבוקר, כשמתחיל אבא להתהלך מקצה־החדר אל קיצו, אף שקולו אינו נשמע, והוא ממלמל את ברכות־השחר, כבר אני ער. עדיין חושך בחוץ, ועם בת־רוח קלילה, אין אתה יודע היכן מוצאה, הפולשת מבעד לסורג החלון הפתוח, מתחילים הצללים לרקד על הקיר, כאילו מתלווים הם למיצעדי אבא, וריחן של פתילות־השמן מתדפק על הנחיריים, בליל של ריחות, של שמן־זית בבעירתו וצמר־גפן נחרך, זנבו במים מתחת לשמן, וראשו מתעגל ומשחיר ומתנפץ. עדיין חושך בחוץ, אך כבר חוורונו הקרוב מוחש. האח הקטן זע בעריסתו, הכסת מרשרשת. יושב אבא אל השולחן, להעביר על הסידרה — לא הספיק להשלימה אמש, ואזני קולטות, לא כל מלה מובנת: צו את בני ישראל, ויקחו אליך שמן־זית זך, כתית למאור, להעלות נר תמיד... ולקחת סולת, ואפית אותה, שתים־עשרה חלות (למה שתים־עשרה? ולנו רק שתים, לחם־מישנה!)... על השולחן הטהור — הטהור — הטהור...

באחת משתנית הנעימה — הגיע אבא להפטרה; דומה, הקול נתגבה קצת, אף שהוא עדיין בלחישה, בקושי אני קולטו, הוא חד יותר, תקיף יותר, ובקן, תחת המרזב, דומה, מתחילה היקיצה. והיתה להם לנחלה, אני נחלתם, אני נחלתם, אני נחלתם; ואחוזה לא תיתנו להם בישראל, אני אחוזתם, אני אחוזתם, אני אחוזתם. לא יאכלו הכוהנים, הכוהנים, הכוהנים. אני רואה את קולו של אבא, שמרקד הוא עם צללי־הפתילות שעל הקיר, כאילו הוא יורד, ובנחת, במדריגות.

כלום סגר עכשיו אבא את הספר? שמעתי־לא־שמעתי. עדיין הוא יושב. וכאילו, לפתע, בא משהו. דרך החלון, בבת־אחת — הכול נשתנה. אבא עוד יושב — ואין ישיבתו כמקודם. והרחישה־לא־רחישה של טרם־יקיצה, בקן־הציפורים, כמו נחתכה באמצע, כמו קפאה, כמו כלי אטום עליה נכפה.

גם הצללים שעל הקיר עמדו ולא זעו עוד.
מלמטה זה בא, ואינו אלא הד, בן־בנו של רחש, שאין אתה קולטו באוזניים, כי אם בפנימך. עכשיו קם אבי בלחש, עומד רגע ומהרהר, מעביר עיניו על הבית, על אימא, על הילדים — דומה, הם ישנים כולם (ואינם ישנים!) — וניגש חרש אל הדלת; סב לאחוריו וניגש אל הגומה שבקיר, נותן עינו בנטלה, שעינה כעין הכסף והזהב בעירבוביה, מרימה ושוקלה בכף־ידו, וחוזר אל היציאה —
'להיכן אתה הולך?' זו אימא. בלחישה.
'שא־שא', אומר אבא. 'מישהו. למטה, עם השער'.
'אל תלך לבד', אימא. 'אל תלך לבד. קח איתך מישהו, שכן'.
כבר איבדו מזוהרן הלהבות הדולקות, והצללים עייפו. מלמטה עולים עכשיו צלילים דקים של בריח מוסט, מתון־מתון־מתון, הוא בריחו של השער־שבתוך־השער, יתד־ברזל בתוך טבעותיה: היסט ואתנחתא, היסט ואתנחתא, והשערון מזמר בהיפתחו לאט —
'רד מן החלון', זו אימא, 'חזור למחצלת'.
שמעתי? לא שמעתי. רק קלטו אוזני רישומם של דברים, לא קלטו תוכנם של דברים. הצללית היא שאני קולט, זו שבחוץ, השחוחה, וראשה אל פתח השערון. פתאום אני שומע את צריחתם של הציפורים, והצללית נעלמת, נבלעת בנימה, כאיטריה הנשאבת בין השפתיים, וקול עמום של גוף־אדם נופל, וצליל ברזל מוטח במירצפת, בחוזקה, וקולות־נגיפות עמומים, ויבבות־ותחינות, והשער שוב ננעל ומוברח, והצללית — שוב אין זו צללית, אלא דמות־אדם; נידלל החושך ונצטמח אור־של־טרם־בוקר — מתרוממת כבמאמץ ממושלכותה, נושאת רגליה, תחילה בכבידות, ואחר באיצה גוברת־והולכת, במורד הרחוב, לעבר שער־האשפות.
ראה ראינו למחר — התחמקנו מן התפילה, לשחר את מקום פריצתו הכושלת של הגנב — את הדקר המושלך בפינת־השער; לנגוע בו לא העזנו: מוקצה! שבת היה.
מאז לא בא עוד פורץ אל השכונה.
ובשני־בשבת שלאחר־מכן, לעת מינחה, באה הדודה להביאני אל בית סבא־סבתא: הערב ל"ג בעומר, מחר עושים חאלאקה. והדודה שלוחה לקחתני, ולהביאני, ולשומרני בדרך, לבל יראו עיני בזה הערב שום בהמה טמאה, כגון חתול או כלב וכיוצא באלה חיות־שדה.
כך הוא נולד האור, משל תינוק הוא: חבוי הוא, אני יודע, שם מעבר להרים,

הר־הזיתים ושאר ההרים, כשהחושך עדיין עוטף את העולם. והנה, רק מי שמכוון ליבו ועיניו חש בכך, בוקע הוא מרחם־האופק, עולה חרש כמשפכו של בקבוק־היין, ומתלטף על השמיים מעל, והאפילה השחורה מתחוורת, ולשונות משתלחות כמניפתה של אטלקה, בת הרב, ורצי־אור נוסעים מהר לעברנו, זוחלים אל החלון, מתעטפים על הזגוגיות המתנצנצות במתגנב, והאור־לא־אור בא ודבק ב'זכר־לחורבן' שמעל למשקוף הדלת. פה הייתי, בפרוס הפסח, כשסיידה מרים את כותלי הבית, וסבא עמד עליה והקפיד, שתניח מעל לפתח אמה־על־אמה בלתי־מסוידת. שאלתי: מדוע? זכר־לחורבן, השיב סבא. איזה חורבן, שאלתי. חורבן הבית, אמר סבא. איזה בית? בית־המיקדש. איפה הוא בית־המיקדש? איננו עוד, נחרב, לפני הרבה זמן, עוד קודם שנולדת, אמר סבא. עוד מעט נעשה לך חאלאקה, תלך לחדר, תלמד — תהיה גדול, תלמיד־חכם, ותביא את הישועה. הישועה? יבוא המשיח, וישוב ייבנה בית־המיקדש.

הרבה זמן — קודם שנולדתי. אכן, זה הרבה זמן. איני זוכר. אבל הדודה סיפרה לי: קטן־קטן היית. עכשיו אני גדול. כמעט. עוד מעט יבואו להחליקני. ואז ילמדוני בינה.

אני שומע את העיזים עולות מן הסילואן, פעמנוניהן צוחקים באוויר־הבוקר. וריח הצמר המטונף של הכבשים. וריח החלב החמים השופע מעטיניהן, בחוש ממוּל. עוד מעט תביא מרים את החלב בסיר, שהוא כמו סיר־של־כסף, וסבתא תבצע את הכעך בסכין החדה, שאסור לי לאחוז בה, סביב־סביב, לשניים, ותמרח את הזיבדה על תוך־הכעך. אני אנקר תחילה את השומשמין הזהובים מגב־הכעך. ברכה, תאמר סבתא, תחילה תאמר את הברכה — איזו ברכה אומרים? מיני מזונות, איזו שאלה, והחלב כבר מעלה הבלו החם מן הספל הכחול.

סבא איננו. כבר הלך למיקווה ולבית־הכנסת, לוותיקין. גם סבתא איננה. במיטבח היא, במיטבח־החלב. שני מיטבחים לה לסבתא. ובשתיהן היא מושלת. וגם מרים כבר איננה, הלכה לחלוב. הדסה אצל סבתא, עוזרת לידה. והדודים כבר הלכו, שמעון ויהושע, לתפילה. רק אני עוד שוכב — היום מותר לי להאריך שכיבתי במיטה. היום אני מלך, בן־מלך. מלכים עומדים בשלש שעות, כך אמר הדוד יהושע — הוא הקטן בין הדודים. אבל הוא כבר גדול, עוד מעט יהיה בר־מיצווה. הוא כבר מניח תפילין, ויודע הרבה. ואני היום בן־מלך.

האור כבר נדחק פנימה ובלע את כל החושך, והוא ממלא את כל החדר,

ומלבין את התיקרה ואת הקירות, ומקיף את הזכר־לחורבן סביב־סביב. אתמול פתאום צחק הדוד שמעון, צחק וצחק, וצחוקו גבר־והלך, וזרם בקול, כמו מי־השילוח במיקווה־של־שמואל־כוהן־גדול. והתחיל לנתר בחדר, סביב־סביב, כמו סביבון גדול, טפח על ירכו, וגרגר כמו אשד־של־רעמים, ועיניו דמעו מרוב צחוק. סבא גער בו: אסור! אסור למלא פה צחוק — זכר־לחורבן! אבל גם סבא צחק. הכול צחק. הקירות, דלתות־הארונות, הספרים במדפים, הכוכים האפלולים גיחכו, והצחוק נתגלגל על הריצפה, וסבא צחק ונזף: אסור. זכר־לחורבן. מיום שחרב בית־המיקדש, אסור לו לאדם למלא פיו צחוק, אמר הדוד יהושע. אבל גם הוא צחק. אפילו הזכר־לחורבן חייך. טוב לצחוק, אפילו שאסור.

הנה הוא בא, הדוד שמעון. כבר מרחוק אני שומעו. הוא יורד־קופץ במדריגות, שתים־ושלוש בבת־אחת, ומזמר בקול: בצלצלי־שמע, בצלצלי־שמע; בצלצלי־תרועה, בצלצלי־תרועה. כל הנשמה תהלל יה, כל הנשמה, כל הנשמה, תהלל, תהלל, תהלל־יה.

נו — בוקר טוב! כבר קמת! נו, כמובן, כבר גדול היום! יום נאה, ברוך־הוא וברוך־שמו. ואת ידיך כבר נטלת? אה, הנה בת־הזקונים הולכת־ובאה, ומי־הציפורניים היא מביאה, להעביר את הטומאה מעל ידיך, טול והספג, וברך — אתה כבר יודע: על נטילת ידיים. ועכשיו צא — ותיטול ידיך שנית. אך היזהר לא לראות שום חתול —

'אין כאן היום שום חתולים', אומרת הדודה מרים בתרעומת.

'אהה', אומר הדוד שמעון, 'ואת ציווית על החתולים, לא לרדת היום אלינו'.

'טרודים הם עכשיו, החתולים, ואין שעתם פנויה — ואל תבלבל לו לנער את הראש', היא מפטירה בקפידה. אין היא אוהבת שמקניטים אותה, ואין היא מניחה שיתעתעו במי שהופקדה על שלוות נפשו.

'בוקר טוב', אומר סבא בקול רך, ועיניו מאירות, עיניו היפות. וזקנו המטופח, הנוצץ. ואבנטו הרחב, החוגג בתמזוגת־צבעיו. ונעליו המבריקות. 'בוקר טוב, שנה טובה'.

בינתיים מיהרה הדסה, בת־הזקונים, והביאה מאימא את ארבע־הכנפות החדש, ששכחנו אתמול להביא עימנו, אך הדודה מרים עדיין אינה מניחה שילבישוני אותו: 'קודם צריך לסרוק לו את שערו', אומרת היא, ויותר שהיא סורקת, היא מלטפת. מצרה היא, ניכר, על השחתת שׂערי, שהיא משתבחת בו. אולם, דין הוא, ואין להימלט ממנו.

'גש לסבא, וטול ברכה ממנו', אומר הדוד יהושע. והדוד שמעון אוחז בידי ומגישני אל אביו, שהגמרא פתוחה לפניו. 'קרב', אומר סבא, וקולו כקול השמש, העולה מאחורי ההרים, והיא שולחת בדים לכל עבר, בחצי גורן עגולה. בדים של זהב. 'קרב אלי, ילדי. מן הדין היה, שאביך יאמר לך את הדברים. אך אביך כבר יושב ולומד, ותלמוד־תורה כנגד כולם. והריני במקומו: בני־בנים הרי הם כבנים, כבן אתה לי, כאחד הבנים שלי. נזכה ותהיו כולכם אנשים ישרים, טובים ומיטיבים, ולומדי תורה לשמה'.

ליד השולחן הקטן יושב סבא, בפינת החדר. פניו מול הפתח וה'זכר־לחורבן' שמעליו. באלכסון, מן החוץ, נופל אור־היום אל זגוגית־החלון ומשתבר בו, וחוזר ונופל על פני סבא, ועיניו מתלחלחות קימעה. הוא נוטל בידיו את שתי ידי, נותן בהן עינו, ואומר: 'שמור אותן, את ידיך, מזוהמה. נטול תיטול את ידיך כל יום מחדש, להעביר את הטומאה שדבקה בהן במעת־לעת שקדם' — ובלחיצה קלה דוחף הוא אותי מלפניו. הדוד שמעון שוב אוחז בי ויוצא עימי מן החדר.

נקיה החצר. עוד הלחלוחית עולה־נודפת מן המירצפות, זה עתה נשטפו בידי מרים והדסה. מן האורן המטיל את צילו מעל לחצר, מן הכיכר, נושר צרור מחטים, וריחם מתערב בריח המים העומד עדיין באוויר. בחצר, מורחק מעט מן המיטבחים ומקורב יותר אל חדר־הדיורין, עומד שרפרף, עליו אני יושב, וממולי, על כיסא מעץ, יושב הדוד שמעון. הדוד יהושע מתהלך, דרך חשיבות ודריכות כאחד, מחוץ לד' אמות שלנו, והבנות נבלעו במיטבח, עם סבתא. אני והדוד שמעון, ואין עוד בכפיפתנו, והחצר הנושמת בשתיקה, ומעלינו כיפת־השמיים, השמיים התכולים, הממתינים. אני שומע את קול נסירת המיספריים החורשים בשער־ראשי, ושומע את קול נשימתו של עולם, העולה מתוכי, וחש במגע ידיו של הדוד, והשערות הכסומות נושרות ומתפזרות על הארץ, וכיפה של אוויר קריר מתעטה על ראשי המעורטל.

'זהו', אומר הדוד שמעון, 'אין עוד שום חציצה עכשיו בינך לבין שם', והוא מצביע בעיניו למעלה, אל השמיים. אותה שעה מביאה מרים ביצה שלוקה מן המיטבח, גדולה, לבנה. על הביצה, על קליפתה הרחוצה, כתוב 'תורה ציווה לנו משה, מורשה קהילת יעקב. שמע בני מוסר אביך ואל תיטוש תורת אמך' — הדוד שמעון הוא שצייר את הפסוקים על הביצה, בשעת־בוקר מוקדמת או בשעת־ערב מאוחרת אמש, איני יודע, והוא שקורא לפני את הדברים. אחר הוא פוצח את הביצה ומגישה לי: 'שהכול'. אני אוכל ומהרהר: תורה ציווה לנו משה; שמע בני מוסר אביך; תורת אמך. אחר שולה הדוד

מאחורי גבו את הלוח מקארטון, אני שח מעליו, והדוד מצביע ואומר: אלף. אני חוזר: אלף. הדוד אומר: בית. אני חוזר: בית. הדוד אומר: קמץ אלף א. אני חוזר: קמץ אלף א. וכן עד גמירא.

'די!' אומרת סבתא, 'הוא לא צריך להיות חכם גמור ביום אחד — וגם אתה לא יזיק לך אם תלך ללמוד קצת היום', והיא מניחה על השולחן הקטן, שהביאה מרים מן המיטבח, את הכעך המזובד וספל קאפה־בחלב. זהו ספל גדול, בטנוני, ככיור־הרחצה שבבית־הכנסת, אלא שההוא מנחושת נוצצת, אדמדמה, וזה מעין החרסינה, תכול כשמיים מעלינו, ורצועות לבנות מסביב, כמחלב. מן הקאפה עולה הבל דק והוא נפרס מול השמש, גל אחר גל. חומו של המשקה עובר את דפנות הספל, מסונן, ועוטף את כף־היד. בצמרות האורנים שממעל יורדים עלינו, שפעים־שפעים, ציוצי האנקורים.

'מחר תלך לחדר', אומרת סבתא, לא תכסיד, אם תתחיל בזה מחר. היום אתה יכול להשתובב. אבל קודם תיגש הביתה, שתראה אותך אימא שלך — אינך עוד זה שהיית אתמול; בלי משים מגיעה ידי אל הראש הגזוז. 'נכון', אומרת סבתא, ואיני יודע, אם שמחה היא או מצטערת, 'שוב אין לך ראש של גוי; ראש של יהודי לך מהיום. ואחר־כך תלך אל הדודה רבקה —'.

'ואל סבתא אסתר', אני אומר בחופזה.

'ואל סבתא אסתר — מצידי', אומרת סבתא לאה; אם מקנאת היא, יודעת היא לכבוש את קנאתה, אך אינה יכולה לכבוש את עקיצתה ממנה: 'מן הסתם אין הפיאות שלך די ארוכות בעיניה — אל תשים לב, לא תהיה וצידקתך'.

אך קודם שאני הולך לסבתא אסתר, סר אני אל הגינה. קטנה היא גינה זו — מי צריך שתהיה גדולה. אני מטפס ועובר את סיבכת הגדר, שחיציה מזדקרים כלפי מעלה, יורד ומשתכב אפרקדן על מישטח־היבלית. קריר כאן, אין השמש מגיעה לכאן, אך השמיים מעלי, ומן הגן הגדול שלפני בניין־רוטשילד מגיע לכאן רחש האילנות וריח האורן והברוש. אני עוצם את עיני ורואה את יריעת־השמיים מרחיבה־והולכת ושוליה מגיעים עד ירכתי־ארץ. השמיים עצמם מתרוממים ומגביהים עד אין סוף, וצבעים לוהטים וגועשים בחלל. אילנות צומחים עולים מן האדמה, לכל מלוא העין, גבוהים עד טבורו של עולם, צמרותיהם משתפלות ויורדות וסוככות. חצר גדולה. כגודל כל הכיכר כולה ומעבר לה, פתוחה לכל ארבע הרוחות, רגע מרוצפת היא, ומירצפותיה מרובעות, גדולות, מסותתות, בליטותיהן כגבנוניות הפומפיה של אימא; ורגע בתולית היא, היולית, כאדמת הכיכר, שאבק־עפר חופף עליה,

אפור־לבן מבהיק בשמש. סילון של אור משתפך מלמעלה, הוא מתפרס באלומה רחבת־בסיס, מתפצל פצלות־פצלות, וכל פצלה חשה ומתחברת אל אחת מרצועות־הצבעים המתפתלות, ורינה גדולה עולה, רגע היא עומדת, אין־קול, בטבור החלל, ובאחת הכול מתגעש — רצועות־הצבעים דמויות־נחשים, ופצלות־האור שעליהן, והרננה השתוקה, והמשמע של כל זה, זו הנשמה, שירדה אותו בוקר, שתיים־שלוש בבת־אחת, במדריגות אל החצר השטופה.

אני קם ויורד אל בית סבתא אסתר.

אבי אבי רכב ופרשיו

אין כצוהבו של נר־ההבדלה, בן ארבע הפתילות, שאתה מדליקן והן מזנקות, ולהבותיהן מפרפרות ומלחכות את הסביב. אפילו צהיבותו של חלמון־הביצה אינה מגעת לזו של הנר; שצוהב־החלמון עצור ההוא, רעב וצמא, חמוּר־סבר. ואילו צבעו של נר־ההבדלה צוחק. אילו יכולת לרדד את שעוות־הנר ולשטחה, אפשר היה להשתקף בה. אפשר ריח־היין נכנס בה בהבדלה, ועשאתה קלת־ראש?

'אברהם־ליזר', אומרת סבתא; מאז העבירוני מחדרו של הרבי'לה אל חדרו של הרבי, זה שבוע ימים, אין סבתא עוד קוראת לי אברהם'לי; כבר אתה גדול, אומרת סבתא, ואין נאה לקרוא לך שם של תינוקוּת — 'ממחר, אברהם־ליזר', אומרת סבתא, 'תיגש לסבא ר' משה נחום, כל אימת שהולכים לבית־הכנסת. בעל מיחושים הוא סבא, לא עלינו, ומן הדין שיתלווה אליו מישהו'.

אמנם בא־בימים הוא סבא־רבא, אביה של סבתא, והדרך לבית־הכנסת, שמרובה שיפועה ומרובות מדריגותיה, מקובלת יותר על מי שרגליו ועיניו צעירות. אף על פי כן חושד אני בה בסבתא, שמנסה להערים עלי. נוהג אני ללכת לבית־הכנסת, שלא כבני־אדם, בעקיפי־עקיפין. יוצא מן הבית ראשון, ובא לתפילה אחרון. תחילה עלי לגשת אל הגן ולהציץ בו, אם נפתחו הפרחים ואם כבר עולה ריחם; ולגשת לשדרת־האורנים, אם נשר איצטרובל; הציפורים כבר שרים את שיר־יוֹמם, ואני קולע לי מיקלע של מחטים: תולש מחט מבית־אחיזתה, כופף את בת־זוגה — ששתים־שתים הן צומחות בגביע

אחד — ותוקע את ראשה אל תוך בית־האחיזה שנתפנה בו מקום התלושה, והרי חוליה ראשונה. את השנייה אני מעביר דרך הטבעת הראשונה קודם שאני סוגרה, והרי שתים. וחורז והולך — רק איני יודע מה לעשות בנתלשות, שנפטרו מבית־תקיעתן, ואין להן כנפיים לעוף. ואחר עלי לעלות אל גג מחסן הסיד־והחול־והמרית־והמריצה־וכל־השאר, ולקפוץ — שבריצה יש ממהרים ממני, ובטיפוס חיים׳קה זריז ממני, אבל בקפיצה אין דומה לי. אני קופץ ומסתחרר באוויר, סביב־סביב, וחוזר ומגיע לארץ ופני אל בית הרב הורוויץ. שם, מעבר לחדר־הכביסות, יש גינונת, והאיזדרכת כבר פורחת בסגול־אשכלותיה. בטיפוס קל אתה מגיע לגדר מישגב־לדך, וגולש־ויורד אל חצר בית־הכנסת. אז מה, אם צריך לשוב ולרחוץ את הידיים?

נמוך־קומה הוא סבא־רבא, כמעט אני מגיע לקומתו. אבל הילוכו לאט. שלא כאבא, אין סבא זה לוחש עם עצמו, ואף אינו מהורהר כסבא נחום. ׳תן לי, סבא׳, אני אומר, ׳את הטלית־ותפילין שלך — למה זה כבד כל־כך?׳ ׳כבד?׳ אומר סבא, ׳טלית־ותפילין שלי כבדים? לא ידעתי. ואתה, איפה הסידור שלך?׳ ׳אה, זהו שכבד אצלך, יש לך סידור גדול — אני, אני לא צריך סידור. יודע את כל התפילה על־פה. כבר אני לומד חומש. כבר עברתי לחדר של רב אברהם שמואל. אנו לומדים חומש. אני כבר לא צריך סידור. ואתה, בשביל מה אתה צריך סידור? אתה לא יודע על־ פה?׳ ׳אינני יודע׳, אומר סבא. ׳אתה, סבא, דיינה של ירושלים, אינך יודע על־פה תפילה של חול?׳ ׳אינני יודע אם אני יודע׳, אומר סבא, ׳עוד לא התנסיתי׳.

אוהב אני להתפלל ליד סבא־רבא. סבא נחום גבה־קומה הוא, ועמידתו בתפילה כדקל שבגן. ואבא תפילתו בעצימת־עיניים, שקצר־רואי הוא, ואין אורו של בית־הכנסת מספיק לו. ואילו סבא־רבא קרוב אלי, וסידורו גדול, ואותיותיו גדולות, והוא מניח לי לקרוא עימו. פעם אני מקדים אותו ופעם הוא מקדים אותי, ואנו ממתינים זה לזה.

סבתא סיפרה לי: למדן גדול היה סבא משה נחום, מתלמידיו של הכתב־סופר, כבר בנעוריו. כשהגיע לשנתו השבע־עשרה, נכנס אצל אביו ואמו ואמר להם: עולה אני לירושלים. הם התנגדו. הלך אצל רבו ונטל בירכת־פרידה ממנו. כשחזר לבית הוריו, ליטול ברכה גם מהם, סירבו. יצא בלא ברכה מפיהם. שנה עשה בדרכים, עד שהגיע לירושלים. לא עברו ימים רבים וסבא נתמנה דיין בירושלים — ולא פסק מתלמודו אף יום אחד. ׳אתה כבר מצאת פעם את סבא משה נחום בביתו שלא עם הגמרא?׳ ׳כן׳, אמרתי, ׳פעמים רבות אני נכנס וסבא יושב עם הרמב״ם׳. ׳והרמב״ם זה לא גמרא?׳

'לא, סבתא, גמרא זו גמרא, ורמב"ם זה רמב"ם'. 'לא ידעתי', אומרת סבתא, 'אתה חכם, אתה כבר לומד חומש. מילא, שיהא רמב"ם — על־כל־פנים אין הוא משחק בקלפים'.

'כבר לומד חומש' — מאי רבותא? כמה זמן חייב אדם לעסוק באלף־בית ובסידור? נכנסתי לחדרו של הרבי'לה מיד אחר ל"ג־בעומר. כל־כך קטן הוא, רב שלמה, שקוראים לו הרבי'לה — ואנו לא די לנו בכך, הוספנו לו הקטן. הרבי'לה הקטן. היה מלמד אותנו אלף־בית זה אחר זה, אחד לומד אצלו, והאחרים עוסקים ילד־ילד בשלו. מרחוק קשה היה לנחש, מי מן השניים השחוחים מעל ללוח־האלף־בית הוא המורה ומי התלמיד. הרבי קורא ומצביע קמץ אלף, קמץ בית, קמץ גימל, והילד קורא ומצביע אחריו — וכשמגיעים לקמץ יוד, נופלת סוכריה על הלוח. והרבי'לה מבקש להאמין שהילד מאמין, שמן השמיים נפלה הסוכריה. היכי תמצי מן השמיים, אם התיקרה מבדילה בינינו ובין השמיים? שמא תאמר מלאך? המלאכים הם בכיס שלנו, בשבר־הראי שבכיס שלנו, שברצותנו אנו מכוונים אותו אל השמש שבחוץ ומרקידים אותם על הכתלים, וברצותנו אנו מחזירים אותו לכיס, והם מנועים.

על הסידור ישבנו ממחרת השבועות עד תחילת אלול, קרוב לג' חודשים — לא די? די. ובא אלול, ואנו מתלבטים בין רגלי הגדולים.

באלול עדיין אתה קונה ביצים בזול. שבקיץ גם התרנגולות אינן יודעות מה לעשות עם עצמן, ומרוב בטלה מטילות הן. בוקר־בוקר נכנסים אנו, מנדלי ואני, לחדר־הסמרטוטים שלהם, מבריחים את התרנגולת, ומוציאים את הביצה החמה, פעמים גם ביצים שתים, ומביאים אותן לשינדל. אבל ברחוב חב"ד, לא הרחק מחצרו של רבי צדוק, שם הוא שוק הביצים. הפלחיות מביאות אותן מכפר־השילוח, טריות ומטונפות, עובר להטלתן. רובצת היא הפלחית על ביציה, רחבת־שת כגיגית של כביסה, והיא מונה חאמסה־חאמסה, עאשרה־עאשרה חמאסתעש־חמאסתעש, עשרין־עשרין. ואתה מנסה לבלבל אותה — חוזרת היא ומתחילה מבראשית. והרעש גדול. קונים ומוכרים מתמקחים, התרנגולים — כבר יש מושכים לכפרות; זריזין מקדימים — צווחים, חמורים נוערים, גמלים טעונים שולחים סירחונם למרחוק ופעמוניהם מצלצלים, והחתולים חומקים מבין רגלי הילדים המנסים לבעט בהם.

רבע־המאג'ידה הוא מחיר עשרים ביצים בינוניות. אבל הדודה מרים השיגה עשרים־ושלוש. היה זה מיקוח קשה וממושך, עם שבועות ועם קללות, עם סירובים ועם הסתלקויות, עם תחינות ועם שידולים, אבל בסיום המיקח

הכול מרוצים. אני מטלטל את הביצים בקופה הקלועה — עודני הוגה במנייה המשונה: חמש־חמש, עשר־עשר, חמש־עשרה־חמש־עשרה, וחוזר חלילה חמש־חמש — וכבר לבי נתון למה שיבוא: פתיתים.
כשיש ביצים, עושים פתיתים. שבחומן של שלהי־דקייטא לא יעמדו הביצים ימים רבים, אף כשהן נתונות בדלי ומשולשלות אל בור־המים; שהרי גם המים מתעטים־והולכים, וכבר שומעים את קולו של מוכר־המים: 'יאלה יא קירבה מויא!'
באמצע החצר יושבת הפתיתאית, ריינה הקוסקוסאית. אף היא תשתיתה רחבה, עגולה כנפה הענקית שלה, הנתונה בין רגליה, נפה בעלת עיניים גדולות, קעורות מלמטה וקמורות מלמעלה, נפה שהיא מיגררת. תחילה היא מנפה את הקמח, קמח לבן ודק, שתולעים רוחשות בו. לכן סמיכה היא רשת־הנפה ועיניה זעירות מאוד. הנפה מרקדת בכפות־ידיה של ריינה, מהר־מהר, כבית־המחט במכונת־התפירה של אימא וכבוכייר במסתורית של הביאליקאית שלידנו. נפה גדולה ממנה במקצת, עיניה גדולות יותר, מנפה את הסולת, שעינה כעין הזעפרן. בינתיים רוחצת מרים את הביצים ומנגבתן — לא כל אשה מקפידה על כך; סבתא מקפידה. היא גם שידלה את ריינה לרחץ תחילה את ידיה ואת רגליה ולחפון את שערותיה הגולשות ולקושרן, וריינה נשבעה, שרק למענה, למען לאה אשת המוהל רבי נחום, עושה היא זאת. את הביצים היא מבקעת לתוך קלחת־הנחושת — תיק, הביצה בקועה, נשפכת לקלחת, הקליפה נושרת כמאליה לסיר שמימין; תיק ועוד תיק, עשרים פעם. בכף־העץ הגדולה היא בוחשת, טורפת; ציבחד פלפל שחור, ועוד קורט; וכף מלאה מלח, ושתים־שלוש כוסות מים — ואני רץ ומביא, רץ ומביא. 'הקמח!' אומרת ריינה, ואני מגיש לה את הקמח המנופה. היא זורה חופן על קרקעית הגיגית הגדולה. 'שלא תדבק העיסה בגיגית', אומרת ריינה. 'שלא תדבק', אני מאשר, מעשה מבינות. 'האילפס!' אומרת ריינה. 'האילפס' אני אומר ומגישו לה, ככוהן הדיוט, המשרת בקודש. 'הסולת!' אומרת הכוהנת הגדולה. 'הסולת', אני אומר, 'רוטל שלם! הנה!' 'הקמח', אומרת ריינה. אני מגיש את הקמח מחדש. עכשיו כיסה הקמח הלבן על הסולת הזהובה, ובא בליל־הביצים ומוסיף זוהב על זוהב. הבליל משתפך וחורץ חריצים בגבעת הקמוחה ויוצר פלגים־פלגים. 'הנה הכף!' אני אומר ומושיט לריינה את הכף הגדולה. 'בשביל מה הכף' מפטירה הכוהנת הגדולה בעקימת־שפתיים, ידה הגדולה פולשת לבליל הצמיג ובוחשת ובוחשת. 'מים!' מצווה ריינה, 'שפוך מעט!'

עכשיו מתחילה עיקר המלאכה. עד כאן יכולתי גם אני לעשותה, אחר שראיתי את כל אלה ; כל בעלת־בית רגילה עושה אותן. אמי שלי אף מומחית מריינה בענייני עיסות. עורכת היא עלה־של־בצק, פ'יט־פ'יט־פ'יט, מגלגלת אותו על גבי המערוך, וכשהיא פורסתו על השולחן, שמיכתב פתוח מונח עליו, יכול אתה לקוראו מבעד לגיליון־הבצק — אם יודע־קרוא אתה. אין בכל העיר בריה כמו אימא בכל עסקי בית ומיטבח — אבל בגרירת קוסקוסו עליה להתאבק בעפר רגליה של ריינה הפתיתאית.

המיגררת נתונה בגיגית הגדולה, אף קרקעיתה של זו זרויה מעט קמח ; תולשת ריינה מלוא חופנה מן המלושת שבאילפס, מכדררתו, ומסיעה אותו על עיני־המיגררת, סחור־סחור, כשכדור־העיסה מתגלגל גלגול־בתוך־גלגול — סביב־סביב מימין לשמאל, בכיוון מחוגי־השעון, ומעלה־מטה, מסביב לציר־עצמו, והפנינים נושרות לגיגית, והגיגית עצמה סובבת־הולכת, אף היא בכיוון השעון, ותחתה מזמזם על אבני־המירצפת הגדולות, וריינה עצמה חגה עם כל אלה, וכדור־המלושת מתמעט־והולך ואפס, וכבר נתלש מן העיסה תליש אחר, והפנינים נושרות לתוך הגיגית, כאגלי־הזיעה מעל מצחי — אני הוא המזיע, ריינה יבשה לחלוטין.

'אברהם ליזר !' אומרת סבתא, 'כבר עשית די כאן היום עם ריינה — שמא אימא זקוקה לך, עם שני התינוקות בבית'. ואני נזכר : אמת, אימא מכבסת היום. אני עוד מביט היבט אחרון בריינה ובגיגית. 'בוא', אומרת סבתא, 'אינך רוצה כעך לפני שאתה הולך ?' 'אבל עם זיבדה', אני אומר. 'לא', אומרת סבתא, 'היום — עם סאמנה. מרים הביאה שמנת מן השוק. ושיהיה לך לבריאות'.

'לשעה טובה אתה בא', אומרת אימא, 'כבר הכביסה גמורה, ואתה עוזר לרבקה לתלות אותה'. 'אני גם רוצה', מתחנחן האח הקטן, 'ירח גם רוצה תלות כביסה'. 'אתה גם עוזר', אומרת אימא, 'ואתם השגיחו עליו'. 'שלא תישוך אותו לטאה', אומר אני. איני אוהב שהוא נגרר אחרינו. 'שלא תישוך אותו לטאה', אומרת אימא, 'אני יודעת — כשאלוהים רוצה, גם לטאה נושכת, והוא עוד קטן. השגיחו עליו'.

התינוק בוכה. זה היצור היחיד בכל העולם שאני אוהב כשהוא בוכה. הוא כזה שמנמן ועגלגל, וכשהוא מעוות את פרצופו בבכי, תענוג להביט בו. שלמה'לי שלנו. הוא יהיה חכם. שלמה החכם. 'לכו כבר', אומרת אימא, 'היום רץ — עוד יתפסו לכם את המקום. יום של כביסות היום'.

'קח', אומרת רבקה ותוחבת לו לידיו הקטנות של ירח את חבל־הכביסה

המקופל, 'ואתה קח את הקורות ואת האטבים'. 'ואת!' אני שואל. 'אני — את הגיגית עם הכבסים'. 'זה כבד מדי בשבילך', אני אומר. 'אני יכולה', אומרת רבקה. היא הגדולה, ולה זכות הפיקוד.

עוד לא הגענו לכיכר, לפני הגן, וירח מתיילל. איכשהו נאחז קצה־החבל בשולי־המעקה של המדריגות, מעשה־שבלול, והחבל התיר עצמו מקפליו; משהגיע לקיצו האחר, לא נתן לו לירח להמשיך. הוא מושך, והחבל מושך לאחור. 'שא!' אומרת רבקה, 'אל תגער בו — הוא עוד קטן. שמור עליו ועל הגיגית, ואני רצה להתיר את החבל'. אבל אני חס על הזמן. 'עוד יתפסו לכם את המקום', אמרה אימא. 'קח', אני אומר לירח וזורק אליו את חפיסת האטבים. ואני — עם שתי הקורות ועם הגיגית: 'בוא!' כשחוזרת אחותי, יושב אני על הגיגית ההפוכה, והכבסים מפוזרים על הארץ, בעפר. 'שא!' אני אומר, 'אל תגערי בי, אני עוד לא גדול כמוך'. 'לא', אומרת אחותי הגדולה, 'אני לא גוערת בך — אבל המנה שתקבל מאימא! אני לא מקנאת בך'. 'לא הביתה', מיילל האח, 'פה הכביסה, בבור!' רעיון גאוני: לזרוק את הכבסים לבור — ונגמר. גם את יוסף השליכו בבור. חיה רעה אכלתהו. אבל רבקה מבינה את העניין אחרת. היא לא זוכרת בדיוק איך זה היה אז עם יוסף ועם הבור. וכי ילדות לומדות חומש כסידרו? ליד אחד הבורות, לא הרחק, מונח דלי, מישהו שכח אותו. שני דליים מים בגיגית, הכביסה נשטפת פעם ופעמיים, אני מציב את הקורות, מותחים את החבל, והכבסים תלויים. רק שתי חתיכות נאלצת רבקה לכבס מחדש, בסבון, בחדר־הכביסה — ולאימא לא נודע שום דבר. השמש לא סיפרה כלום.

בערב אני עולה על מישכבי מוקדם מן הרגיל — מחר מתחילים לומר סליחות, ואני, זו פעם ראשונה, עם המשכימים. מה איכפת לי בכיו של תינוק, מה איכפת לי זמזומה של מכונת־התפירה של אימא, מה איכפת לי זמרורו של אבא בגמרא — אני שוכב ונרדם.

'קום' — אבא עומד עלי, קצות־אצבעותיו על זרועי, 'קום ונלך'. 'להיכן', שואל אני, 'מה? כבר? מוקדם כל־כך? ורק עכשיו נרדמתי!' 'והזדרז', אומר אבא, 'כבר מאוחר'. אצלי מוקדם, אצל אבא מאוחר.

מבקש אבא להדליק את הנר בפנסי. 'הנח, אבא', אני אומר, 'אני עצמי'. רק אורך־רוחה של הדודה רבקה, אחות־אבא הגדולה, הוא שעמד לי לבחור לי פנס כטעמי: לא גדול ולא קטן, לא רחב ולא צר. עוד ביום ד' הלכה עימי הדודה לקנות לי פנס. 'שלום, חכם ניסים', אומרת הדודה לפחח, 'פנס לנער! חזק ונאה — משובח!' והפנס ככל הפנסים: שלד של פח — תחתית וכיפה

וארבע מזוזות מזוותות, הדפנות מזכוכית, דופן אחת משמשת דלת, ובריח בעל אוזן בראשה סוגר ופותח; בתחתית, בטבורה, טבעת — בית־אחיזה לנר; ובכיפה עיניים, לאוויר שייכנס ולחום שייפלט. דומה, פנס ככל הפנסים, ואף על פי כן שונה: אני הוא שבחרתיו. ואיש לא ידליקנו לי, זולתי עצמי.
אבא אינו נזקק לפנס משלו — יודע הוא את הדרך על־פה, וממילא אינו מיטיב לראות, קצר־רואי הוא אבא. ואני — נרי מהבהב ואורו מרקד, ואינו יפה אלא להבריח חתולים נמים ושאר מזיקים, שעיקר חיותם בחשיכה, כי ביום הם מסתתרים מלהטה של חמה ומזעמם של הבריות.
בבית־הכנסת כבר העדה מכונסת. האורות דולקים — איש־איש ופנסו לידו, ועששיות־של־נפט על הבימה ועל כל שולחן, ובעמודו של שליח־ציבור פנכות־של־זכוכית ושמן־זית בהן. רק הלוקס הגדול אינו בוער. הוא — רק לשבת ולחג.
ישראל עמך תחינה עורכים, שהם מצירים ולהיוושע צריכים, צריהם עליהם עול מאריכים, כל זאת הגעתם — ושמך מברכים — — — ויעבור ה׳ על פניו ויקרא: ה׳ ה׳, אל רחום וחנון, ארך־אפיים ורב חסד ואמת — — — וסלחת לעוֹוננו ולחטאתנו ונחלתנו — — —
בשבת־שובה הולך אבא, כדרכו, לתפילת ותיקין. חס הוא על הזמן. ואילו סבא, שהוא גבאי בבית־הכנסת, הולך למניין הראשי. ואני הפעם עם אבא.
נעים להלך בהשכמה ליד אבא. כך הולך אדם חי. אני אוזני כרויה אל כל הרחשים שבחוץ — האילנות המרשרשים, הציפורים שמצייצים, קול תינוק מאחד הבתים, דלת חורקת בהיפתחה וטופחת קלות בהינעלה; כנפי ארובת־העשן שעל הגג נעות אחת כאן ואחת כאן; רוח קלילה באה, לא ראית לא שמעת, והנה היא גורפת חופן אבק צחור ומערבלת אותו וחוזרת ומשילה אותו; ובשמיים משתפך בן־בנו של אור־השחר, העולה עכשיו אי־שם במוסתר. ואילו אבא — כל עולמו פנימה. אם סיים אתמול את סוגייתו, כבר הוא שקוע באחרת; אם לא סיימה, הוגה הוא בהמשכה. השקלא־וטריא משתקפת בפניו, ראשו זע, ואף ידיו מלוות את הדין־ודברים. רק בבית־הכנסת עומד הוא כנטוע למקומו, ועיניו עצומות.
קידוש אנו עורכים אצל סבתא. גם אימא כבר כאן עם הילדים. כשמכניסה אימא את הפשטידה, שואלת סבתא: ׳ומה, כבר בחנת אותו, את הנער?׳ ׳בחנתי׳, מפטיר אבא. ׳מתי? !׳ אני מוחה, ׳מתי בחנת אותי? אף לא טיפה !׳ אימא קצת נבוכה, אבא אינו משיב. דומה, לא שמע מחאתי. אך בטרם אתחיל לאכול מן הפשטידה, אומר אבא: ׳תן לי את הפשטידה שלך,

שאטעם ממנה'. 'אבל יש לך משלך', אני אומר. 'מבקש אני לעמוד על טעמה של הפשטידה שלך', אומר אבא. 'אבל זו אותה פשטידה, שלי כשלך'. 'אבל שלי היא שלי, שלך היא שלך, לא כן?' 'כן', אני משיב, 'אבל הן אותן איטריות, אותה עיסה, אותו קמח — אותה יד עשתה'. 'ועל כן?' שואל אבא. 'על כן', אומר אני, וביטחוני מתחיל חוזר אלי, 'אתה טועם ממנתך, ועומד על טעם מנתי'. 'תשמענה אוזניך מה שפיך מדבר', אומר אבא, ונועץ מזלגו בפשטידה שלפניו. 'דהיינו?' אני תמיה; עדיין לא ירדתי לסופם של דברים. 'דהיינו', אומר אבא, ומושיט ידו אל הביצה השלוקה, שמשומרת היתה מאתמול בחמין, מבצעה בסכינו במחי אחד, זורה עליה מלח ופלפל ונוגס בה נגיסה מתונה, 'שומע אני אותך קורא חצי אדון־עולם — צריך אני לשומעך קורא את כל הסידור מהחל עד כלה?'

אני נושם נשימה עמוקה. אחר פוסק: 'אינו דומה המשל לנמשל'. 'ובמה אינו דומה?' שואל אבא. 'שהאיטריות', אומר אני בחפזּ־נשימה, 'דומות הן זו לזו, איטריה שבמנה שלי כאיטריה שבמנה שלך. ואילו אדון־עולם ומה־טובו, מה דימיון להם ולתערב עליך עתירתנו? זו תפילה אחרת וזו אחרת!' 'וכלום אינן בנויות הן, גם אלה גם זו, מאותן אותיות של אלף־בית?' 'אם כך', מתגמגם אני — טענתו של אבא מהממת אותי — 'אם כך, מה טעם אני צריך ללמוד עוד? הרי לי אותיות האלף־בית, וכל התורה כולה בכפי!' 'קושיה חריפה הקשית', מסכים אבא ומוזג לעצמו עוד כוס יין. 'לחיים!' הוא אומר. קצת נתנגע אבא, כנראה, בבית חותנו החסיד. 'ומה התשובה?' אני אומר, כי אבא לא השיב על שאלתי. 'ומה התשובה?' עונה אבא לעומתי, 'אדרבה!' 'אני הוא שהקשיתי', אני אומר, 'עליך להשיב'. 'קושיה שאתה מקשה ואין לך עליה תשובה, אינה קושיה. למד, והוסף ולמד, וחזור ולמד — עד סוף ימיך. ואף על פי כן ככל שתגדל, ירבו הקושיות שלא תדע עליהן תשובה'.

אימא מנענעת את התינוק, וסבתא בשמיים השביעי. חיים יודל שלה, ואברהם־ליזר שלה. מעין טעם גן־עדן היא טועמת. 'אחרי החגים, אם ירצה השם', חותם אבא, 'אתה עובר לחדרו של רב אברהם שמואל, בחורבה. אתה מתחיל ללמוד חומש — שלא תתגדל לנו עם־הארץ, כי עד מתי תתיילד?'

אני איפוא בחדרו של רב אברהם שמואל. כבר עבר החורף, ועימו ספר בראשית, וגם שמות, כי אנו הולכים עם הסידרה, כל שבוע ופרשתה; ובא הקיץ — והקיץ קיץ. שרב מוליד שרב. בחוץ השמש מכה בלי רחם על הארץ

הסחופה. השמיים אפורים, אור־העולם מצועף מרוב עלפון, והחום יורד שפעים־שפעים. אנו בתוך החדר, אך החלונות והדלת פתוחים לרווחה, שחס־וחלילה לא יימנע החום מלזרום פנימה. הרבי יושב בראש, באחורי־החדר, פניו מול הדלת, ואנו התלמידים לאורך שולחנות בשלוש הרוחות סביב. אני מקומי עם הפתח — והשמש בחוץ מכה בי מאחורי. זבובים מזמזמים וקולו החדגוני של הרבי מרדים. שלושים אנו בכיתה, שלושים פעם חוזר הרבי על העניין: וביום הקים את המישכן כיסה הענן את המישכן... ובערב יהיה על המישכן... כן יהיה תמיד הענן... ולפי היעלות הענן... ובמקום אשר ישכון שם הענן... כל ימי אשר ישכון הענן על המישכן... ובהאריך הענן על המישכן... ויש אשר יהיה הענן... ונעלה הענן... בהאריך הענן — — —

טראח! קלע טוב הוא הרבי. זה המצית שלו. מצית גדול, כבד, רבע האוקיה מישקלו, לפי האומד. ניקל עם ברזל. טפח אורכו וזרת רוחבו, ופתילתו ארוכה, אדומה כשלהבת, משׂער־עיזים שצבעוהו. אתה מכה אבן על אבן, אבני־אש, והניצוץ חורך את סיבי־הפתילה ומעלה בה אש עשנה.

קרוב־מישפחה הוא לנו הרבי, שני־בשלישי, ואבא הפקיד אותי בידיו הנאמנות. שקוע הייתי כנראה בהזיות. מן הסתם פנה אלי הרבי ושאלני היכן אנו עומדים, ומשלא עניתי, הטיל לעברי את מציתו. זה פגע בשולחן ונפל לפני הספר שלי הפתוח.

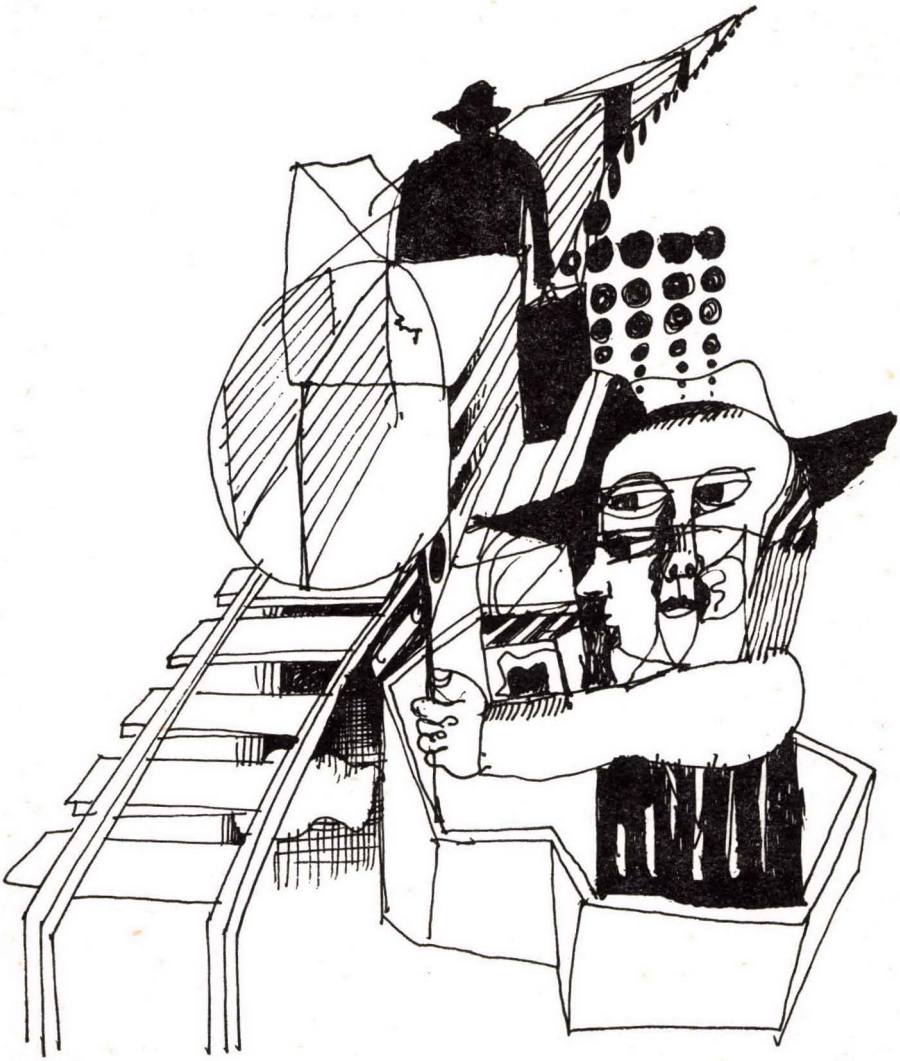
היכן אנו עומדים? בענן על המישכן. אכן ירד ענן על מישכננו. ענן כבד. ישיבת־העילויים שבמוצא נעלה את שעריה — אזל כסף־התרומה שתרם נדיב אמריקאני, ולא מצאה עוד ידו להוסיף. והימים ימים קשים בארץ. באנקים מתמוטטים, מוסדות גמילות־חסד פושטים את הרגל. מחירי המיצרכים מאמירים. מלמדים ופקידים אינם מקבלים את שכרם. בתי־התבשיל נסגרים. אין פרנסה — ורבים יורדים לאמריקה.

קמו אבא ושניים מחבריו הטובים, אורי האמבורגר וישראל וולף לאבל, ונסעו לפקיעין, לחכור או לקנות שם אדמה ולהתחיל לגדל שם מלפפונים ושאר דברים טובים. ואם אי־אפשר — לפחות לנטוע שם חתיכת פרדס, ולהביא מעט טרף לבתיהם.

שהו שם כמה ששהו, חטפו קדחת, קדחת של ממש, טרופיקאנית, וחזרו כלעומת שיצאו. ובבית גדל הדחק. שוב אין הדודה רחל מביאה לי יום־יום את פרוסות־הלחם שלי, משוחות שמן־זית, ומלח מעט, עם עגבניה. כל הילדים מביאים עימהם כל יום את פת־צהריים שלהם, רק אני מסרב — ואימא

שולחת את אחותה, הדודה רחל, ופת־צהריים עימה בשבילי. עכשיו חדלה אימא לשלוח — אין לה שמן ואין עגבניה, ואף הלחם מועט.
ובא עיצומו של קיץ. יושב אני על אחת המדריגות שעם לישכת ועד־השכונה. הוועד יושב שם ודן בעניינים. זה עכשיו יצא אבא מן הלישכה, וירד לכיכר. לא השגיח בי — קצר־רואי הוא אבא. ושם באמצע הכיכר, ליד אחד הבורות — הם יבשו מכבר, וחמת־מים אחת כבר מחירה עשיריות אחדות — נתיישבו שניהם, אבא והרבי שלי, זה על אבן וזה על אבן מולו, ומשוחחים זה עם זה.
בבוקר אני אוחז באחד הבדים של מעקה־הברזל, והוא יונק מכף־ידי את חומה; עכשיו, שעת בין־ערביים, הוא מזרים אלי מחומו; ספוג ספוג במשך שעות־היום. והכול מעולף ומצועף, לא רק אווירו של עולם — גם אבני־המירצפת, שבבוקר עוד האירו, עכשיו הן עמומות. רק אבק־עפר־הארץ שעל־פני הכיכר מסנוור.
'אברהם'לי' — הדודה רבקה, היא היחידה, בפיה אני עדיין אברהם'לי —
'למה אתה לא נכנס הביתה לאכול?' זו היא, הדודה, עומדת עלי.
'אני לא רעב', אני משיב, ומוסיף להביט לעבר הגן המעורפל.
'איך זה לא רעב', אומרת הדודה, 'לא אכלת מן הבוקר'.
'לא רעב', אני משיב.
'בוא', אומרת הדודה, 'בוא איתי. יש לי דברים טובים: צלי עם רוטב, ועוד — לטעמך. בוא'.
'לא רוצה'.
יושבת הדודה לידי, מיישרת פיאתי האחת, ואחר האחרת, נוטלת סנטרי בידיה ומכוונת עיני אל עיניה החמות, היפות. 'אברהם'לי', אומרת הדודה, וקולה כקול הערב העולה מן השילוח, ביום שנאה, 'אתה יושב כאן כבר מן הצהריים — אימא שלך מצירה מאוד —' הדודה מעבירה את מימחטתה המשיית מעל לעיני — 'בוא, אברהם'לי, בוא, היכנס ותאכל משהו; אימא הכינה איטריות עם גבינה, אתה יודע, גבינה צפתית, מגוררת, שאתה אוהב כל־כך —'.
'אני לא רוצה לאכול, דודה, לא רוצה'.
'אבל, ראה, מה תכלית בישיבתך כאן כל היום, והנה עוד מעט הערב יורד. ראה, הרי אתה ילד נבון — זה הרי מוכרח להיות, לא כן?'
'מוכרח'.
'אתה יודע, הימים קשים. רבים אינם יכולים להביא אוכל לבני־ביתם.

גם אצלכם קשה. אבא נישה כל מה שאפשר, אתה יודע זאת, לא כן?'
'יודע'.
'אבא לא ייעדר הרבה זמן. יחזור מהר. והקדוש־ברוך־הוא יעזור. שוב יהיו הימים טובים, והכול יהיה טוב. הרי אתה הבן הגדול, ואתה ילד טוב. אתה תעזור לאימא להשגיח על הילדים, וכשיחזור אבא, הוא ישמח מאוד שהתקדמת כל־כך בלימודים, אתה תהיה תלמיד־חכם'. הדודה נוטלת את ידיי בידיה, ואומרת: 'כשתבוא אלי בפעם הבאה, נלך יחד, ואקנה לך כפפות־של־צמר, יפות, חמות, שלא יהיה לך קר בידיים. בחורף שעבר, לא האחרון — שלפני האחרון, היה שלג גדול, אתה לא זוכר. אז עוד היית כל היום כמעט בבית. אבל הפעם, אם שוב יהיה שלג, אתה צריך בגדים חמים, וגם אפודה אקנה לך, של צמר — הנה רבקה'לי, היא מביאה לך לאכול'.
ואחותי קריבה, וזמר־לחש בפיה, כדרכה, ומגישה לי את הפינכה ואת הכף, הכף המיוחדת, שלי, קיבלתי אותה מתנה מן הדודה רבקה, כשעברתי לחדרו של רב אברהם שמואל.
אלה הן איטריות שטוחות, רחבות, והן רובצות זו מעל לזו וזו מתחת לזו וזו ליד זו, והבל עולה מגופותיהן, ורסק־של־גבינה זרוי עליהן.
'קח', אומרת רבקה, 'קח. אימא שולחת. ואת הצלחת תביא אחר־כך איתך. וגם את הכף — זו שלך'.
ועדיין הם יושבים שם על האבנים, זה עם זה, ומשוחחים.
משונה נראה אבא בחליפה האירופית, ב'בגדים הגרמניים', שחייט התקין לו. הבגדים של אבא, והטלית־ותפילין, והספרים שלו, ארוזים בארגז; והאוכל בשני פחים־של־שמן: שתי חלות ארוכות, מסולת — 'פראנזילות' — כיכר אחת גבינה צפתית, צלוחית מלאה זיתים כבושים — את הזיתים הביאה הדודה רחל, ואני משער: שלא בידיעת סבתא אסתר, שאבא עכשיו מנודה לה מחמת נסיעתו — קופסה מלאה גזירי־סוכר, תריסר ביצים שלוקות, שתי שקיות, מלח ופלפל, בקבוק יין וגביע, סבון ומסרק ומגבת ואני־יודע־עוד־מה.
היום אין אנו הולכים לחדר, לא רבקה לחדר־הבנות של רב נחום צלניקר, לא אני לחדרו של רב אברהם שמואל ולא ירח לחדרו של הרבי'לה. כולם מכונסים אצלנו: סבא נחום וסבתא לאה, והדוד אליעזר והדוד יעקב ליב, והדודה רבקה והדוד שמעון והדוד אליעזר והדוד יהושע, ומרים והדסה, והדודה רחל; והדודה זלאטה נכנסת ויוצאת. סבתא רבקה, אשת סבא־רבא משה נחום, שלחה צלוחית ריבה. הדוד אברהם בנימין, דוד־אבא, שלח לאבא

ספר קטן ; אבא טמן אותו מיד בארגז. אחותי מסתובבת בין ארגז ובין פחים ובודקת אם הכול בסדר. הדודות נכנסות ויוצאות, הדודים אורזים וחוזרים ואורזים, שמעון מצייר את שמו של אבא על הארגז ועל הפחים, הדוד אליעזר מצייר גם הוא, באותיות שאיש אינו יודע לקרוא. הוא אומר : זה בגרמנית. יש לו מילון גרמני, לדוד אליעזר. רק אבא יושב לו מופרש בפינה ליד החלון, וספר לפניו : יורה דעה. סבתא לאה אינה משה מידה של אימא. אימא ניגשת לארון, כביכול להוציא ממנו משהו, סבתא הולכת עימה ; אימא יוצאת למיטבח, סבתא יוצאת אחריה ; אימא נכנסת, סבתא נכנסת עימה. אימא יושבת, סבתא יושבת לידה ומושיטה לה מימחטה, ומיד שוב נוטלת מידה ומחליפה אותה באחרת.

העגלות מחכות לנו ליד שער ציון. הדודים נושאים את הארגז ואת הפחים, מרים נושאת את התינוק, סבתא הולכת עם אימא, דודה רבקה ודודה רחל הולכות איתנו ועם הדסה.

אנו נכנסים לעגלות, מחוץ לשער, שלוש עגלות, ואני מעולם לא נסעתי בעגלה, והסוסים מדשדשים בעפר־הדרך. כשאנו כבר יושבים כולנו, ובטרם נזוז, שוב יוצא אבא מן העגלה שלו. הוא יוצא לבדו, ונכנס לשער. כשהוא חוזר, עיניו אדומות, עיניו הכחולות קצרות־הרואי, הדודים אליעזר ויעקב ליב קופצים מן העגלה, והם תומכים בו מזה ומזה, כפי שהם תומכים בסבא ביום־הכיפורים, כשהוא כורע ומשתחווה. הדודה רבקה מחזיקה בי, ואני לא רואה עוד כלום, ובאוזניי הרעש כמו בניקבת מי־השילוח שהייתי לפני הפסח.

בתחנת־הרכבת אנשים ונשים. מתהלכים וצועקים, וחמורים באים, ואנו עם הארגז ועם הפחים. ועובר הרבה זמן, אני עייף. הדוד שמעון אומר לנו, כשתבוא הרכבת, הקטר ישרוק חזק מאוד, ועלינו לעמוד אל הקיר ולהחזיק חזק, שלא ניפול מעוצמת השריקה. עוד מעט תרד החשיכה, כבר התפללנו חפוזות מנחה. ופתאום הרכבת כבר כאן, ולא שמעתי שום שריקה, ואיש לא נפל. והכול כבר בפנים. אימא בוכה, התינוק בוכה, הדודות בוכות, גם אחותי בוכה. ואבא פתאום עומד לידי, וידיו על ראשי, ואני לא שומע ולא רואה, וכבר אבא איננו, והקטר, עכשיו, שורק —

אבי, אבי !

כל חמירא וחמיעא

משמתקצרים־והולכים הימים והלילות מאריכים, נעשים גם ערבי־שבתות קצרים ודחוסים יותר, וצריך אדם להספיק בשעות מעטות מה שהוא עושה בימות־החמה בשעות ארוכות.

אין בשישי־של־שבת ממילא סעודה־של־צהריים; אינך נוטל את ידיך ואינך חייב בבירכת־המזון; אף אין אכילתך דרך חשיבות, במיושב. חטוף וטעם, רק כדי לפייס את הקיבה ולהקהות את הרעב — וכל זה לכבוד שבת־קודש, שתבוא אליה מתוך חשק.

אלא, מה שאתה מחסר מעצמך באכילה, משלים אתה בעשייה. ולא עוד, אלא אף אם תצרף את כל ימות־החול של השנה, אינך מגיע לערב־שבת אחד בריח ובמראה ובכל השאר.

אמת, ערב־שבת כבר מתחיל בעצם בערבו־של־ערב־שבת. לא רק שהדג כבר קנוי, והבשר, והקמח והסוכר והשמן; אלא כבר ביום ה' לפנות ערב פותחת אימא בהכנות של ממש. שורה את הבשר ואחר מולחתו; גוררת את קשקשי הדג, כורתת את ראשו ומשליכתו — אין אבא בבית, אין מי שיאכל את הראש — ומחלקת את הדג לשניים, חלק לטיגון וחלק לקציצה. את ריח הדג והבשר כמות שהם איני אוהב. לעומת זאת אוהב אני את ריח המטוגן והמבושל. נתחי־הדג מגולגלים תחילה בקמח ואחר בטריף־ביצה, כבר השמן מעלה ריחו מעל לאש־הכירה; הגחלים לוחשות מתחת והדג לוחש למעלה, במחבת, ובזה אחר זה הם יוצאים, זהובים ונוטפי שמן רותח.

אם לטיגון, אינך צריך לשלות את האידרות מן הדג, שהאידרה המטוגנת

פריכה היא ויפה לאכילת־אדם ; ואילו לקציצה, חייב הדג להיות נקי מאידרה. יד־אימא מחזיקה בלוח־העץ ובדג משמאלה, ובימינה הפתיש מקפץ מעל לדג וכותשו, פעם, ושנית, אותו ואת הבצל, החלבון הוא שמדבק את הפרודות, מעט מלח ופלפל, ואחר הבישול, גם לימון, ומגיע תור הבשר. שיחק המזל, יש גם נתחי תפוחי־אדמה לתוך הצלי־ברוטב. סוד מיטבחה של אימא הוא במידות. יש שאתה נוגס אצל אחרים מן הבשר המוגש נגיסה ראשונה, וכבר אתה ממלא פיך צמיג־בשר קשה ללעיסה. קציצותיה של אימא קטנות הן ונתחי־הבשר קטנים, ותוכם כברם : רך ופריך ונמוג בפה.

עד שהבשר מתבשל ומיטגן על הכירה משמאל, מתבשל מימין החלב. בימים טובים עומדים שני סירים מלאים על האש, בימים רזים — אחד. הימים עלולים להיות רזים, אבל לא החלב. נחלב הוא הישר מעטיני העיזים, ואף ששערן מדובלל ומלוכלך, החלב חלק ומבריק. ולא הרי ריחו של החלב החי, הטרי, בשפיעתו מן העטין, כריחו ברדתו מעל האש — זה עדין, דמוי־חמצמץ, וזה נמהר, חודר לנחיריך ומתפשט בכל איבריך. בשבת בבוקר, בטרם נלך לבית־הכנסת, יושבים אנו סביב לשולחן, ואימא מחלקת את הקרום העבה — אצבע עוביו ! — לארבעתנו, חלק כחלק. החלב — וכן שאר המאכלים — עמד במשך כל היום והלילה בכוך החלון ; קרירות הלילה הגלידה את החלב והקרישה את הרוטבים. ולאחר שאנו מזינים עינינו, איש־איש, במנת הזיבדה שלו, מפרישים אנו איש־איש מחלקנו כנף־קרום, לתוך ספלה של אימא. ואימא מחייכת.

את האיטריות מכינה אימא בסוף, כשאנו כבר שוכבים לישון. ואחר לשה את העיסה לחלות — זו צריכה לתפוח במשך הלילה, ולפיכך היא מתכסית יפה־יפה.

אף אנו מכוסים יפה, ארבעתנו השוכבים זה ליד זה על מחצלת באמצע החדר, לפי שהלילות קרירים. רק אימא שוכבת במיטה, ולפנות בוקר כשהיא קמה, ממהרת העיסה לתפוס את מקומה במיטה — ככל שייחם לה, ייטב לה.

בצהריים, בשובי מן החדר — בשישי לומדים רק משמרת אחת — נוטל אני עימי את החלות האפויות מן התנור, וממהר לבית סבתא. תחילה אני מצחצח את נעליו של סבא. חולשה לו לסבא לנעליים : נעליים־של־חול ונעליים־של־שבת, לקיץ לחוד ולחורף לחוד, הרי שמונה ; ונעליים־של־בית, הרי עשר ; ונעליים־של־שלג־ושל־בוץ ; ונעליים־של־כיפור־ושל־ט׳באב — לדרך, כשיש לו לסבא ברית באיזה מקום ; כי בבית ובבית־הכנסת, וכן לדרך הקצרה

אל בית־הכנסת, הולכים בלי נעליים. וכל הנעליים צריכות להבריק, שאם תחזיק אותן מול העיניים ותביט בהן, תוכל לראות את פרצופך, כאילו הן ראי בידך. ויש מיברשות — מיברשת של אבק, ומיברשת של מישחה, ומיברשת של ברק, וסמרטוט רגיל וסמרטוט־של־קטיפה — הרי זו מלאכה, שלא כל אחד בקי בה.

אחר־כך אני הולך להביא את היין. היינן הוא ברחוב חב"ד — עד לחנות אין הדרך רחוקה; אבל מן החנות לבית, והבקבוק־של־רוטל בידיך, כשהוא מלא, זה כבר משהו אחר. כבר קרה לי, אמנם רק פעם יחידה, שנשמט מידי הבקבוק, ונשבר לרסיסים. הרחוב מרוצף אבנים, אחת בולטת ואחת שקועה, ופעמים הן חלקות, ובדרך יש חנות של פחמים; אחד, באשיטה, הוא הפחמי — הפחמים נוצצים בשחור שאין למעלה ממנו, והם משמיעים קול כשהם מתחככים זה בזה, וכבר מרחוק מושכים הם את העין. ואם אינך משגיח על דרכך, ושוכח שבקבוק של רוטל בידך —

'מתי זה קרה לך?' שואלת סבתא, 'בדרך אל החנות או מן החנות?' 'בדרך אל החנות', אני משיב ובקושי מתגבר על בכיי ועל בושתי. 'אם אל החנות', מנחמת סבתא, 'אז מה הבכי? הרי לא הפסדנו את היין. יש בקבוק אחר, לך והבא'. אבל סבא אינו סובר כך. 'איפכא מסתברא', אומר סבא, 'אם מן החנות, כשמישקל היין מכביד, אני מבין — נשמט, נשמט. אבל בקבוק ריק? היכן נשמע כדבר הזה?'

בעוד סבא מתקין את העששיות ואת פכי־השמן — הפתילות והמילוא — וסבתא ממלאת את הבקבוקים קאפה ומים, פוקקתם וטומנתם בכירה, אותם ואת הביצים ואת הפשטידות והחמין וכל השאר, ומרים והדסה עוסקות בשטיפת הרצפות, מתלווה אני אל הדוד שמעון ברדתו אל בית־הכנסת. יהושע עסוק בניקוי הכיור הגדול, שממנו נוטלים הלוויים את ידי הכוהנים; הולך אל הבור ומביא מים, ומחליף את המגבות, ומסיר את האבק מן השולחנות. ואילו שמעון מטפל באורות. ניקוי הפכים הקטנים ומילויים בשמן־זית זך, התקנת הפתילות, ומילוי העששיות שלשולחנות — את כל אלה אנו עושים ראשונה. כי אלה הן זוטות, ואנו ממהרים ליפטר מחובתנו. העיקר הוא הלוקס הגדול. הוא תלוי בשרשרת ארוכה בטבור התיקרה, מעל לבימה. הבימה היא מוגבהת, שלוש מדריגות מוליכות אליה מזה ושלוש מזה. ועל הבימה, הפנים אל מול הר־הבית, מתנשא שולחנה־של־הבימה. זה השולחן, שעליו מניחים את ספר־התורה, לקריאה בו. צריך לשים כיסא על השולחן הזה, כדי שאפשר לטפס ולהוריד את הלוקס, למטה,

שאפשר יהיה לטפל בו. את זה רק הדוד שמעון עושה. וצריך לנקות את בית־הלוקס, שהוא מזכוכית, ולהחליף את ה'גרב', זהו באלון של רשת, לבן, הוא הסופג את אדי הנפט העולים מבטן־הלוקס, מן המיכל, כשמחממים אותו, ואז מתלהט הגרב ושופך את אורו הלבן, המסנוור, על כל הבית — אבל אינו עושה זאת אלא ברעש גדול, לומר: אינני סתם עששית, לוקס אני! וכשבית־התפילה מסודר, מטואטא ומודח, הפרוכת־של־שבת מכסה על דלת ארון־הקודש, והבימה לבושה בכסוי־של־שבת, והאורות דולקים — רק אז יכולים אנו ליטר ולירד למיקווה, להתקין גם את עצמנו לשבת. וחשים הביתה, איש־איש לביתו, להחליף את הבגדים ולבדוק אם הכול בבית מוכן — ואז, רק אז, יוצא אני, שוב עם הדוד שמעון, לתקוע את תקיעת־השבת. חצוצרה גדולה היא זו, של נחושת נוצצת, נאה ומהודרת. אנו מקיפים את כל הכיכר, ליד בית־סבא אנו פותחים, ולידו אנו גם מסיימים, כתריסר תחנות יש לנו, וכל הילדים של השכונה רצים ויורדים מבתיהם ומתכנסים סביבנו, והדוד שמעון תוקע, והוא מחייך, ואנו אומרים לכול 'שבת שלום, שנה טובה!', וממהרים הלאה, והדוד שמעון מזמרר לעצמו 'לכו נרננה לאדוֹשם, נריעה לצור ישענו'. מכל הבתים כבר מאירים הנרות, ואנשים מתחילים לרדת לבית־הכנסת.

במוצאי שבת, סמוך ליציאתה, אוהב אני לירד לסבא משה הירש ולסבתא אסתר. כשאצלנו כבר אחרי הבדלה, אצל המינצברגים עדיין לפני ערבית. סבא עוד יושב בסעודה שלישית ומזמר את זמירותיו, וסבתא מעיינת בספר החסידים. 'לך טול ידיך', אומרת סבתא, 'ושב לאכול שלוש־סעודות'. 'כבר אכלתי', אני אומר, 'אצלנו כבר כמעט אחרי מלווה־מלכה'. 'אני יודעת', אומרת סבתא, 'אין לכם פנאי, אתם רצים כל הימים, מישהו רודף אחריכם. לך טוֹל את הידיים ותשב לאכול, תהיה לך מיצווה לומר ברכה'. 'לאכול', אני אומר, 'אצלנו'. 'מה זה אצלנו', מקפידה סבתא אסתר. 'אצלנו', אני אומר, 'בבית שלנו. אצל אימא'. 'ואצל סבתא לאה', אומרת סבתא אסתר. 'ואצל סבתא לאה', מודה אני, 'אתם הפולנים לא יודעים לבשל'. 'כך', אומרת סבתא, 'אנחנו לא יודעים לבשל'. 'לא', אני אומר, 'מה שצריך להיות חריף, אצלכם מתוק, מה שצריך להיות מתוק, אצלכם מלוח, מה שצריך להיות מלוח, אצלכם מלוח כל־כך שצריך לשתות חבית מים, שלא להישרף'. 'ואתם מחייכים', מקפידה סבתא על סבא ועל הדוד דויד, 'שומעים חרפתנו ומחייכים'.

'יכול שאתה צודק, אברומטשה', אומר סבא; אברומטשה קורא לי סבא משה הירש; שמי כשמו של סבא־רבא, אביו של סבא משה הירש, שאברהם אליעזר היה שמו, וקראו לו אברומטשה, רב אברומטשה — 'אפשר שאתה צודק; עדיין לא הזמנת אותי לאכול אצלכם, ואיני יכול להעיד. אבל מה שאתה אומר על שתייה, זה מצחיק'. 'מה זה מצחיק', אני אומר, 'אדם אוכל מלוח, מוכרח לשתות'. 'ואתה יודע, מה זו שתייה?', אומר סבא, 'אדם ממלא כריסו מים, וסבור שהוא שותה'. 'יפים מי־ירושלים לשתייה', אני אומר מעשה מלומדות, 'הכול יודעים'. 'כן', אומר סבא, 'יפים הם — לבישול, לרחיצה ולספונדשה'. 'ולשתייה?', אני שואל. 'לשתייה', אומר סבא, 'יפה כוסית יי"ש, ואם זו לא מספיקה — כוסית שנייה, ואינך צריך להריק נאד מלא לביטנך'. 'אני לא אוהב יי"ש', אומר אני, 'פעם שתיתי, בברית זה היה, מעט יי"ש, כמעט נחנקתי, וגרוני בער כל היום'.

'אתה מדבר אל מתנגד, בנו של מתנגד, בן־בנו של מתנגד, על יי"ש — מגוחך!' אומרת סבתא בביטול. אך סבא אינו נגרר אחר קריאת־תגר זו של סבתא. 'אם לא יי"ש', אומר סבא, 'גם רבע כוס יין עושה זאת. כבר היית פעם במרתפו של דויד שלנו? רד פעם אליו כשהוא מיין את ייניו. הוא בקי'. 'הדוד דויד לא נותן למישהו ליכנס, כשהוא עושה יין', אני אומר. 'לבתולות אינני נותן', אומר הדוד, 'הן משבשות בושמו של יין. לך מותר'.

רואה הדוד שאני מסתכל בצנצנת שעל השולחן. אומר הוא: 'רואה אני שנתת עינך באותה צנצנת — ולא אמרת, שאינך אוכל אצל חסידים?' 'בצנצנת זו', אומר אני, 'מעשה־מרקחת, וריחה מכריז עליה שמשובחת היא'. 'ומרקחת של חסידים מוכן אתה לאכול?' שואל הדוד. 'אכילה לאו', אומר אני, 'לקיקה הן'. 'ולמה אינך לוקח?', שואלת הדודה רחל. 'והרי אינכם נותנים!' אומר אני. 'נותנים?' תמיה הדוד, 'מה משמע? הרי זו עומדת — טול ולוק!' 'לאו', אני אומר, 'כך לימדוני בבית אבא־אימא: לעולם אל תשלח ידך אל שולחנם של אחרים — נותנים לך, קח'. 'ואצלנו גורסים', אומרת הדודה רחל, 'נוטלים ממך, צווח, נותנים לך, קח!' 'והרי אינכם נותנים', אני חוזר ומוחה.

סבא הוא זה שמרחם עלי. מקריב לי קעריות, פותח את הצלוחית, שם כפית בה — ומחזיר את הכפית למקומה ומסיע את הצלוחית כולה אלי. 'כל זה בשבילי?!' אני שואל, 'הרי תהיה חינגה בבטני!' 'וכי מי זה אמר, שאתה חייב לגמור את כל הצנצנת? אכול כמה שיפה לך, ואת העודף תשאיר', אומרת סבתא, 'יש עוד בעלנים על מרקחתם של חסידים'. 'אמת זו אמת',

אני מפטיר ומעביר לשוני על שפתי, 'במיני־מרקחת אתם עולים עלינו'. 'בריך הוא ובריך שמיה', אומרת סבתא, וניכר שהיא מרוצה, 'עוד יש איזו מידה טובה בנו החסידים'.

עבר שבוע־החנוכה, אין אדם עוד יכול להאריך שכיבתו בבקרים המתמשכים עד אין־סוף. הלילה ארוך בטבת, הבוקר ארוך ממנו. יורד גשם, עוד איכשהו. אתה שומע את הגשם יורד ויורד ומנקש על כיפת־הגג, ומשם זורמים המים אל שולי־הגג ונדחקים אל לוע־המרזב, ומחלחלים בו לכל אורכו עד שמגיעים אל פיו, ולפי שהוא נגוס בקצהו וזרבוביתו משורבבת כלפי מעלה, נשפכים הם, קצת ברוגזה, בבת־אחת אל המירצפת, בקליק־קלאק, ומשם ממהרים אל הבורות, שלעולם אינם יודעים רוויה. החלונות סגורים מחמת הרוח, והטיפות נוקשות על הזגוגיות. משנכנסת בה רוח־תזזית ברוח, מטלטלת היא בחלונות, מטיחה את התריס שנשאר פתוח שם ממול, בבתי־הארטוויג — לפי שרק שם יש תריסים — ומסובבת את כובע־הכמרים של ארובת־העשן. בקושי אתה מבחין בבכיו של תינוק, מחמת רחישתו של הגשם. דומה, אין עוד בעולם שום־כלום, רק הוא כבודו עצמו בלבד, הגשם. הרי זו זימרה גדולה, ואתה יכול להאזין לה שעה ארוכה.

אבל כשהבקרים רכים, ועדיין החושך רובץ בכל כובדו, ושם מתחרקת איזו דלת, מתאמצת־מתאמצת שלא להשמיע קול ואין עולה בידה, ואחריה עוד דלת, ושלישית — קמו האנשים, והם יורדים לבית־הכנסת, עוד שעה ארוכה לתפילה־של־ותיקין. קם גם אני.

'אתה הולך לבית־הכנסת?' שואלת אימא. 'כן', אני אומר, 'לשיעורו של סבא'. 'לבש את המעיל, ילדי', אומרת אימא, 'קר בחוץ. ואת הסודר קח, שנתנה לך הדודה רבקה — שלא תצטנן'.

אני נוטל את הידיים בחופזה, ואת הדלת אני סוגר בנחת — זו אינה משמיעה קול. צירינו שלנו משומנים תמיד, אין אימא מנחת להם להחליד.

אבני־המירצפות של החצר עדיין רדומות, אף המדריגות עלוטות. האדמה ספוגה לחותו של טל, ואתה הולך כמו על קטיפה. אילנות עדיין עומדים בתנומתם, ברוש ואורן, כנוסים בתוך עצמם, אף האיזדרכת אינה מרשרשת, עירומה היא ואין לה מה לומר בעיצומו של חורף. צרור־אבן ניתז מלפני הרגל, מתגלגל במורד הדרך, אץ־רץ, עד שניתקל באבן־של־גדר, טיק, ונח.

איזו אי־מנוחה נכנסה הפעם בלב סבא. פעם־פעם הוא מפסיק מאמירתו ושולח מבטו לעבר הדלת. כבר מתקרב השיעור לסיומו — ועדיין לא באה סבתא עם התה.

מחמים יש בעולם. יש גדול ויש קטן. עם קישוטים ובלי קישוטים. יש מיחם בעל מיכסה פשוט, ויש בעל מיכסה כפול, שאתה מסיר את העילי, ומתגלה התיוֹן, שעלי־התה בתוכו, לתמצית. יש סאמוֹוארים העומדים על רגליים, ויש העומדים על כן־בסיסם, היורד מגופם, ויש היושבים על שתם. מחמה של סבתא נאה מכולם. דומה אינו גדול, אך מוֹד ותמצא: הוא תופס עשרים כוס מים ומעלה. והוא מפליז, ואין צריך לומר: תמיד מצוחצח ומבריק; אור־העששית שמעל השולחן משחק עם עצמו תופסת בראי־הדופן. בוקר־בוקר, באמצע השיעור, מביאה סבתא, היא עצמה, לא תניח לאחר לעשות זאת במקומה, אפילו יירד מבול על העולם ויברקו ברקים וירעמו רעמים, מביאה את התה במיחם, ובכיס סינרה קופסת־הסוכרים. סבתא עצמה, היא ולא אחר, מוזגת ללומדים. פותחת בסבא, היושב בראש השולחן, ועוברת מאיש לאיש, הכוס לפניו, ומוזגת.

סיימו את השיעור, עוד לא הספיקו ליטול ידיים ולומר אמירות של קודם תפילה, כבר נכנסה הדודה רבקה להחזיר את הכוסות הריקות. כשיחזור סבא מן התפילה, יקח כוס אחר כוס, ירימן מול השמש ויבדוק אם שטופות הן כהלכה ואין בהן רבב — רק אז אפשר לשוב ולהביאן לבית־הכנסת ולטומנן בארונו של סבא. הצגתן מחדש על השולחן, מחר בבוקר, כוס כוס לפני הלומדים, זו מלאכתי.

סברה, לא רכסתי את המעיל כפי שצריך, או לא הידקתי היטב את הסוּדר של הדודה רבקה מסביב לצווארי — נכנסה בי הצינה ונפלתי למישכב. אחר ימים אחדים של קדיחה ושל תה־בלימון ועפרונות־של־שׂוּשׂ וכל מיני סגולות אחרות, מביאים את הרוקח. רב פייוול רוקח, שאין כמותו מומחה לכל מיני מיחושים, וכל הרופאים נוטלים עצה ממנו. ורב פייוול בודק ופוסק: כוסות! כוסות־רוח.

מגלגלים אותי על הבטן, עם הזה, מחילה מכבודכם, למעלה, מקלפים את כל העטיפות, הנר דולק, ופיגה המיילדת מעמידה את הכוסות שנתמלאו חוֹם. הגב יונק חום, כוס אחר כוס — אך בפנים, השיעול, מאיים לרסק את כל העולם.

לא הועילו הכוסות, ורב פייוול שוב פוסק: כוסות קצוצות! להב־הסכין חותך חתך בעור־הגב, הכוס החמה נוֹנקת אל הגוף ומוצצת ומתמלאת מדמו של הגוף הקודח, והגב מתמלא שׂרטות.

'להחלמה', פוסקות הנשים המבינות, 'צריך הילד מרק. מרק חזק ומחיה'. 'מרק־בשר־פרה', אומרת אחת, 'זה חריף מדי — תרנגולת; פרגית צעירה.

זהו מה שצריך'. 'לאו', אומרת אימא, שיודעת את קיבתו הרגישה של בנה הגדול. 'הוא לא יכיל אף מרק־פרגית'. 'יונה', אומרת הדודה רחל, 'יונונת צעירה — הנה ואביא זוג יונים מן השוק'. 'ולמה לא מרק־בשר־אנקורים — בביתו של רב יעקב הדאנציגאי, באשנב העגול למעלה, יש קן של ציפורים, אבקש והוא יתנם לי, לי יתנם'. הכול מחייכים. יש לו כבר לרב יעקב בן גדול והוא נשוי, ובדרך הטבע, מן הדין היה שכבר יהיו לו נכדים ממנו. אך הוא רואה בעין יפה את הדודה רבקה שלי.

את האנקורים שחט הדוד שמעון, אגב עוף אחר, שנסתפק בבירכת השחיטה על יצורים זעירים כאלה. אך אני לא גמעתי את המרק אלא לאחר שסיננוהו ולא נראה בו עוד אף שייר של בשר — וגם זאת רק לאחר שידולים רבים.

כששוב עמד בי כוחי, התחילה הארץ להוציא דשא, האיזדרכות שוב נתכסו והאורנים נתנו ריחם. יצא פורים ונכנס ניסן, חג־המצות עמד אחרי הכותל. צריך לחשוב על בית־מוקד לביעור החמץ.

לא מניתי מיספר לפחי־המים שהעלינו מן הבור בכיכר לכבוד הפסח, אבל רבים היו, בלא שיעור. מרים הולכת לפנינו, שני פחים בידיה, וגם הדלי, והחבל נסרך אחריו. והדסה הולכת אחריה, ושני הפחים בידיה. ואני אחרון. 'אני אהיה מביא את הפחים מן הבית אל הבור', אומר אני אל הדסה, 'את כולם — ואתן מן הבור לבית, מה דעתך?' 'חכם אחד', אומרת הדסה, 'אתה את הריקים ואנו את המלאים?' 'ממילא', מנסה אני לשדל אותה, 'עד שאני בא אל הבית והפחים בידי, כבר הם מרוקנים עד חציים'. 'יהיו איפוא הליכותיך פי שניים', חותמת הדסה את הוויכוח.

'אוי לי!' קוראת מרים, 'הלך הדלי!' ועיניה הולכות אחר הדלי האבוד, 'נשמט מידי — ואני רק נתהרהרתי רגע. רוץ, אברהם, לסבתא רבקה ובקש את המשלית, היה ילד טוב'.

מישקל מכובד לה למשלית. טבעת עבה וגדולה, מעין כתרו של ספר־תורה, רק גדול יותר, ומברזל יצוק, ואונקלים תלויים לה מלמטה. אתה משלשל את הכלי לעומק הבור ומתמרן בו, בסמיאות, כיוון שאין אתה רואה דבר מן האור אל החושך, עד שנדמה לך, שכבר נתפס הדלי, אתה מושך ומושך, ועדיין אין אתה יודע, ישנו הדלי אם לא; שמחמת כובדה של המשלית, מתבטל מישקל הדלי מפניה. יש מזל, אתה מצליח בשלייה ראשונה. אין מזל, אתה שולה ומעלה חצי תריסר דליים משל אחרים, מרוקבים, מנוקבים, מוחלדים, רק שלך חומק.

אף עירוי המים לחבית מלאכה היא שצריכה תבונה; בכוח־סוס אין די.

החבית, טינאזשה בלשון הנשים, גדולה היא, ופיה מגיע לסנטרי כמעט, והיא מחומר, ובלתי־שרוף. שאם שרוף החומר, לא תהיה החבית נושמת, והמים יסתאבו. מים צריכים לאוויר, והחבית שתהא נושמת. אתה מעלה איפוא פח של מים, עומד על בהונות רגליך, וכופה את הפח אל עבר פי החבית. שתי ידיך דרושות לכך, אחת אוחזת בידית הפח, האחרת תומכת בפח מלמטה — שבר־של־שנייה ולא השגחת, גברה לשון־המים, וארג־הרשת צפוף־העיניים, המשמש מיסננת, כבר נשמט פנימה עם הזרימה, ולא הועלת כלום. אלא עליך להניח את פח המים על הארץ, לכפות את החבית, ובזהירות, שלא תינזק, ולרוקנה, ואתה מתחיל מראשיתך.

והרי צריך מים הרבה. לסיוד צריך מים? לסיוד חדרי־הדיורין והמיטבחים, ואף כותלי הבית מבחוץ, מטר לגובה, שיהיו פנים לבית. ולאחר הסיוד — לשטיפת הרצפות, הבית, המיטבחים, המדריגות ובתי־הכבוד. ולבישולים צריך. ולרחיצה. ולשתייה. ואל להזיז את החביות ממקומן ולערבבן זו בזו, שאלה הן משל פסח, ואלה של עד הפסח.

משפותחות מרים והדסה בשטיפת הרצפות, מסתלק אני לי מן הבית. ודין הוא שאהיה מסתלק. אין הבנות סובלות רגלי גבר במחיצתן בעת השטיפה — ולא בבית, לא בחצר, לא במיטבח ולא בעיבורו של מיטבח, עד מעבר למרחק־של־שמיעה.

עולה אני איפוא לכיכר, ולשעה הנכונה אני עולה: הגוֹעל הגיע. 'אוֹ־ווייסן כלים, אוֹ־ווייסן קעסאלאך!' זהו אבו־נאעיף, הוא וחמורו, והמפוח הגדול, ושק־הפחמים ושאר כלי־המשחית שלו — וכשהוא בא, וקולו נשמע מסוף הכיכר עד סופה, וחמורו עונה אחריו, אין ילד בכל השכונה, שלא יפסיק מיד מכל עיסוק שהוא עוסק, ויהא החביב והחשוב מכל העיסוקים, ויחוש לכאן, לאמצע הכיכר. שוחה משוכה מטבור־הכיכר דרומה־מיזרחה, לעבר ההר; הרי זו גבעה צנועה, אך בפינו זכתה לשם הר, ובדימיוננו רם הוא ונישא ההר לפחות כתבור וככרמל, ובלילות תועים אנו ונתעים בסבכיו־פרא. שני בורות של מים עומדים משני צידיה של השוחה, למראשותיה. אחר שהגוֹעל־פרק מעל בהמתו את כל כליו, חופר הוא גומה באדמה, סמוך לאחת מגדות השוחה, מעלה מים מבור ושופך בגיגית, מרפד את קרקעית הגומחה ברמץ שהביא, מניח עליו את הפחמים ונופח בהם במפוחו. מיד מתחילה האש לוחשת, להבהבות מקפצות ומלחכות את הגחלים, המזדהרות מאודם. מכל בית ומכל מיטבח נוהרות הבנות לכאן וכלי־מתכת בידיהן: קערות וקדרות, ואילפסים וסירים, ועביטים וגיגיות, ומחבתות ומרחשות,

ותבניות ומצקות ומקפות, ותרוודים ומשפכים, וכפות ומזלגות וסכינים — ואין הבנות דוחקות כלל, ולא איכפת אף לאחת מהן להיות האחרונה, ולא חסידות מופרזת היא, כמובן. תואנה היא, להאריך ולהביט במעשי אשף־הגיעולים — ולחמוק לשעה יתירה ממלאכות־הבית.

כלי אחר כלי מוטל על המוקד, ובנקר שבידו, שוו בראשו, מהפך אבו־נאעיף את הכלי, עד שמתלהט, חוצו ופנימו, תופסו באוזנו וטובלו במים. ששש! משמיע הכלי, או שמא אלה הם המים, הבנות מצטווחות, ואף הבנים משמיעים נהימה של שביעות־רצון־והתפעלות, העולה ממעמקי הנשמה שבבטן.

'אוּ־ווייסן כלים, אוּ־ווייסן קעסאלאך!' קורא אבו־נאעיף, מפרק את מוקדו המאולתר, טוען את חמורו ומושך מכאן לעבר המאידאן, שם ייבלע באחת הסימטות. ואילו אנו שועטים־יורדים לתפילה של מינחה, כי רד הערב.

עוד לא נסתיימה תפילת ערבית — עלינו לשבח, יריקה, ואמלט — ואנו כבר שוב בכיכר: השנה אנו בונים בית־מוקד לשריפת החמץ; שלא כבשנים קודמות, לא ישרפו בכל פינה ועבר, כל אחד לעצמו: בית־מוקד מרכזי יהיה וכל השכונה תביא את חמצה לכאן.

מועצת החבורה כבר ישבה, עוד מראש־חודש, ותיכננה וחילקה את התפקידים. ועכשיו מתחילה המלאכה — אלה גוררים אבנים מן ההר וחצץ למילוי מן העמק, אלה מביאים את הסיד והחול שנטלנו מן המחסן, ברגע של חולשת־הדעת של החאג' השומר, ואלה מעלים באחד הדליים המושלכים מים מן הבור — אמנם נוזל הדלי מרוב נקביו, אבל שניים־שניים מושכים, ואנו מהירים מכוח־הנזילה, גם מה שמגיע אל הפח, מים הוא.

יסוד אין אנו חופרים — וכי מה? משלמים לנו? הבניין יעמוד גם בלא יסוד חפור. מרית? לא צריך. אנו טחים את הטיח בלא מרית, בידיים, ובידיים אנו מחליקים אותו. האבנים, אחת יוצאת ואחת נכנסת, הרי לא טרקלין אנו בונים לראבינר שיגור בו ולא לבארון רוטשילד שיתאכסן בו.

למחר בבוקר — הרצים שלנו עשו מלאכתם נאמנה, כל השכנים קיבלו את ההודעה, וזו נתנסחה, במתכוון, לשון מעורפלת קצת, והכול סבורים, שמטעם ועד־השכונה ההודעה — באים ראשי־המישפחות, הם ובניהם אחריהם, אף הבנות חומקות לרגע מן המיטבח ובאות לשתף עצמן במיצווה, מיצוות ביעור החמץ.

החאג' השחור, שהריח את ריח הבעירה, בא לראות — ומיהר אל הממונה עליו: 'הילדים מעלים אש בכיכר!' ורב יעקב — הוא הרי אינו גוי — מרגיעו:

ערב פסח היום, מבערים את החמץ. אף על פי כן — למיחש בעי, יורד הוא, לראות מה השקצים עושים. הפעם, שלא כדרכנו, אין אנו מתפרחים מכאן בראותנו את רב יעקב בא: קיימא לן, שלוחי־מיצווה אינם ניזוקים. רב יעקב חש לעבר סבא רב נחום, שמן הוועד הוא: 'רב נחום, ראו, מה הללו עושים — רוקנו לנו את כל המחסן!' 'נו־נו' מפייסו סבא, 'הרי רק פעם בשנה ערב־פסח. אבל העיקר — איך המלאכה, אני רוצה לומר, מן הבחינה המקצועית?' 'הם', מהמהם רב יעקב ומעביר עין בוחנת על הבניין, 'הם — יסוד לא חפרו, יישר לא יישרו, כאן חטוטרת וכאן שקערורית, הבניין לא יאריך ימים, על מבינות שלי!' 'גם לא נחוץ' מבטיח סבא, 'שעה יעמוד? די בכך'. ואלי, כאל נציג כל החבורה: 'שלוש־וחצי עכשיו' — סבא מביט בשעון־כיס־החזייה שלו; אנו הולכים לפי שעון־המקום, שבשתים־עשרה מתחיל היום ובשתים־עשרה הוא מסתיים, ולפי קריאת החזן בראש המיגדל אנו מכוונים — 'בעוד שעה וחצי לערך צריך שכל החמץ יהיה מבוער, מבוער לחלוטין, וזכר לא יהיה, ואז —'

'ואז', אני ממשיך, 'תפתח הארץ את פיה, פה גדול ועצום, ובלעה את כל החמץ, שנשרף ושלא נשרף, שנתפורר ושלא נתפורר —'.

'וגם הבניין המפואר הזה היבלע ייבלע' — משלים סבא את דברי־נבואתי.

ועם שיירי החמצים השרופים והחרוכים נבלעו באדמה גם שיירי ייסורי נפשי על אותם ציפורים עלובים, שנתנו חייהם למען אוסיף אני כוח, אז אחרי כוסות־הרוח הקצוצות. ולשנה הבאה אנו בני־חורין.

אין הולכין בממון אחר הרוב

רב מנחם מנדל חרש הוא. אינו שומע מה שמדברים אליו ולא מה שהוא מדבר לאחרים. אף על פי כן חשיבות יתירה בו, זה השעון שלו, שעון־כיס שבכיס חזייתו. 'כמה השעה?' שואלים לו, והוא מעלה את שעונו, מגישו תחילה לאוזנו, כביכול להיווכח שעדיין מהלך הוא, אחר מקריבו לעיניו, ומכריז על השעה והדקה והשנייה. אומרים, על־פי קבלה מפי רב מנדל עצמו, שמדויק הוא שעון זה מכל השעונים שבעולם, שלא רק המואד'ין מכוון על פיו אלא אף השמש עצמו בשמיים. כשיגיע יומו של רב מנדל והוא ייקרא לישיבה של מעלה, ייעצרו כל השעונים ויעמדו מלכת. עירבוביה תהיה אז בעולם. ועל־פי השעון שלו משמיע רב מנדל גם על הגשמים. נכנס מרחשוון והבריות מתקינים עצמם להחליף מוריד הטל במוריד הגשם, חשים אל רב מנדל ליטול ממנו עצה, אם כבר צריך להוציא כלי־חורף אם לא. רב מנדל בא בדברים עם שעון־הכיס שלו, ולפי רמזים הידועים רק לו, משיב הוא הן או לאו.

שנה זו לקתה בעצירת גשמים, שכבר יצא רובו של כיסליו ועדיין אין רוחות־של־מטר מנשבות. ענני־תוהו מתעתעים בבריות, בחולפם בבקרים ובשעות בין־ערביים על־פני שמיים עקרים, וכל הפנים לבשו קדר. הבורות נתרוקנו, והמים נקנים במחיר ונצרכים במשורה.

מכונסים אנו, כל הטפליא, אצל רב מנדל ומפצירים בו שיעשה נס, כדרך שעשה חוני המעגל, ויוריד לנו גשמים. אך רב מנדל מקשיח לבו ואוטם אוזנו,

האטומה בלאו הכי. אז בא ברל'י במרוצה, נשימתו קצרה וזרועותיו מנפנפות ככנפי־תחנת־הרוח. כל־כך הוא ממהר, שאינו משגיח בדרכו, מועד ומתגלגל מן המדריגות, ככדורו של חיים האמבורגר, בין מנחה למעריב, כשהבנות משחקות בשמיים־וארץ ואנו בקליעות.

'הלטאה !' מנשף ברלי, והוא עוד מלקט עצמותיו, 'היא נתפגרה !' 'מתי ? !' 'איך ? !' 'איפה ? !' שכחנו את רב מנדל, אותו ואת שגעונו ואת גשמיו העצורים, וברל'י מספר, והמלים חציין בלועות חציין פלוטות־בחופזה, שעל־אף ההשגחה הקפדנית שהשגיח על הלטאה כמעט כל הלילה — 'רק הלכתי לישון, והבוקר, מיד אחר התפילה, שוב חזרתי, וכשבאתי, ראיתי: היא מתה ! מפוגרת לגמרי !'

עציבות יורדת עלינו ולבנו נוקפנו. אנחנו אשמים. אתמול הרדפנו את הלטאה, לטאה צעירה ונאה. הקפנו אותה מכל עבר ולא הנחנו לה להימלט. אחד מאיתנו ניסה לאחוז בה בזנבה — ניתקה עצמה מן הזנב וברחה. הזנב נשאר מוטל שם, והלטאה מצאה לה מיסתור מאחורי אבן. אחד רץ אחריה וביקש לגוררה ממחבואה. אך אנו עצרנוהו. עמדנו ועינינו בזנב המתפרכס, ואין אנו מגיעים לכלל דעה, אם זיעי־חיים אלה או שמא פירפורי־גסיסה. ואם תאמר פירפורי־גסיסה, תחול עליו, לאחר שיחדל לפרכס, טומאת־המת, אף כשהלטאה גופה עדיין חיה, אם לאו. ואנו נמנים־וגומרים, אחר שקלא־וטריא מקיף, שמעמידים שמירה; והיה אם תשוב הלטאה ותצמיח זנב אחר, תחת הזנב שנשמט ממנה, יהא דינו של זה כדין כל תלוש, כשערות הנתלשות מן הראש בשעת סריקה וכראשי הציפורניים הניטלות, והוא יישרף. ואם תישאר נטולת־זנב, דינו כדין איבר־מן־החי.

כמובן, אנו נוזפים בברל'י. אילו לא נתרשל בשמירתו! אולם את הנעשה אין להשיב. ואנו עולים כולנו אל הכיכר. מקום־המעשה הוא בהר. חופרים גומה ומגלגלים בקיסמים — אין לנגוע לא בגוויה עצמה ולא בפגר־הזנב; עכשיו ברור, ששניים הם שהם אחד — את המת, אותו ואת זנבו, אל קברם. על העפר השפוך מניחים אנו אבן, מצבת־קבר — אתחלה של בית־עלמין לשרצים ולרמשים.

אותו לילה נפתחו השמיים ומטרות עזים ירדו על הארץ. כל הלילה ירד הגשם. הוא נקש על הגגות, זימר במרזבים, הטיח בחלונות וריווה את אווירו של עולם. כשיצאנו למחר, בין משמרת למשמרת, לבדוק את הבורות, עד איזה שיעור נתמלאו מים, ואם נתמלאה השוחה, ואלו מן השלוליות

נספגו ואלו מהן עדיין עומדות, עלינו גם על ההר, לפקוד את בית־העלמין החדש. והנה אין בית־עלמין, ואין מצבה, ואין לטאה ולא זנב. פלג נפלג מראש הגיבנת — כי במורדה של תלולית חצבנו את הקבר — וגרף עימו את כל שבדרכו. מי יודע, להיכן גרפו המים עימהם את הנפטרת, אותה ואת זנבה.

אותם ימים עשה הבארון אדמונד רוטשילד, הוא ורעייתו ובתם הבארונית, בירושלים. עמידתם במלון קמיניץ, ומכאן יצאו לעסקיהם. אלא כיוון שמגיפת כולירע פקדה את הארץ, נצטוו הבארון ורעייתו, לא לירד לעיר, שמא תדבק בהם המחלה. רק הבארונית הצעירה לא שעתה לאזהרות הרופאים שלהם, ובאה לבקר גם בבתי־מחסה.
לקראת הביקור המצופה המתה השכונה. הוועד ישב ז' נקיים ודן והחליט. רב יעקב היה עובר וחוזר ועובר בכל השכונה, לראות ולבדוק. לחאג' השחור ניתוסף עוד אחד עובד בעבודת בניין. המחסן היה פתוח כל היום. גושי־סיד לחשו בהישפך עליהם מים. החול, לאחר שנופה בנפה הגדולה, נערם לערימה, ולתוך הקוער שבטבורו נשפך הסיד הכבוי, והחאג' עומד מעל לערימה ולש והופך ולש, ושחור־עורו מנצנץ.
נסתמו כל החורים בכותלי הבתים והוחלפו כל המירצפות הפגומות, ותוקנו המדריגות וסולקו כל האשפתות, התחילה העבודה בבתים ובחצרות. הנשים סיידו, הבנות ציחצחו את החלונות, הבנים רדפו אחר עכבישים והשמידו את קוריהם. שטפו ומירקו והדיחו וכיבסו וגיהצו. אחר יצאו לשווקים וקנו, וחזרו וטחנו וכתשו ופיצחו וקילפו, ובישלו ואפו ורקחו מרקחות, והכינו לקראת בוא הבארון והבארונית.
אך הללו לא באו.

רק בבית אחד לא בישלו ולא טיגנו ולא אפו ולא רקחו מרקחות — בבית רב משה נחום ואשתו רבקה. הבת אסתר בכתה והתחננה, שיעשו אף הם, ככל העולם, שבושה היא, כי יבואו האורחים הרמים, הכול יכבדום ממעשה־ידיהם, ורק הם לא יהא בידם להגיש תקרובת למכובדים. הדיינית שלחה את הבת אל הדיין, והוא הרגיעה: 'נערונת טיפשה, אלי דווקה יבוא הבארון? אין להם אל מי ללכת?' 'אבל, אולי בכל זאת?' נתייפחה הבת. 'שום בכל זאת. עניים אנו, ואיש לא ישגיח בנו — וגם אין לנו במה'.
והבארון לא בא ולא הבארונית. רק העלמה הבארונית באה. הלכו לקראתה.

בלבוש של חג, אנשי הוועד בראש, הנשים אחריהם, וכנופיה של ילדים אחריהן. והאורחת ניענעה בראשה — העלמה הבארונית שומעת צרפתית, ואין בין המלווים דובר לשון זו — ועברה מבית לבית, והביטה וחייכה. אך טעום לא טעמה מכל שהוגש לה, ולא הועילו כל הפצרות. חזקה עליה פקודת הרופא, לא לאכול שום דבר־מאכל, ולא תמרה את פי הוריה.

סיימו את ההקפות, והגיעה העלמה גם לחצר ביתו של הדיין רב משה נחום. ביקשו כל הפמליה להטות אותה מדרכה, אך היא סירבה להם. הדיינית ובתה עוד הספיקו לחמוק מן הבית, מחמת הבושה, ומצאו להן מחבוא מאחורי סורג הגן שלפני הבניין. נכנסה הבארונית הצעירה לבית הדיין, והוא קם לקראתה, האיר לה פניו ובירך בירכת שחלק מכבודו לבשר־ודם. העלמה לא נסתפקה בביקור החטוף, כפי שנהגה עד כה בשאר הבתים. נכנסה לחדר הפנימי, חדרונו של רב משה נחום, שאין בו מקום אלא למיטה ולכיסא, והרמב"ם מונח על הכיסא, במקום עמוד, ומימחטה גדולה מכסה על הספר הפתוח, והעלמה מדברת, ורב משה נחום מלווה אותה, מאזין ואינו שומע, ויוצאת הבארונית הצעירה מן החדרון ונכנסת לחדר, ונוטלת רשות, בצרפתית, ויושבת על אחד הכיסאות, ומאירה פניה. יוצא רב משה נחום אל סף־החדר וקורא לה לבת: 'אסתרקה, בואי ותגישי לה לאורחת כיבוד'. יוצאת הבת, על־כורחה, ממחבואה, והיא מתה מבושה, והאב, בקולו השפל, אומר: 'לכי, אסתר שלי, הביאי לה לאורחת כוס מים מן הבור'— ואל האורחת: 'את הבור', הוא אומר, ועיניו חמות, 'את הבור הרי חפרו מכספי הבארון, ועל־פי מיצוותו, והמים — מן השמיים. וכלום יש כיבוד גדול מזה?' והבארונית הצעירה מגישה את הכוס אל פיה, וטועמת — את הברכה בירך הדיין בעבורה — ומעמידה את הכוס, ומביעה התפעלותה ממימיה של ירושלים שטובים הם.

והכול בחוץ עומדים ורואים והקנאה אוכלתם.

כשבאו ימות־החמה, והקיץ הגיע לקיצו, יבשו כל הבורות. תחילה אזלו המים מן הבורות שבכיכר, ואחר גם שבחצרות, בזה אחר זה. רק בבור שליד בית רב משה נחום עדיין המים עומדים. והבנות באות ושואבות מים מבורו של רב משה נחום. 'בזכות הבארונית הצעירה', אומרות הללו, 'שטעמה מן המים, ונכנסה הברכה בהן'. 'בזכות רב משה נחום', אומרות האחרות, 'שהוריד בירכת־שמיים עליהם'. 'בזכות דימעותיה של אסתר', אומרות שוב אחרות, 'שכבשה חרפתה ועשתה כמיצוות אביה'.

ובזכות כל אלה נכנסה הברכה בבית הדיין, ועוד קודם אלול העמידו לה

לאסתר בת הדיין חופה. שאף שכבר הגיעה לפרקה — את השנה השבע־עשרה כבר עברה זה ימים לא מעט — טרם נמצא לה שידוך. ובא ביקורה של העלמה הבארונית פון רוטשילד, וימים אחר שנפטרה מלפני מארחיה, מצאו בתוך הרמב"ם שבחדרון שטר של כסף. ובזכות אותו שטר גם נמצא לאסתר חתן.
עוד הקיץ בעיצומו, והיגיעה רבה. אנו שוכבים לישון, ארבעתנו זה ליד זה על המחצלת באמצע, והתינוק, מרדכי, ליד אימא במיטה. שכשיצא אבא חוצה־לארץ, הניח את אימא מעוברת, וכשנולד הילד, והוא ילד, נתקשו אנשי המישפחה במתן שם לו. שתחילה, כשבאה הבת לעולם, נקראה על שם משפחת האב, רבקה, כשם רבקה סילא, סבתא של אבי־האב; באתי אני, ונקרא שמי על שם מישפחת האם, אברהם אליעזר, כשם סבא של אימא; גם זה שנולד אחרי נקרא על שם מישפחת האם, ירחמיאל ישעיה, על שם ירחמיאל ישעיה מיוסיפוף, אחיו של רב אברהומטשה; ובא זה שלאחריו, ונקרא שוב על שם מישפחת האב, שלמה זלמן כשם 'הדוד רב זלמן', אחיה של סבתא רחל, היא אימו של סבא נחום, ובנו של רב נחום לוי משאדוק. עכשיו נפלגו המישפחות. הללו תובעים את היילוד לעצמם, והללו לעצמם — ואבא איננו שיבוא ויכריע. העלה הדוד יהושע הרהור, שמא ייקרא לילד לא מאלה ולא מאלה, אלא שם סתם? נמנו וגמרו, אכן, שם סתם, ולפי שהימים ימי אדר, נקרא שם הילד מרדכי.

יפהפה הוא התינוק, מכולנו, שהרי גם מרדכי היהודי, שעל שמו נקרא, יפה־תואר היה ויפה־מראה. ומהיכן? דודה של אסתר המלכה היה, שיפה היתה מכל הבתולות אשר בשושן, ודין הוא שגם דודה יהא יפה. מלבד מה שמלומד היה בכל שבעים הלשונות, כידוע. ועוד כמה וכמה מעלות שהיו בו. אם יהיו בו גם למרדכי שלנו כל המעלות האלה, עדיין לא ידוע. אך בעל לשון הוא כבר היום, שבוכה הוא בכולן, ואינו מניח לישון.
בכה, בכה שעה ארוכה, עד שנרדם, ונרדמנו גם אנו. לא הספקנו לישון שעה ארוכה, ואני מתעורר פתאום: אימא נאנחת. מנסה להחניק אנחותיה, ואין עולה בידה. הערתי את אחותי הגדולה, והחלטנו ללכת לסבתא אסתר, לבקש עצה ועזרה.

עד שאנו יוצאים, כבר רמזי־השחר בוקעים, וכותלי־הבתים מתחילים לובשים צורה. 'מלמעלה נלך', אומרת אחותי, 'דרך בית־הכנסת ניסן בק, ולא דרך המאידאן ורחוב חברון'. אין הדרך התחתית אהודה עלינו בשעות של חשיכה.

בגדי־הקיץ שעלינו אינם סוככים מפני הצינה, וגם אנחותיה של אימא, שמהדהדות באוזנינו, מאיצות בנו ונוטלות את הדיבור מפינו.

עם 'שוני הלכות', ואין עוד בית־סבתא רחוק, נשמעות נקישות על אבני־המירצפת של הרחוב. אחותי אוחזת בידי, ואני חש ברטיטתה. מן האפלולית עולה דמות־אדם, קריבה בפסיעות גוררניות. מטה של עץ ביד האיש, האחת, ומתחת לזרועו האחרת הנרתיק של טלית־ותפילין. 'לא תפחדי, רבקה', אני אומר עכשיו, מעשה גבר, והיא מתרגעת.
האיש עוצר לפנינו, נותן בנו עיניו, מצביע ואומר: 'זוהי ילדה, ויש לה שימלה. וזה ילדון, ויש לו לשון' — ובלי משים משרבב אני לשוני כלפיו, כמבקש לחזק דברים־של־חוכמה. האיש מחייך ומחדש גרירתו, אף אנו ממשיכים, ורוחנו טובה עלינו.

אוצר הבּבּוּנג אצל סבתא אזל, במקרה; לכן מצטרפת הדודה רחל אל שנינו, ואנו יוצאים יחד לחפש בבונג. הפעם אני המורה־דרך. יודע אני מקום, בשולי החוש, שם צומח הבבונג, ועל ידו גבעולי חלמית. לא אחת, בתקוף עלי הרעב, נוהג אני לרדת שמה ולקטוף מלוא החופן חלמיות. גדולות הן כאן, לא כמו במקומות אחרים. אתה פותח את כנפי התרמיל ועוקר את הבשר מתוכו. הוא בהיר, ספק צהבהב ספק ירקרק, וטעמו בין מתקתק לחמצמץ. שיחי־החלמית בדרך כלל מוסתרים הם, מסביב להם שיבלי־שעורה שדופות, חרדל־בר וסירפדים צורבים, מלבד הסירות והדרדרים. נמלים גדולות, שחורות, שרגליהן מלקחיים, מהלכות כאן, ממאורה למאורה, וסבר־ראש חמור להן. כשגלשנו במורד החוש, אל לב הסוֹבך, עוד הספקנו לראות את גל־האודם הראשון הנשפך ועולה מאחורי הר־הזיתים. למטה, בשילוח, קרא תרנגול, וקריאתו מהוססת. אחריו חמור נוער, מנומנם. לשמאלנו, על הר־הבית, יורדים חיצי־השמש הראשונים על שתי הכיפות, זו של זהב וזו של כסף, וקול המואד'ין מגיע אלינו כרוכב על גלים. יום־שרב יהיה היום.

חודש אב, שליש ראשון שבו נועד לפורענות, בר־מינן, ומחציתו האחרת לנחמות; שעל־כן קוראים לו מנחם־אב. אלו נחמות צפויות לנו השנה? שמשערב ערבו של ט'־באב של השנה, ירדה פורענות גדולה על העולם, ואנו שרויים במלחמה, מלחמת־עולם — עתידה היא להיות ראשונה בסידרה של מלחמות־עולם, לא עלינו.

ראדיו עוד לא היה, אבל הטיליגראף כבר העביר ידיעות על־פני החוטים, מעמוד לעמוד, וכשנתקלו בפתאום בים הגדול, נשתהו רגע ואחר המשיכו לאורך החופים, המבדילים בין ים ליבשה. כך הגיעו, עוד באותו יום־שבת, גם אלינו, והנפש נבוכית. שלפי לוח הימים־בחודשים כבר תשעה־באב הוא, שבו נחרב הבית וניטלה ממנו תפארתנו וחירותנו, ולפי הימים־בשבוע שבת היא מלבכות ונחמה קרובה לבוא.

מכינים מערב־שבת לשבת; וכך ירדנו אחר סעודה שלישית, שהיא גם סעודה המפסקת, לבית־הכנסת וכיסינו מלאים זערורים, הלקטי־איזדרכות, לירות זה בזה — זכר למלחמה ההיא, פתיחה למלחמה הזאת. עד צאת הכוכבים עוד נותרו מיספר דקות, והגברים מידיינים, עדיין נעליהם ברגליהם, מתדיינים על משמעות המלחמה ועל שיעור מהלכה ותוצאותיה. וכשכבר עוקרים רגל אחת ליכנס לתפילה, נמנים וגומרים, ברוב דעות: הגרמנים ייצאו וידם על העליונה; אין להעלות על הדעת, שהרוסי יוכל לעמוד בפני עוצמת כוחו של הגרמני. שלוש שנים ומחצית השנה לאחר מכן תתמוטט גרמניה זו, ועימה הדמות הנערצת בליבותינו.

קרוב לחצות־הלילה התחילו האנשים להישמט לבתיהם, ולא יצאה שעה קלה, וגם המאחרים נפטרו להם. נותרו בבית־הכנסת רק נעליהם של המתאבלים — שלימות ובלות, מצוחצחות ומלוכלכות, אלה זו ליד זו מסודרות ואלה מרושלות, אחת הנה ואחת הנה — וזנבות הנרות שלא הספיקו לבעור עד גמירא, והארון בעירומו. ואילו אנו, שמגדר תינוקות כבר יצאנו ולגדר נערים עוד לא נכנסנו, פטורים היינו מללכת לבתינו. ילד־ילד וכריתי־ושמיכה שלו עימו השתטחנו בחצר־בית־הכנסת, זה בחצר עזרת־הנשים וזה בחצר בית־הכנסת־לאנשים, זה נשען אל מעקה־החצר וזה לרגלי פי־הבור; רק האמיצים ביותר הציעו את מישכבם סמוך לדלת בית־הכנסת, אך מטעמי־זהירות — שמץ של מורך־לב מקנן אף בנשמת האמיץ־שבאמיצים — מתחת לספסל, מוסתר מעיני רואים. כי אף שאין אתה נותן אימון בסיפורי־הבדים על שדים ומזיקים ועל רוחותיהם התועות של נפטרים, הפוקדים בלילות המצוינים את בתי־הכנסיות, למיחש בעי.

לא עברו ימים מרובים, וכבר המלחמה, אף שזירתה מעבר לים, הרחק מאוד, מורגשת מאוד. אין מגיעים עוד לארץ לא קמח ולא סוכר. לא נפט ולא ספירט ואף הקטניות, שמוצאן מקרוב, מתמעטות־והולכות. אנו מקבלים, כל אחד, מן הבית פינכה של אלומיניום וכף של פח, ובצהריים עומדים אנו בתור

לקבלת מנת מרק ורבע כיכר לחם; פעם־פעמיים בשבוע מוחלף המרק בתפוח־זהב, שקורין לו פומיראנץ ובקיצור מאראנץ, ויש קורין לו פורטוגאל. אנו אוכלים את הפורטוגאלים על תוכם ועל קליפתם. תחילה אתה קולף את התפו״ז ומברך על הפרי, נוגס חצי פלח או פחות ממנו, כדי שלא להפסיק בין ברכה לבין אכילה. אחר סופר את הפלחים, שאם בר־מזל אתה יש לך למעלה מתריסר, ואם לאו, קצת למטה מזה. תפוחי המושבות של הבארון, אף שהם נקראים מאראנצים של יפו, גדולים וריחניים הם, קליפתם עבה ובשרם מתוק, עם קורט של חמיצות, ואין החמיצות בטלה במתיקות. כל סיב וסיב שבפלח עבה ונוצץ, ויש לו עוקץ מזה וזנב מזה, אך עסיס וטעם יש בו מקצה לקצה, העוקץ והזנב בכלל. גמרת את הפרי, עדיין לא גמרת את הפרי כולו. עוד יש לפניך הציפה, לבנה ורכה, וטעמה מעט מריר, שמרירות עריבה היא זו, אף שהיא קצת מכווצת את החיך. ולסוף באה הקליפה החיצונה — שאם מן הבזבזנים אתה, משתעשע אתה תחילה בה: תולש חתיכה ממנה, מקפלה לשתיים, וסוחט ממנה את ריחה החריף, קודם שאתה אוכלה; ואם אתה חס על רכושך, אתה נוגס מן הקליפה נגיסה אחר נגיסה, וטועם בהן את כל הטעמים שבעולם, גם חמיצות, גם חריפות, וכך אתה זוכה ומביא אל קרבך את התפוח כולו, אפילו את הריח של הקליפה — חוץ מעוקץ־הפרי עצמו ושניים־שלושה עלעלים המתלווים אליו לפעמים.

חכמים ונבונים נזדרזו ובדקו והתקינו, עוד קודם ראש חודש אלול, מנעולים ובריחים לשערי בתיהם וחצרותיהם, על כל צרה שלא תבוא. גם דרי חצר רב ישעיה בארדאקי עשו כך. המפתח למנעול של שער־החצר גדול ועצום. כל דייר קיבל מפתח, וכל הדיירים נצטוו להקפיד ולנעול את השער עם רדת החשיכה. אלא, תקנה היא תקנה, ואין הכול מקיימים אותה. קצת מחמת רשלנות, קצת מחמת פיזור־הדעת וכיוצא בכך.

הדוד רב ישראל לאבל, אף הוא מדיירי החצר. אוהב אני ללכת ולבקר אצל הדוד ישראל והדודה רבקה. הלאבלים הם עליזים, חביבים ומסבירי־פנים. אך יותר משהם חביבים, הם טובים ומיטיבים — בכך אין דומה להם בכל העיר; ולטוב־הלב מתלווית תמימות, אמונה באדם. קשה לו לדוד ישראל להניח, שירצה אדם לפרוץ, ולוא גם בימי־מלחמה, לחצרם של אנשים, שכל עשייתם אינה אלא תלמוד תורה, תפילה ומיצוות קטנות שבין אדם לרעהו. משום כך

אין נראה לדוד טעם בתקנה של נעילת שערים, דבר המכביד על בני־אדם. אף על פי כן, תקנה היא תקנה, והוא גורר עימו בכל שילך את המפתח הענק, כאוקיה מישקלו.
מרובים הם עיסוקיו של הדוד, והוא מן המקדימים לצאת מן הבית ומן המאחרים לשוב לביתם. אשר גם על כן מזלזלים אחדים מאנשי החצר בקיום התקנה של שעת־חירום — סומכים הם על רב ישראל: הוא כבר ינעל את השער. והנה אירע, שאשה אחת נתאחרה שלא כרגיל ושבה לביתה קרוב לשעת הצות. הדוד כבר עלה על מישכבו, ואת השער, כמובן, נעל בבואו. האשה לא היה מפתח עימה, ומחמת האירוע הנדיר, החשיכה ואווירת המועקה של המלחמה, הקימה מיד רעש כאותה תרנגולת הרובצת על ביציה. ירד הדוד ופתח לה והרגיעה ופייסה, כדרכו, ואיחל לה לילה טוב ושנה טובה ושלום על ישראל ועל העולם, וחזר לביתו.

למחר בבוקר, ואני כבר אורח ראשון בבית הלאבלים, התחיל הדוד, אחר התפילה והשיעור הפרטי — מלבד השיעורים המקובלים על כל ציבור המתפללים ב'מידרשו של רב ישעיה', היה לו לכל אחד שיעור משלו — להתדיין עם עצמו: להוסיף ולנעול שער, ואז נגרם לפעמים צער למישהו, כשהוא שב מאוחר לביתו והשער נעול לפני חוטמו? או שמא לא לנעול עוד, והרי אז עוברים על תקנה?
הדודה היא זו שמצאה את המוצא. 'צריך לנעול', אמרה, 'אם חכמים קבעו שבעתות מלחמה צריכים השערים להיות נעולים, עלינו לקיים דברם. אבל מי אומר, שאתה חייב לטלטל עימך תמיד מפתח ענק זה, שחצי רוטל מישקלו?'
'אלא?' שאל הדוד בתמיהה.
'אני אקשור את המפתח בחבל אל סף־החלון; המפתח יהיה תלוי בקצה החבל למטה, בחוץ. וכל מי שיבוא, יוכל לפתוח ולנעול — ושלום על ישראל'.
הרהר הדוד רגע, חייך את חיוכו העמוק ונתן את הסכמתו. וכך היה השער בחצר רב ישעיה נעול בלילות, וכל מי שבא יכול היה לפתוח לעצמו ולנעול מפני הפורצים.

אותו יום גלגלתי וגלגלתי ומישששתי וחזרתי וגלגלתי את החמישיה בכיסי, שנתנה לי הדודה רבקה. 'דמי־שירותים', אמרה הדודה, ושנינו מעמידים פנים

שכן הוא. והרי ידעתי, בשכר מה קיבלתי את האתנן: על שעברתי אמש על הסידרה בקול, על־פי הטעמים. הדודה עומדת במיטבח ומתעסקת בסירים ובקדירות, ואני יושב בביתה, וקולי הולך מקצה החצר עד קצה. על כך גאוותה של הדודה. אולם כיוון שאסור לעשות את התורה קרדום לחפור בו, באה שאיבת המים מן הבור להצדיק את הגמול. ומה עמל יש בשאיבת המים אצל הדודה? יש לה בור־מים משלה, מלבד הבור שלמטה בחצר, בראש המדריגות. גם פח־המים שלה וגם הדלי קטנים מן הרגיל. תענוג הוא לשלשל את הדלי, כשהחבל מחליק בתוך כף־היד, וקרקעית הדלי טופחת בראי־המים: קלאטש! בערבי־שבתות נוהגת הדודה לשים את הדגים ואת החלב, אלה בדלי אחד וזה בדלי אחר, ולשלשלם לתוך הבור שלה; את החבל היא קושרת למעלה בפתח הבור, וכך נשמרים המאכלים בתוך קרירות־הבור בימים של שרב. השרבים לא נתמעטו, המאכלים נתמעטו.

מה יכול אדם לקנות בחמישיה, ואפילו בעשיריה, היום כשהיקרות כה גדולה? אתה מהלך ברחוב, החמישיה־שבכיס לנגד עיניך, וכל אוצרות־העולם עדיין לפניך, רק גמור עם עצמך ומשכת.

במה תבחר ראשונה?

הרי תחילה 'סאחלב'. חצי כמות מים וחצי חלב, מוסיפים את הסחלב ומעט קורנפלור, ואחר הבישול זורים קינמון ופתיתי־קוקוס, יוצקים סירופ צבעוני ומקרישים בספלים. הסאחלב מתנענע ומרקד בספל, ופיתיונו גדול.

אבל מה כבר אפשר לקבל תמורת חצי־קאבאק, שהוא כחמישיה?

גם הבאלוזה קרוב־מישפחה הוא לסחלב, ואם הינית את נשמתך בראשון, כאילו יצאת ידי חובת השני. אבל אולי 'אמבה'? מעין חבל עבה הוא זה, מסוכר יצוק, בין לבן ובין אדום, אתה מושך את המיצמג ותוך כדי כך מסובבו, תולש חתיכה, והריר מתנזל בפה. דודה שלי רחל פעם הגתה רעיון: נטלה חצי קאבאק, שפשפה ומירקה אותו בחול, עד שנראה כחצי נאפוליאון, זהוב ומבריק, ונתייצבה לפני מוכר האמבה, שהיה קורא ביהודית: 'אינגאלאך און מיידאלאך, קייפט זיסה ואטה!' ילדונים וילדונות, קנו צמר־גפן מתוק! גלגלה הדודה את המטבע בידה לעיני האבו־אמבה וגירתה את יצרו. אמר לה: 'בואי ילדונת, כמה יש לך?' אמרה: 'אתה לא רואה? כמה אתה נותן לי במחיר חצי הנאפוליאון?' חטף את האסימון ממנה ודחף לידה את כל מלאי האמבה שלו. נטלה ומיהרה ליסתלק. משבדק את הכסף בדוק היטב, עמד על טעותו, רדף אחר רחל וביקש לעשות ממנה קציצות.

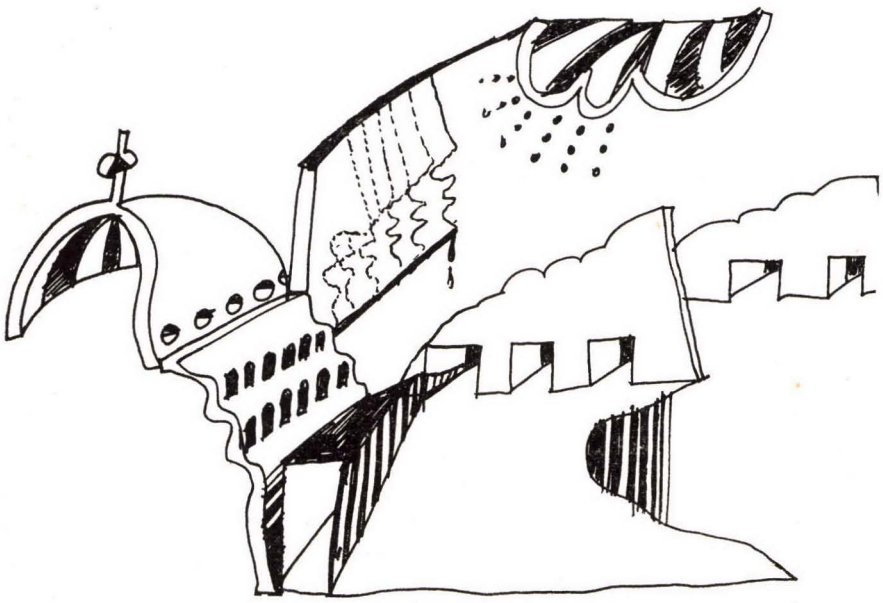
יאלה יא סוס, כאסתין איב־קאבאק! השושן מצלצל בצלצלים שבידו, כד־הנחושת הבטנוני צמוד לצלעותיו, וסביב־סביב לבטן־הכד תלויות כוסות־הברזל הכבידות, העמוקות. בחצי קאבאק אתה יכול לקבל מלוא הכוס שוש קר כקרח. היפה שבדבר הוא, שהשושן עצמו קיבל במרוצת הימים בטן כמו כדו, והאבנט הרחב רק מדגיש את הכרס הנאה.

תוך כדי שיטוט — עם הרגליים משוטטות לא רק העיניים והאוזניים, אלא גם המחשבות — אני מגיע אל בית־המעצרה, בית מעצר השמן שברחוב היהודים, לא הרחק מרחוב מדריגות־התנור. בית־המעצר נמוך מן הרחוב, במדריגות יורדים פנימה, ואפלולית שרויה בו. מעין בריכה כרויה בטבור המרתף, גמל שתום־עיניים סובב־סובב מסביב לבריכה, הזיתים או השומשמין נטחנים, השמן נוטף פנימה, וריח השמן ממלא את כל החלל. מה נקנה — שמן־זית או שמן־שומשמין? ומחירם רב מכל הקאבאקים שהיו ושיהיו לי אי־פעם. אבל שמא אפשר לקבל תלושה של כוספה? זו עיסת־הפסולת הנשארת אחר השמן והטחינה? טעימה היא לא רק לבני־צאן.

עוד ריח הכוספה עומד בנחיריים, וכבר אני עומד במעלה דראגי'את־א־טאבון. כאן מצד שמאל, אחרי בית קוקיה, קולים גרעינים. ריח המיקלה, והוא מירב של ריחות, מכריז על עצמו כבר למרחקים: אגוזי־אדמה, זרעוני־דלעת וזרעוני־אבטיח וזרעוני־חמנית, וגרגרי־חימצה. אלה נקלים על טיריין גדול ועגול, אלה על טס קטן, ואלה בקופסת־צילינדר ארוכה, שידית מאונקלת בראשה, והיא מסובבת מעל לגחלים.
הריחות עריבים, והעשן הצורב יבש, לחישת הגחלים, האפר המתפרח, צלילי הטירייניים והמגשים ושאר הכלים וקולות העושים במלאכה והקונים והמוכרים נוסכים ריוויון קליל. השמש קופחת על ראשך, והרגליים ניתקות בלא סירהוב. אין ליבך עוד צועק למראה הסוכריות וה'לדר', זה מירקע־המישמש המתוק־חמצמץ, שעינו כעין כד־השוש, וריחו כברקו עומדים לעולם.

סבתא אסתר שלחה אותי אל הדודה יוכבד, וזו אל בית־המיקלה האחר, שליד ביתה. והקלאי, דק וקצר, ואצבעותיו זריזות ומרטטות כעיניו הצחקניות, מילא את כיסי אגוזים וגרעינים וזרעונים, ככל שיכלו להכיל. בשובי לביתי, ומישקל המילוא וריחותיו ממלאים את לבי אפיפות של חשיבות ושל

שביעות, הוצאתי עם כל שאר אוצרות הכיסים הגדושים גם את חצי־הקאבאק שנתנה לי הדודה רבקה. הפכתי אותו ומיששתי אותו והסתכלתי בו, ואחר הנחתיו על סף־החלון הרחב. אור־השמיים של פנות־ערב, הזורם מהרי־מואב המצועפים לתוך החדר, נפל על המטבע הקטנה ונח עליה. ירדתי אל לישכת־בית־הכנסת, ה'שטיבל', לחזור על הגמרא שלמדנו היום. המניח את הכד ברשות הרבים, ובא אחר ונתקל בה ושברה, פטור. קא משמע לן דאין הולכין בממון אחר הרוב.

מסתתר בחביון עוזו

'אנחנו התימנים', אומרת סעדה; היא דקה וזריזה וחרוצה, וקולה כאלף פעמונים של זהב; 'אנחנו התימנים יודעים את הסימנים; אנחנו יודעים להבדיל בארבה בין טהור לבין טמא'. והארבה הפוקד את ארצנו, ריבואות־ריבואות, טהור הוא. יש להם, לתימנים, מה לאכול. סעדה יוצאת עם הגברים לאסוף ביצי־ארבה. אחרי שאספה את מיכסתה, שני פחים מלאים, ממלאת היא שני פחים אחרים שרצים חיים. את הביצים היא מוסרת ליודא, שימסרן לשוטר; את שלל הארבה החי היא מביאה לביתה וכובשתו, כפי שאנו כובשים מלפפונים או זיתים, ומזונותיה מובטחים לה לחצי שנה.

הארבה מכסה את הארץ ברוּם חצי אמה. הוא אוכל את הכול: פרח ופרי, עלה וענף, גבעול ושורש; הוא אוכל את קליפת הגזע ונובר בקרקע ומשמיד שורש ופקע — הפרי היחיד הנשאר לפליטה הוא השקד.

כל מי שלא גויס לצבא, מגויס עכשיו לאיסוף ביצי־ארבה, מנער עד זקן. הימים חמים מאוד, והמיכסה רבה. יוצאים בהשכמה ושבים בערוב. יוצאים רעננים ושבים מתושתשים. אחד, בעל תפנוקים ובעל תחבולות, העיף עין, בערב כשמסר את מתכונת יומו לשוטר התורן בנוּקטה, על הפחים הרבים שנצטברו שם, לקח את השוטר הצידה והתלחש עימו דקה, אחר תחב לידו מה שתחב וחזר ונטל את שני פחיו עימו, המלאים. למחר נשאר בביתו כל היום, ובערב שוב הביא עימו לתחנה אותם שני הפחים. שוב נתן מה שנתן בידו של השוטר וחזר עם שני פחיו המלאים לביתו.

מה שנוח לאחד, ניחא גם לאחר. עוד אחד ועוד אחדים עשו כמעשה־הראשון. ביום השלישי הרגיש הקצין בקנוניה. הרהר ומצא, שמה שיכול השוטר שלו, יכול גם הוא. מכאן ואילך סובבו חצי פחי־הביצים במעגל מן המאספים אל השוטר ומן השוטר אל הקצין, וחזרה מן הקצין אל השוטר ומן השוטר אל המאספים; כיסיהם של המאספים הלכו הלוך וקלים, וכיסיהם של השוטר והקצין הלכו הלוך וכבדים — עד שנמאס לו לארבה כל המישחק, וביום השביעי לבואו התרומם באחד הבקרים ופרח לו. אנחנו נשמנו לרווחה. השוטר והקצין, מסתבר, התאבלו. אף על פי כן, כך מצאתי ברשומות, השמידו במשך הזמן הזה אנשי יהודה וירושלים חצי מיליון קילו ביצי־ארבה.

אנו לא ידענו אז את חשבון הליקוטים, ובעסקת פידיון הביצים לא לקחנו חלק. הגרנו לארץ כוחנו בליקוט הביצים, והרעב והצמא הציקונו. הביא מי שהביא חצי רוטל דוּרה. בימים של שלום מאכילים בדוּרה את התרנגולות. שמחנו על הדוּרה. סבתא טחנה אותה במטחנת־הקאפה שלה, שכולה פליז, חוץ מן הידית שהיא מברזל, וחילקה את קמח־הדורה בינה לבין כלותיה, וכל אחת אפתה לביבות־של־דורה, באפקס קראו להן.
להוטים היינו ללביבות־הדורה, וריחן גירה את נחירינו. אכלנו אותן בעמידה, בהיותן חמות, לאחר שסבא פסק, כי אין הן בגדר אכילה, ואין אנו צריכים ליטול ידיים, ובירכתן היא בורא מיני מזונות. בלילה לא עצם אף אחד מאיתנו את עיניו. שלושה ימים היינו כואבים. לא בכדי נקראת זו דורה, שקשה היא לאדם אף בימים כתיקונם, שהקיבה מלאה ואתה טועם ממנה רק מעט, לא כל שכן בימים של רעב, כשאתה ממלא קיבתך ממנה.

הלכה הדודה רבקה ומכרה בשוק־הצורפים את הסאלווה שלה, היא מחרוזת־מטבעות־הזהב, ממתנות־החתונה שלה. בכסף־הפידיון שכרה חנות ריקה ברחוב היהודים. כל אחד מן הדודים והדודות נדב רהיט מרהיטי־ביתו — אחד שרפרף ואחד ארגז־עץ, אחד לוח־עץ מן הסוכה ואחד פח־של־שמן, אחד צלוחית ריקה ואחד משפך. מאזניים הביאה הדודה רחל מבית סבתא אסתר, ומישקולות שימשו אבנים שכוילו כדין. ירדו הדודה רבקה ואימא לשוק־השמנים וקנו חצי רוטל שמן־זית וחצי רוטל שמן־שומשמין, וקנו דבילה אחת וכיכר כוספה, כיכר גבינה צפתית ופח זיתים כבושים. אימא לקחה עימה את הפתיליה מן הבית, אחותי הביאה עימה לחנות את הארגז ובו התינוק היפהפה, ובשעה טובה פתחנו את החנות.

לא תמיד יש סחורה בחנות. יש קונים ואינם משלמים. או משלמים במעות רשמיות, שערכן כקליפת־השום — ואי־אתה רשאי לסרב ללקוח, שמא המלשין עומד מאחורי גבו, או שהוא עצמו לוכד הוא. אבל תמיד יש לחם — ואפילו אין, מגניב זלמן בנזימן, שיינן הוא וחנותו נסמכת לשלנו, כיכר־לחם מבעד לחור שבקיר המפריד, בשעה שאימא שקועה במימכר, משלו לתוך שלנו, ומעמיד פנים שאין ידו במעשה; כביכול מלאך הוא מן השמיים שהוריד לנו את הכיכר.

רץ אני הביתה, ושתי פרוסות־לחם בידי — זו המנה היומית — ובבית, במיטבחון, עומד קנקן שמן־זית, שהפרישה אימא מיד כשקיבלה את הסחורה הראשונה מן הספק הטורקי. נכנסה בו הברכה בקנקן, כמו בצפחתה של הצרפתיה. והוא שמן־זית זך, שטעמו עולה על כל הטעמים שבעולם. מעט שמן בצלחת, האצבע מורחת את הפרוסה האחת — די שתהא רק פרוסה אחת מרוחה — שניים־שלושה פירורי־מלח, הפרוסה האחרת מכסה על המרוחה והרי כריך. אם טובים הימים, מותר לנו למשוך בצל יבש שלם, אם רזים — חצי הבצל. שׂמים את הבצל בין דלת למזוזה, סוגרים את הדלת, הבצל נכבש ומטיף את רירו החריף. וכך, כריך מרוח וממולח ביד האחת, בצל שנכבש מצירו באחרת, שועטים אנו למטה אל הכיכר. לא די לו לאדם שהוא אוכל וממלא ביטנו לשׂובעה; צריך גם להראות לאחרים, שיש.

אכן יש. יש גם קדחת. ואפילו כינין יש. אני בולע את הכינין, משל הן סוכריות מתוקות, אף שהוא מר ממר. ועוד אני מתייסר כל שלושה־ארבעה ימים מהתקף של כאב־ראש ושל צינה־בעיצומו־של־קיץ, לוקה אני בדלקת־עיניים מצרית, שקוראים לה טראכומה. מהיכן העליתי זו, אין ברור לי. אולם הרי יש חיילים. וברחוב הבאטראק רובצים עשרות מזי־רעב ומוכי־שחין, מושיטים ידם ומחננים: 'יא רבּי, ג'ועאן!' רעבים אנחנו! ופגרי חמורים וגמלים רובצים בכל מקום. נדבקתי ולקיתי.

לקות קשה היתה זו. ספק אם ידעתי לקות קשה הימנה. שמורות־העיניים צבו ונדבקו זו אל זו, הריסים הגלידו וחישבו לישבר, וגלגלי־העיניים כמדקרות מחטים לוהטות. תרופות לא היו עוד; הצבא החרים את כל המלאי שבבתי־מרקחת, וחלופה לא יוּפאה עוד מן החוץ, ואף אצל רב פייוול רוקח לא נמצאו לא טיפות לבנות ולא טיפות שחורות.

יעץ מי שיעץ, לכבול את ידי, שלא אגרד את העיניים הדואבות עד שיגעון. נתתי ידי לכובלים, אך ביקשתי להשכיבני על סף־החלון; קירות בתינו עבים,

מטר ומעלה עוביים. בבקרים ובערבים נישבה הרוח חרש מעל פני וציננה מעט את הכאב. בעלות השמש היתה אימי פורסת מעלי אחד הווילונות שלה, לסוכך עלי מחמתה של שמש ומחימתה. ודמיתי בעיני כארמוני וכמפיבושת, שהשׂק מוטה מעליהם אל הצוּר, מעוֹף־השמיים יומם ומחיית־השדה לילה.

אותו לילה ואני מנומנם, ובאוזניי עוד מצלצלות פעמוני בית־היראה שלהם, שבמורד הר־ציון, וחושיי מטושטשים מחמת ייסורים, חולם אני והנה אור בחדר. הדלת נפתחת, והאיש הנכנס, פסיעותיו כטיפופה של חתולה על מרבד של קטיפה, שם ידו על מצחי, ואני דומה שומע קולו ואיני שומע דבריו. עיני מרגיעות ממגע מצן ומלחלוחית ניטפת פנימה, הפושטת לעברים ועוטפת את הדווי ובולעתו. עוד אני קולט, מעורפל, לחישת־פה רכה ומגע לוטף בעורפי, נשימתי מעמיקה ואני חוזר ושוקע בתרדמה.
למחר, ואני עוד כולי כואב, מרהיב עוז ופותח קימעה את העיניים, מספרת לי אימא: היה כאן אצלנו אמש פאחמה קאמיל אפנדי דאג׳אני. הוא בא לעשות איתי את חשבון האספקה האחרונה. ראה אותך קשור אל סורג החלון, ושאל על איזה חטא אתה נענש ככה. כשהסברתי לו, לא אמר כלום. שעה קלה אחר שהלך, בא שנית, הוא ואחיו. אח יש לו, רופא־עיניים, קצין בצבא. זה רחץ את עיניך — אתה ישנת — וטיפטף בהן מן הטיפות שהביא עימו, גם השאיר לי בקבוקון מלא, הנה הוא, ואם ירצה השם, בהן ארפא את עיניך.

קשים היו הימים ההם מכל הימים. שבכל הימים בני־אדם נולדים ובני־אדם נפטרים, ומרובים הנולדים מן הנפטרים, שאם לא כן אין העולם מתקיים. ובאותם הימים מרובים הנפטרים מן הבאים לעולם. והאוכלוסייה מתמעטת. האוכלוסייה מתמעטת, לפי שהמזונות נתמעטו, והמחלות והפגעים נתרבו. לא הספיק נגע אחד לגווע, וכבר נתחולל נגע אחר, וכה דחוקה להם השעה, שהם אף נאחזים זה בזה ונופלים על הבריות יחדיו.
עשו הפרנסים יד אחת ומינו בודקים ומשגיחים על הניקיון, והשיגו וחילקו תכשירי־חיטוי, קארבול וליזול, והדריכו בשריפת יין, והעמידו רופא לבקר בבתיהם של חולים, וקצבו שכר למטהרים ולמטהרות ולמגידי־תהילים ולשומרים בלילות, והזעיקו וקיבלו וחילקו לבתי־התבשיל עדשים וגריסים ואפונים. ועם כל אלה המחלות גוברות והרעב גובר, והקוצר קוצר.
נתנגע גם הדוד שמעון במחלת הטיפוס ונפל למישכב. כה כבדה עליו

יד המחלה, עד שנשתבשה דעתו עליו והיה מדבר דברים שאין להם שחר. כגון על אותם מפתחות של בית־הכנסת שברשותו, שנשמטו ונסתלקו ממנו, ועליו לרדוף אחריהם ולהשיבם. או על השופר שנכנסה בו רוח רעה ונשבע שלא להוציא אף קול, והימים הנוראים הנה קרבים־והולכים, ואין שלושה חכמים שיתירו שבועתו. או על אותו אדם, שמחמת שחמה קופחת על ראשו, הסיר ראשו מעליו וגנזו בבית־שחיו, והרי הוא מהלך כמי שאין לו ראש. והדוד מתרגש וקורא לבריות: אל תאמינו לו — ראשו בבית־שחיו!

'זה הדבר היחיד', אומרת לי סבתא לאה, 'שאני יכולה לשלוח איתך לשמעון שלי, ושיהיה מוכן ליקח ממך', ונתנה שני רימונים בידיי, אחד ביד זו ואחד בזו, רימונים גדולים, נוצצים בארגוון. האחיות בבית־החולים התאוננו על דודי, שהוא מסרב לאכול מה שמגישים לו. עיינה סבתא והעלתה, שזהו מה שיקבל החולה ולא ידחה מלפניו.

עוד מרחוק שמעתי את הדוד מתחזן. הימים הנוראים אחרי כותלנו, והדוד מאמן את גרונו: מסוד חכמים ונבונים, ומלמד דעת מבינים, אפתחה פי בתפילה ובתחנונים, לחלות ולחנן פני מלך מלכי המלכים ואדוני האדונים. הדוד עומד בחלון, בקומה השנייה, חלוק־חוליו בקושי מסתיר את רזונו, עיניו בוערות וידיו מדגישות את הדברים הבוקעים מפנימו המשובש. לשוא מנסות האחיות הרחמניות למשוך אותו מעומדו ולהשיבו למיטתו. החלון הוא כנראה בעיניו עמוד־התפילה שבבית־הכנסת, והרחוב הוא הציבור שהוא שליחו לפני המקום.

'אה, הבאת לי את האתרוג', אומר הדוד בסיפוק, כשאני מגיש לו את הרימונים, ואינו מקפיד שהם שניים ולא אחד. הוא מגלגל את הרימון בכפות ידיו שנתגרמו, עיניו אורות, אחר מקריבו אל אפו ומריח בו ריחו של אתרוג. 'מהודר', ממלמל הדוד, 'לעילא ולעילא', מסתכל בי רגע כשאני מנסה לחתוך את הפרי, אחר מוציאו מידי, אותו ואת הסכין. 'ידיים של גולם ידיך', אומר הדוד, 'בוא ואלמדך איך קולפים רימון־אתרוג'. הוא קוטם תחילה בתנועה סיבובית, כשהסכין נשארת ללא ניע, רק הפרי סב סביב לעצמו, את גביע־הראש של הפרי, וסיבי־הזרע השחומים נפזרים על ברכיי. אחר מעביר את הסכין מן הראש הקטום לכל אורכה של הקליפה, וחוזר לנקודת־היציאה, מניח את הסכין אצלו, מחזיק את הפרי בשתי ידיו הפסוקות, האגודלים למעלה, הזרתים למטה, ובלחיצת־משיכה קלה בוצע את הרימון לשניים.

'רואה', אומר הדוד חוגג, 'כך פותחים רימון'. הגרעינים, כמעט אין ראשי־

אצבעותיו נוגעים בהם, נושרים, פניני־אודם נוצצים, לתוך הצלחת, והדוד מקשיב בדריכות לקול נשירתם. 'שהחיינו", מרשה אני לעצמי להזכיר. עוצם הדוד את עיניו ומברך בקול ובדביקות בורא פרי העץ ושהחיינו, וכל החדר עונים אמן.

הפעם עושים אנו את הסוכות בלי אבא ובלי הדוד שמעון. אבא במלחמה. ימים רבים לא קיבלנו מיכתבים ממנו. לאחרונה הגיע מיכתב ובו תצלומו, והוא במדים. פעם ראשונה ראיתי סבתא לאה בוכה: אבא מסתיר יד שמאל מאחורי גבו. לשוא ניסינו לשכנע את סבתא, שאין זה מחמת שנקטעה ידו כפי שהאמינה, אלא מחמת החרב או האקדח שהוא מעלים. לסבתא אסתר לא העזנו להראות את התמונה, לפי שחלקים פני אבא, בלא הסימנים.
ובמיכתב מספר אבא, לפי תומו, על מסע המלחמה שלו מיזרחה, על פגישותיו עם יהודים בקהילות שנזדמן אליהן, ולי הבטיח בשובו לשלום 'מתנת־יד' ראויה. רצתי עם המיכתב, לבשר לכל העולם את הבשורה הגדולה. מצאני דודי יעקב ליב צוהל ומצטהל. עיכבני ושאלני: 'לשימחה מה זו עושה?' אמרתי לו: 'על דבר מתנת־היד שאני עתיד לקבל'. 'שוטה', אומר הדוד, 'וכי משער אתה, מה מתנת־יד תהא זו?' 'ודאי', אומר אני, 'עגלה וסוסים. או חצוצרה של כסף'. 'שיננא', אומר הדוד, 'לא תהא זו אלא לטיפה בלחייך, מבין אתה, אחת הנה ואחת הנה'. נפטרתי מלפני הדוד. הוא צוחק, ואני טינה נכנסה בליבי.

תחילה מקימים אנו כמובן את הסוכה הגדולה, ורק אחר־כך את הסוכה הקטנה, המיוחדת לסבתא. שני מיטבחים לה לסבתא, וסוכה מיוחדת לה, רק לה. נשענת הסוכונת אל המיטבח האחד, ופתח ממנה למיטבח, ואין בה אלא מיטה וכיסא וקערת־מים ונטלה. אין סבתא לאה מלומדת כסבתא אסתר, ואין ספרי־החסידים שגורים על פיה, אף אינה יודעת לקרוא בהם. אך כשבנו סבא והדוד הגדול אברהם בנימין את סוכתם הגדולה, תבעה סבתא לאה גם לעצמה סוכה. אמרו לה: נשים פטורות מן הסוכה. אמרה: פטורות ולא אסורות. אמרו לה: מעולם לא שמענו שתהא אשה יושבת בסוכה. אמרה: לא שמענו אינה ראיה. אמרו: כל המוסיף גורע. אמרה: מה אתם מברכים? לישב בסוכה. לישב ולא ללון. מה אתם מוסיפים, אף אני מוסיפה. עמדו והקימו לה סוכה כשירה משלה. ויחידה היא סוכת־נשים זו בכל ירושלים.
מניחים אנו את הקורות על ריצפת החצר ומחברים אותן זו לזו במסמרים

גדולים. אחר זוקפים את הקורות הניצבות, ומעליהן מניחים את קורות־הגג, והרי השלד מוכנה. הדפנות אף הן כבר מוכנות, עוד מימי סבא־רבא יהודה, ואולי אף מימי אביו של יהודה, סבא אליעזר, שחצר גדולה היתה לו ברובע המוסלמי, ברחוב הסאראיה, והוא נהג ברחבות. אם התקין סבא אליעזר את הדפנות בעצמו, או שסייעו לו בכך מתלמידיו ומשכניו, 'אנשי ארם־צובא', אין ידוע לי. אם סייעו לו, שילם להם במיטב. כי אהב סבא אליעזר לגמול לידידיו בעין יפה, גם בימים שהיה דחוק בממון וישב על יבש. מותקנות הן הדפנות מלוחות־עץ שפורקו מארגזיהם של סבא אליעזר וסבתא רבקה סילא, שהביאו עימהם מחוץ־לארץ. גם המסמרים הגדולים והקטנים הביאו עימהם, מבית־המלאכה שלהם, שכונן סבא אליעזר באחוזת־מגוריהם צל, כוננו וציידו במו ידיו וניהלו במשך עשר שנים קודם שהחליטו הוא ואשתו לעלות לעיר־הקודש תיבנה ותיכונן.

הדפנות עברו בירושה לסבא נחום ולאחיו אברהם בנימין. ואילו את הסכך התקינו במו ידיהם שני האחים האלה. שלא יצטרכו כל שנה לילך ולבקש סכך, קנו קנים של במבוק, יישרום ואגדום בחבלים דקים. כל שנה היו פורסים את מחצלת־הקנים על גג־הסוכה, ואחר החג שוב מגלגלים אותה וטומנים אותה, עם הקרשים ועם כל השאר, במרתף שליד דירת הדוד הגדול, בבניין־רוטשילד א'.

כל השאר הרי הם הקישוטים: המיזרחים והאושפיזים שעל הקירות, והשושנים־של־נייר, מבריקות וססגוניות, והשרשראות־של־נייר. וכן החלונות והמדפיות. ואילו הווילונות והסדינים והצלוחיות־של־שמן גנוזים בארון מיוחד בבית. בשעה שהגברים עוסקים בהקמת הסוכה ובסיכוכה, מכבסות הבנות את המפות ואת המרבדים וממרקות את הבזיכים והצלוחיות וממלאות אותם שמן־זית ומתקינים את הפתילות, ואנו תולים אותם אל תיקרת־הסוכה, שיהיו משתלשלים ממנה ומאירים את הסוכה. רק בסוף מדיחים את הריצפה, מכניסים את השולחן הגדול והשולחן הקטן, את הכיסאות והמיטות, את הקערה והנטלה, ממלאים אותה מים, תולים את המגבות, ולבסוף גם תולים בתיקרה את צנצנות השמן והיין, את הרימונים ואת אשכלות־הענבים, סבא מכניס את הלולב ואת האתרוג — והסוכה מוכנה. מועדים לשימחה.

הפעם עשינו את הסוכה בלי הדוד שמעון. אך כשהיתה הסוכה מוכנה, הלכנו, כולנו, סבא וסבתא והדודים והדודות ואנו הילדים, לשערי־צדק, והבאנו את הדוד מבית־החולים הביתה, לסוכה. סבא וסבתא נסעו עם הדוד בעגלה,

ואנו שבנו ברגל, וכשבאנו כבר היה הדוד שוכב במיטתו בסוכה, ופניו מאירות, והוא מבקש את המפתחות שברחו לו.

לפנות ערב, קודם התקדש החג, ירדתי לסוכת רב חיים זוננפלד, להתברך גם מבירכותיו. בנוח עלי הרוח, בטרם אצא מלפניו, שאלתי לו: בנוהג שבעולם, אדם שואל מי או מה, ואחר־כך משיב, או שמשיבים לו. ואילו אנו תחילה אומרים אין כאלוקינו, אחר שואלים מי כאלוקינו. הרהר רב חיים רגע, אחר שם ידו על כתפי, ואמר: יש מחילות־עקלקלות, שקורין להן לאבירינט. נכנס אדם במחילה ומסתבך בעיקולים, וכשמבקש ליצא, אינו מוצא. מה עושה? קושר עם כניסתו חוט למזוזת־הפתח, נכנס והחוט נסרך אחריו. וכשמבקש לצאת, חוזר ומגולל את החוט, עד שיוצא בשלום. כך אדם מישראל, תחילה קושר עצמו אל מזוזת־הפתח: אין כאלוקינו. אחר נכנס למבוך, ואף כשמוקשה עליו מי הוא אלוקינו, היכן הוא אלוקינו וכיוצא־בכך, חוזר ומגולל את החוט: נודה לאלוקינו, ברוך אלוקינו, ומגיע בשלום אל אתה הוא אלוקינו.

כשבא שימחת־תורה, הלוקס זמזם, התינוקות עמדו סביב־סביב והדגלים הדולקים בידיהם, ואף הבנות נדחקו וקרבו עד לבימה, פתח החזן את ארון־הקודש, כל אחד קיבל ספר־תורה, והתחילו ההקפות; העגיל רב חיים אותנו הילדים סביבו, ביד כל אחד מאיתנו ספר, וביד רב חיים גדול משל כולם, ופתח בזמר־של־אש: ה—אדרת וה—אמונה — צי־וימן צי־וימן (למי, למי) — זאגט־שה קינדרלך (אמרו־נא, ילדונים) — ל—חי עולמים! ה—בינה וה—ברכה — צי־וימן, צי־וימן — לחי עולמים! ה—גאווה וה—גדולה — צי־וימן, צי־וימן — לחי עולמים — וכך עד לסוף האלף־בית. הלוקס זמזם, ספרי־התורה בזרועות האנשים פירכסו, ואנו מנתרים וקושרים עצמנו אל חי־העולמים.

משנסתיימו הקפות ראשונות, נטלתי רשות מסבא ופרשתי. עליתי אל בית־הכנסת של הקארלינאים, שבסמוך לחצר רב ישראל החלבן. ראה אותי הדוד יצחק אייזיק אייזן, שהוא מן הקארלינאים, נטלני בידי והרקידני עד כלות הכוחות. אם יש חסידים ששמחים ומשמחים, הרי הם חסידי קארלין. אותו לילה — איני זוכר, אם אכלתי אכילה של חג אם לא. ודאי אכלתי, שהרי אכילה של מיצווה היא. אך מאז ועד היום, הקושיות אופפות אותי, כאלה שאני מוצא תשובה להן וכאלה שאיני מוצא; וכשאלה נמוגות, יורדות אחרות, חמורות מן הקודמות. אולם החוט שלי, הוא קשור, בקצהו

האחר, אל חי־עולמים. חי־העולמים, שכבודו מלא עולם, ולוּא כמסתתר בשפריר עוזו, אך טבורו בהיכל־הילדות.
ויש שההיכל מתמלא עשן.

עדיין אומות־העולם נלחמות זו בזו, ואבא, שנשבה בין האומות, אף הוא בין הלוחמים. בחנותה של אימא נתמעטו התאנים, הסוכרים והקמחים. רק בשמנים נכנסה השנה הברכה, שהזיתים הם בשפע. אלא, יפה הוא השמן למאור ויפה לאכילה, כמשוח על הלחם; אך אינו יפה לאכילה, כשאין הלחם מצוי.
אף החלמיות נתמעטו השנה, אם מחמת מאירה שבעולם אם מחמת שרפּוּ הקופצים עליהן. נשארו האורניות ונשארו התותים הלבנים. אילן־של־תות צומח עם המדריגות העולות לבית סבא־סבתא; שבינתיים היה משך־דירות, וסבא־סבתא החליפו דירתם; עכשיו אין עוד יורדים אליהם אלא עולים אליהם. יושבים הם בנוה־שלום, הם מזה, והדוד הגדול אברהם בנימין בבניין־רוטשילד, למטה, מזה, והשער הקטן בינותם. לא עוד שני מיטבחים לסבתא; לעומת זאת מיוחדת החצר, הגדולה, לה בלבד. ומקצה החצר יכול אני לטפס על נקלה לראש התות, והרי אני בתוך צמרתו.
אי־אתה אוכל את התותים לבדך, אלא חלק כחלק ייאכל. ואף שמרובה השפע, מרובים ממנו הפיות. ואילו האורניות — מרובים האורנים בשכונה, בין אלה שבגן ובין אלה שמחוץ לגן. וחסד עשה עימנו הקדוש ברוך הוא, שהגדיל מניינם של אלה שבחוץ מאלה שבתוך הגן, לפי שמרובה הטורח לטפס מעל לגדר הגבוהה, ומרובה הסכנה להיתפס בידי הדאנציגאי או בידי שלוחו החאג' השחור. שלא כל אדם זריז בטיפוס כחיימ'קה, ששום משגיח ושום חאג' אינו משׂיגוֹ. ואילו מראש האורנים יכול אתה בנקל להיעלם, אפילו הרודף כבר עומד תחתיך. סבוך נופו של האורן כנופה של קאזוארינה, ובדיו מגיעים עד לגג אוהל־שלמה, שפיגה המיילדת גרה בו. ממנו אתה משתפל ויורד לגדר הגינה האחורית של בניין־רוטשילד, ומכאן שתי פסיעות לישיבת־ציון — ועד שהשיגך מבקש־נפשך, כבר אתה מכריז בקול: הכונס צאן לדיר ונעל בפניה כראוי, ויצאה והזיקה, פטור.
בחום הקיץ נפתחים קשקשי־האיצטרובל. אפילו קצרה רוחך להמתין עד שישרו הגרעינים מאליהם, יכול אתה להחיש נשירתם: מעביר את האיצטרובל מעל לאש־גחלים. ראשי־הקשׂקשׂים נחרכים ומתפחמים, וריח החרוכת מדמיע את עיניך וּמזיל ריר־פיך — אך טעם האורניות הקלויות כטעם צפיחית־

בדבש, שאין איש יודע חזותה וטעמה, אבל אין ספק שמשובחת היתה.
רק שאין השמש חוזר ודומם, כפי שעשה בשעתו בגבעון, ואף הקיץ הארוך ביותר מגיע לקיצו. רוחות מנשבות מביאות בכנפיהן ברקים ורעמים וגשמים עזים. פעמים אתה שוכב על מחצלתך, ואין עפעפיך נעצמים מתרדמה: קרה מייסרתך מחוץ, ומבית מציקך רעב. אתה שומע את השעון מצלצל את המלאות ואת חצייהן, בזו אחר זו, מעביר ברוחך שיעורו של יום, ועדיין כף־רגלך כמו מנוקבת נקבים נקבים, שכל חום־גופך נמלט דרכם ונבלע בחשיכה.
זולת פעימי־האורלוגין ונשימת השוכבים לידך אין אתה שומע כלום, רק חשרות־המים היורדות משחור־השמיים שפעות־שפעות. פתע אתה יודע: גם עוד אימא אינה ישנה. שניים מן הבנים אינם עימנו. פגעה בהם האסכרה, והם שכיבי־מרע, שם בביקור־חולים — ולב אימא אינו יודע, על מי לבכות תחילה, על אלה שם שחייהם תלואים להם מנגד או על אלה פה, שאין בידה להשביעם ולכסות גופם, ביום ובליל.
הרופא הוא יחיד, האחיות מעטות ויגעות, והחולים מרובים. בלילות אין די נפט ושמן להאיר; החדרים שרויים בדמדומים — אך העכברים והחולדות מרובים, והם מחציפים־והולכים. סבתא לאה, אף שהשרצים מאוסים עליה יותר מכול, זונחת לילה־לילה את ביתה והולכת אל הילדים: לישב ליד מיטתם, לגונן עליהם מפני המשוקצים, לכסותם בקרה — ולהתפלל עליהם בליבה. כי מה עוד יכולה סבתא לעשות — את אוכל־נפשה כבר חילקה לבריאים, שגם בתוספת זו לא נשבר רעבונם עד חציו.

נפטרו ירח ושלמה מביקור־חולים, אך עדיין חלושים הם ולאישוש הם צריכים, קפץ עלי רוגזה של ברית. כשיש לו לסבא נחום ברית באחת משכונות העיר, והיא בשבת, נושא אני כליו. שאין סבא סומך על העירובין, שמא נשתבשו מערב־שבת לשבת. ואפילו היא בחול, מתלווה אני אליו. שסבא מחבב את ההליכה, ואין המרחקים שווים בעיניו. מהלך אני לצידו של סבא, נרתיק של כלים שלו בידי, זן עיני בבגדיו הנאים ובזקנו המטופח, שיש מרננים אחרי סבא, שמקצץ הוא בזקנו, אך אני יודע, ששקר הדבר; אלא כשם שסבא מקפיד על נעליו שיהיו תמיד נקיות ומבריקות, ועל איצטלה שלו שתהיה נקיה וללא רבב, כך מקפיד הוא על זקנו שיהא מסורק ומוחלק. מהלך אני לצידו של סבא ומהנה עצמי מן הכבוד שחולקים לו הבריות ומן החיבה ומאור־הפנים שיוצאים מסבא וחוזרים אליו, שאין אדם מצליח להקדים לו לסבא

שלום, שראשון הוא תמיד סבא. ראשון לתפילת ותיקין בבית־הכנסת וראשון לאמירת שלום.
ואילו הפעם הברית היא בתוך השכונה, ובבוקרו של יום של חול, ואין סבא זקוק לי, ואילו נכרכתי אחריו גם הפעם, לטורח הייתי עליו. עושה אני איפוא עם כל החבורה בצמרות האילנות ובמחסנים שעל הגגות למעלה, ובמרתפים שבמעמקים, ואנו מכוונים עד הרגע האחרון, כשכבר הנשים נושאות את התינוק לבית־הכנסת, משתלשלים אנו ממקום־תלייתנו בין שמיים וארץ ומזנקים במורד הדרך.
רב כוחי בקפיצה ואין רב כוחי בריצה. וכדי שלא לפגר הרבה אחר הרצים, מרחיב אני פסיעותי, והמורד מורד הוא וזרוע חצץ, ומתארע מה שצפוי היה להתארע.
שלושה ימים הצלחתי להעלים מעיני אימא ומעיני עצמי את הפצעים. ביום השלישי נטלתני אימי למישגב־לדך, שם תפרו את הפצע מתחת לסנטר. את הפצע שבקדקוד־הברך צריך היה לצרוב.

אנו שוכבים, כרגיל, זה ליד זה. הארבעה כבר ישנים, השעה מאוחרת, אני איני מוצא לי מקום ; בכל שאני מסובב, אני כואב. השעה מאוחרת, אך אימא עוד יושבת ליד המכונה ומטליאה. דוושת־המכונה דורכת — קדמה עולה וירפה יורדת, קדמה יורדת וירכה עולה — גלגל־היד סובב, אחוז ברצועה, והבוכייר מתקתק, עולה־יורד. פתילת־השמן מטילה את צלליה על הקיר, ואימא לוחשת תפילה : ריבונו של עולם, חוסה עליי. תן לי כוח להאכיל את ילדיי, ושומרם אתה מכל פגע. שלח את מלאכיך לשמור עליו, בלכתו במלחמה. ושיהיה סוף למלחמה, והשב לי אותו בריא ושלם, להיות לי לאב לילדיי, ריבון העולמים.

'איפתחו !' פתחו ! וכבר הדלת פעורה, שלושה אנשים עומדים בפנים, בחדר. 'איפה האיש ? !' 'האיש ? איזה איש ?' אומרת אימא, קולה כמעט אינו נשמע. 'האיש', אומר האחד מן השלושה, פניו אדומות ושפם לו גדול, 'האיש עם הפנס'. 'מא באיפהאם', אומרת אימא, 'לא אבין במה אתם מדברים'. 'מפה', אומר האיש, 'מישהו אותת לאויב, בפנס, איפה הוא ?' 'אין פה שום איש', אומרת אימא, 'רק חמשת הילדים ואני. ואין כאן שום פנס. עיניכם הרואות'. שני האחרים מחרישים. האחד מהם מביט בחדר, מעביר עיניו עלינו השוכבים, מסתכל במכונת־התפירה, מסתכל באימא ומחריש. המשופם רומז לשלישי

ואומר לו: 'רד למטה, לרחוב, עד לחומה, וחזור ואמור לנו, מה אתה רואה פה משם. מהר'.

'מה הם רוצים, אימא?' אני שואל. הארבעה עוד ישנים, לא נתעוררו.

'אתם מדברים גרמנית?' פונה האחר, המחריש, לאימא — 'איזו מכונה היא זו?' והוא מצביע על מכונת־התפירה. אימא עדיין מחזיקה את רגלה על הדוושה. 'מכונת־תפירה', אומרת אימא. 'איזו?' אומר השואל. 'זינגר', אומרת אימא.

'רואים את הפנס מאותת, כמו מקודם, אדוני', מספר הנשלח, 'אחת הנה ואחת הנה, אדוני, כמקודם'.

'ואיפה בעל־הבית?' שואל הראשון, בעל השפם, 'ולמה את לא ישנה, כמו אלה האחים שלך והאחות הקטנה שם? בשעה כזו', אומר המשופם. 'אלה לא האחים שלי', אומרת אימא, 'אלה הילדים, אני האם'. 'בת כמה את, הבת?' שואל האיש. 'בת עשרים־וחמש, עשרים־ושש'. 'וכל אלה שלך?' 'רק חמישה', אומרת אימא, 'ישמרם האלוהים'. 'ובעלך איפה?' שואל האיש. 'במלחמה', אומרת אימא.

'מי האדם הזה?' שואל האחר. הוא ניגש אל השידה, שלידה נוהגת אימא לכתוב את מיכתביה לאבא. 'מי האדם הזה?' הוא שואל ומצביע אל תצלומו של אבא, שבו מסתיר אבא בידו מאחורי גבו את חרב־המלחמה. 'בעלי', אומרת אימא. 'איפה בעלך?' שואל האיש, 'אביהם הוא של אלה פה?' 'אביהם', אומר אימא. 'ואיפה הוא?' 'במלחמה', אומרת אימא, 'שם, בגרמניה'.

'את לא יודעת, שבמלחמה אסור להאיר בלילה? האור הזה נראה רחוק, חשבנו שיש פה מרגל. למה את לא שוכבת לישון, כל־כך מאוחר?' 'חמישה ילדים', אומרת אימא, 'מרובה העבודה'. 'ולמה את לא מאפילה על החלון?' 'צריך אוויר', אומרת אימא, 'החדר קטן, שישה אנשים'. 'אבל את לא מכבה את האור גם כשאת שוכבת לישון. כבר אנו רואים את האור שלושה ימים, כל הלילה דולק'.

'הילדים', אומרת אימא, 'פוחדים לישון בחשיכה', 'פוחדים?' אומר האחר. 'אבא שלהם במלחמה, והילדים שלו פוחדים לישון בחשיכה?' 'אל תכעס עליהם', אומרת אימא, 'חולים היו, שניים מהם, ובבית־החולים נתייראו מן העכברים, והתרגלו לישון באור'. 'חולים?' שואל הראשון. הוא משתוחח ובודק את השוכבים, אחד־אחד. 'מי הם שהיו חולים?' 'זה וזה', אומרת אימא ומצביעה על ירח ועל שלמה. 'ואתה?' המשופם פונה אלי, 'למה אתה

לא ישן, כולם ישנים?' 'הוא כואב', אומרת אימא, 'פצע בסנטר, פצע בברך'. 'ואיך נפצעת?' הוא שואל. 'רצתי', אני אומר, 'רצתי חזק, לבית הכנסת, ונפלתי'.

השלושה יוצאים, משאירים את הדלת פתוחה מאחוריהם. עוד אני שומע את פסיעותיהם במדריגות היורדות, והנה חוזר הראשון, בעל השפם הגדול, אדום־הפנים. 'שכבי לישון, אשה', הוא אומר, 'והרגילי את הילדים שוב לישון בלי אור. מלחמה היא מלחמה' — והוא יוצא. וכשקמה אימא לסגור את הדלת, מוצאת היא על אדן החלון, הפונה ליציאה, מטבע של זהב. 'חצי נאפוליאון', אומרת אימא, 'ריבון העולמים — שכח את כספו. אולי עוד אשיגוֹ'. 'לא תרוצי אחריו, אימא', אני אומר, 'הוא לא שכח. הניח במתכוון. הקול שלו', אני אומר, 'הוא לא שכח'. 'לא קצין של משטרה', אומרת אימא, 'אליהו הנביא'.

אימא מכבה את הפתילה, והחדר מתעטף אט־אט בחשיכה.

רק ששוב נהיה יחדיו

פורים איננו יום־טוב וקדחת איננה מחלה. אך בימים שכולם לא טובים, נעשית גם הקדחת מחלה. ואילו הפורים יום־טוב הוא, גם כשאין בו אלא אוזני־המן מזויפים, שעיסתם מקמח שחור ומליתם פרג ולא בשר.
על־כל־פנים אין לומדים בפורים. ולפי שהתפילה אינה מתארכת, והגדולים בכל זאת עסוקים בענייני היום שלהם, מבקש לו האדם, כשהוא עוד צעיר, עיסוק משלו. מבקש ומוצא.

סידור־תפילה קטן היה לי, וכריכתו עצי־זית, עם קבר־רחל מלפנים ועם קווים שחורים מאחור. את קבר־רחל כבר אני יודע על־פה, גם התפילות כבר שגורות על פי, בשביל מה אני צריך את הסידור? כל רכוש מעמסה היא, ואפשר, אם יודע אתה לנצל הזדמנות, להמיר מעמסה בסיפוק תאווה, גם אם הנאתה מפוקפקת.
התות אינו עומס פרי בעונה זו, אף בדיו עירומים, אבל מקום בו לשני שקצים, העושים מעשיהם בהסתר. העסק נראה בעיני שני הצדדים ראוי והגון. אהר'לי, שכבר הוא לומד בישיבה קטנה, חשקה נפשו בסידור הקטן. אפשר הקווים השחורים הם שגירו את יצרו, עד שלא יכול לעמוד בפניו. ואני מקבל את התמורה: מאה לפופות של נייר־סיגריות, כבר מגולגלות ומדובקות, ואת הטאבאק להן, סיבים חומים, שחורים כמעט, גסים מאוד, וריחן קשה. בעל הסחורה אף טורח ללמד אותי איך ממלאים את הלפופות: אתה מלביש לפופה ריקה על השפופרת העשויה לכך, וזו מלאה טאבאק; לחיצה רכה

וממושכת, משל מזרק הוא שאתה מחדיר תוכנו לגוף, והסיגריה מוכנה. וגם קופסת גפרורים — ואנו, ברל'י ואני, יושבים בתוך צמרתו של התות ומעשנים סיגריה אחר סיגריה, עד שראשינו מסתחררים עלינו וגרונותינו משתנקים. לימים, כשמלאי הטאבאק והנייר אזל, אספנו עלים של תות, שחקנום וגלגלנום בנייר גס שמצאנו, ובאו אלה הסיגריות במקום האמיתיות. עברו, דומה, ימות־הגשמים, והארץ שוב כסויה כסוי של ירקות, והאדמה פורחת. והנה באים שלהי־חורף, והם קשים מן החורף עצמו. הנעליים מחוררות ואינן שומרות מן הלחות, ושאר הבגדים אינם מחממים את הגוף. הלכה איתי הדודה רבקה וקנתה לי גרביים של צמר וכפפות של צמר ועטיפה של צמר לצוואר. יש לך על גופך שלושה מוקדים, שמהם חמימות עולה, ואתה יכול לדמות בנפשך, שכולך חם ומוגן. זה כוחו של כוח־הדימוי, ובזכותו שוב חמה זורחת. יוצא אדר וניסן נכנס.

נכנס ניסן, ואנו כבר שקועים בהכנות לחג. קופה קלועה בכל אחת הידיים, יורדים אנו לכפר השילוח, כשעדיין אור וצל רובצים זה ליד זה במורדות הר־המישחה, והאילנות מחליפים נשימתם־לילה בנשימתם־יום. צרור־אבן ניתז מלפני הרגל ומתגלגל בגרגור כיברת־דרך ונח.
בקופות ריקות ירדנו ובקופות מלאות אנו חוזרים ועולים: בצלצלים ארוכים, קטיפתיים, שראשיהם הם רגליהם ורגליהם ראשיהם, ומחלפות שחמחמות יורדות להם עד מותניהם; גזרים קונוסיים, ארוכי־זנב, וגונם התפוז מתפנק על כף־היד; וחסות וסלקים, וביצים, עודן חמות, נושמות.

סבתא לאה עסוקה במיטבח וסבתא אסתר עסוקה במיטבח. סבתא לאה קוצצת וכותשת, וטוחנת ומרסקת, הפתיליות לוחשות והגחלים מאירות; זולת זאת אין אתה שומע כל צליל. כד־המים בפינה משמאל, ולידה הנטלה; הפחמים מימין בפינה; קנקן־השמן למעלה משמאל, ולידו הקנקן האחר, זה שמן־זית וזה שמן־שומשמין; ומימינם החומץ והמלח והפלפל והחרדל, וזרעוני־השומשום והקינמון — וסבתא עצמה נמוכה ודקה — וכל העולם הזה אינו גדול מגומחת־חלון שבכותל.
וכשסבתא אסתר במיטבח, הכול נע, הכול מרחיש. הכלים מצטלצלים, המים מפעפעים והפחמים מתחככים זה בזה ומשמיעים קול, ובין עשייה לעשייה קולח השיח: משלי חכמים וסיפורי חסידים, וצחוק וגערה, ולקח־מוסר ועצה ותוכחה. הפטיש והצבת בידיה הנבונות — השרפרף מחליף רגל שנקטמה, לוח־ההדחה מקבל מוטית חדשה, כאן נתקע מסמר בקיר, שם

נחלץ מסמר שהחליד, פה נסתם חור, שם נחבש סדק. הכירה רעועה מיושן, וסבתא סותרתה בלא היסוס. יש עימה מוטיות־ברזל, אנו חשים ומעלים מאי־שם — סבתא הבחינה באוצר, בדרכה לכאן — מעט חימר, מעט סיד, מעט אפר, ובין אמירה לאמירה מקבלת הכירה החדשה צורה בידיה הליישניות של סבתא אסתר. לכבוד החג יש לנו כירה חדשה.

כשבא ל״ג בעומר, ובטרם תעלה החמה לרומה, יוצאים אנו לטיול. אין סבא מחבב את ההליכה לשמעון הצדיק: ההומה הגדולה שם אינה לפי רוחו, נעירת החמורים, רחישת הזבובים, קליפות אגוזי־האדמה והזרעונים על האדמה, קולות היללה שמרוב שימחה, בכיות התינוקות והצווחות המשתלחות מקצה לקצה, משל אין אדם יכול לגשת אל זולתו ולדבר אליו בקול־אנוש. עושים אנו ל״ג בעומר לעצמנו. לכל ילד וילדה קופונת קלועה וצידתם בהן: שני כעכים זרועי־שומשמין, ביצה שלוקה ומנת מלח בשקיקון־של־נייר, פרוסת מישמש כבוש־מרודד ובקבוק מים מבושלים, סגולה מפני המחלות. אנו עולים, עוד קודם שתסנוור השמש את אבק־הדרך ותלבין את אפרוריתו, עולים דרך שער־הברזל, עבור על־פני האיטליזים שעם שער־ציון, ובטבורו של דיר־הארמנים, מאחורינו הגן הגדול, מתוכו שולחת קאזוארינה עתיקת־ימים את זרועותיה, ומלפנינו הקונונט, חצר יעקב הקדוש שלהם, שם מעין ספסל מאבן, שהחליק מרוב ישיבה, שם אנו חונים. בסמוך מוכר אחד חבילות חאמלה, אלה זרדי־חימצה, זרד זרד ופריו בראשו, בתוך תרמיל, שעלעלים מחפים עליו. נקלו־לא־נקלו הזרדים, רק התרמילים נחרכו, והגרעינים נשתמרה רכרוכיותם; ריח החריכה עוטף את הגרעינים ומוסיף חיספוס למתק הפרי. אנו קולפים את החימצות, שואפים את הריח המעורב העמק לתוך נחיריו, רוח מזמררת בעלוים, מאחורי החומה, פעמונים מצלצלים, וטלפי־חמור נוקשים קצובות על אבני־המירצפת של הרחוב.

אין הקדוש־ברוך־הוא מייסר את ברואיו בלא שיור של רחמים. מיעט מזונותינו והרבה חוליינו, נכנסה הקיץ הברכה במישמש. מצויים המישמשים בשפע, אלה הרגילים, שציפתם בהירה, בשרם סיבי ומתמסמס בין לשון לחך, וגלעינם קטן, תוכו מר כמרירות השקד הקשה, שאפילו במכת־אבן כבידה אינך פוצעו אלא בקושי; ואלה הגדולים, שציפתם מתוחה, בשרם מוצק וגלעינם גדול, תוכו אינו מר, על־כן זכה לכינוי מתוק, אף שאין בו מתיקות של ממש.

הרבה שימושים להם לגלעיני־המישמש. אתה יכול לעשותם אבני־מישקולת. כך־וכך גלעינים רגילים רבע האוקיה, וכנגדם אותו מניין גלעינים גדולים מחצית האוקיה. אתה יכול לתיתם במחיר: כך־וכך גלעינים תמורת ויתור על תור במישחק. אתה גם יכול סתם לשחק בהם, כמישחקך באגוזים, בחולו של מועד. וכי מה הבדל בין גלעינים שאינם נאכלים ובין אילסרים או שקדים שנאכלים — לגבי המשחק בהם? אלה נמנים ונפסדים, ואלה נמנים ונפסדים. אתה גם יכול שלא לעשות בהם שום שימוש, הווייתם בלבד משמעות לה: אינה דומה הליכתך, כשכיסיך מלאים, והגלעינים מפרכסים ומשמיעים קול של חיכוך עמום, וידיך בכיסיך ממשמשים בהם, להליכתך ריקם.

כמה זמן יכול אדם להנות עצמו במישחק בגלעינים? אתה מטיל את הקוביות, ולפי מיספר העיניים, שלך ושל חבריך למישחק, עוברים הגלעינים מאחד לחברו, וחוזר חלילה. חריצות אין בדבר וחוכמה אין בדבר. המקרה הוא השולט, וקסמו של זה פג מהר. אף בהטלה לגומה שנחפרה בעפר־הארץ אין הנפש באה על סיפוקה. פעם קלעת, פעם החטאת, מה חידוש אתה מחדש?

לבי אני לעשיית צפצפות וחרוזים. מצא לך שבר אבן משחזת, ואינך צריך עוד אלא חתיכת חוט־ברזל, שאתה כופף ראשו ועושהו כמין וו, או כראש מטהו של זקן בא־בימים. אפילו כלי מלא מים איננו דרוש, כדרך שדרוש לדוד שמעון, כשהוא בא להשחיז את חלפיו. הכלי שלך הוא חלל פיך, ורוקך יפה מן המים. אתה משפשף את הגלעין בקימור טבורו, מזה ומזה, נועץ בנקודות־התורפה את חוט־הברזל, תחילה מצד חודו, להבקיע פנימה, אחר מצד וו, מפורר את התוך, עוקרו ושופכו החוצה. נותן את הגלעין המחורר והמרוקן בין שפה לשפה, והרי לך צפצפה. גלעין קטן ישמיע קול דק, גלעין גדול — קול חזק; ומומך מלידה, שאינך יכול להשמיע קול־שריקה בשפתיך, כדרך כל הילדים, בא על תיקונו.

אמת, כמה משרוקיות צריך אדם? אלא אם אתה חורז גלעיניך המנוקבים על חוט, הרי לך מחרוזת. ואתה יכול לגוון מחרוזותיך. זו כולה גלעינים קטנים, זו כולה גדולים; זו גדולים וקטנים, במידה שווה ובסדר מתחלף, וזו במידות שונות — שניים גדולים אחד קטן, שלושה קטנים אחד גדול. וכך עד אינסוף אפשרויות. הדין נותן, שגדול מחירם של גלעינים מותקנים ומחורזים ממחירם בהיוליותם.

אם בעל יוהרה אתה, אתה ממלא כיסי בגדיך גלעינים עד פקיעה, והרי רכושך צווח ומכריז על עצמו, ואילו הצנעת הרכוש מידה נאה היא, לכל הדעות.
זימן לי הגורל בגד שעבר אלי בירושה מדודי יהושע, שגדול הוא ממני בשש־שבע שנים. סברה, שגם הוא קיבל את הבגד בירושה מאחיו שמעון, הגדול ממנו מיספר שנים. בימיו של מי נתהוו החורים בכיסי הקאפטאן, לא נתברר לי, וגם אין לכך משמעות. החורים חורים הם, ודרכם גולשים אוצרותיך מיד ויורדים לטימיון. מקום להם, בלתי־מוגבל, בין בד עליון לבין ביטנה. מחליק אתה עליהם, שלא יהו מגובבים כולם במקום אחד, והרי לך שוליים שהם עטרה. אתה, ואתה לבדך, חש בממשות אוצרך, ואין הוא גלוי לעין זולתך, ואתה חש בו כל היום, מן מודה אני עד המפיל חבלי־שינה, בין בהליכתך, בין בעמידתך ובין בישיבתך.

אתה יושב בחדר־הלימודים, שלוש וארבע שעות רצופות, החום גובר מרגע לרגע, עדיין לא התאוששת מהתקף־הקדחת האחרון, והרבי מנסה שוב ושוב להכניס בראשינו הגסים את כל פרטי ההוויות של הבלא דאגמא קטליה ומלאך המוות מה לי הכא ומה לי התם, ואף קולו של הרבי מפסיד במרוצת השעות מחדותו, והוא מתרדד־והולך, והבליהם של שלושים חבריך, מימינך ומשמאלך, שנתמזגו בהבלו של החדר — של אבני־הכתלים, לוחות־הריצפה, טיח־התיקרה והאוויר הבוער החודר מן החוץ — מאיימים עליך לקטולך, אין לך אלא להכניס ידך באחד מכיסיך, ולנסות לעמוד על חשבון אוצרך: כך־וכך מחרוזות, כך־וכך בכל מחרוזת ומחרוזת וכך־וכך ביחד, וכך־וכך גדולים וכך־וכך רגילים. והרבי, אף שאיבד מחדות קולו, לא איבד מחדות השגחתו, והוא תופסך פעם ופעמיים ושלוש פעמים, שאיבדת את הקשר, ואתה מתבלבל ומתלבט בין מה שאומר אביי בשמו של רבה לבין מה שאומר רבא בשמו של רבה, ובין מה שמודה אביי לבין מה שמודה רבא, ובין מה ששואל רב אבא בר ממל לרב אמי לבין מה ששואל רמי בר חמא, ולאחר שמעדת שלוש וארבע פעמים, מניח הרבי ידו על הגמרא, ואינו אומר אלא 'אהא'.
הכול יודעים משמעו של 'אהא' זה. החיוך עולה בכל אחד, ממעמקיו הוא עולה ומשתפך על הפרצוף, ומאריך את הפה מאוזן אל אוזן, והרישעות זועקת מן העיניים, אך הפה ממלל צידקות וחסידות, ובאחת אתה יודע: כל סודותיך הכמוסים גלויים ומפוענחים הם לכל העולם.
'הוא משחק עם עצמו, רבי!' 'גלעינים יש לו, רבי!' 'הרבה גלעינים!' 'בכיסי

בגדו הם !' 'חורים יש לו בכיסים !' 'מוסתרים הם בבגדו, עמוק־עמוק !' ואני עומד, הזיעה פורצת מאלף נקבוביות וניגרת נגרים־נגרים — ואני, ככל האחרים, יודע היטב, מה יבוא אחר 'אהא', ומה אחר־כך, ומה אחר־אחר־כך. 'אהא', חוזר הרבי ואומר. 'נו, אז קרב אלי, ילדון, קרב־קרב, אל תבושש'. כל קרביי משתפכים עכשיו החוצה, מחרוזת אחר מחרוזת, פרט אחר פרט, לעיני הרבי על שולחנו, ולעיני הילדים, חבריך הטובים, הלטושות — אתה חש איך הרישעה לוטשת חרבה. 'עוד — עוד !' קוראים אחדים בבת־אחת, 'עוד יש לו, הרבה !' והרבי, שוב אין בקולו שום חריפות, לטיף הוא ומתלטף: 'בדוק ! בדוק יפה, שמא עוד נצטנעו אחדים שם בשולי הגלימה'.

'שמיץ', 'מלקות', יוצאת הלחישה מאי־שם מקרב החבורה. אך הרבי כביכול אינו שומע. בתנועת־יד רומזנית, כלאחר־יד משלחני מלפניו ומחזירני למקומי. 'נו, אז איפה אנו עומדים — חזור אתה, אז מה אומר — — —'.

ואני, על־כורחי אני מנתק עצמי מן האוצרות האבודים, ממתי ומהיכן הגיעו לידי ונתלקטו בידי, ומחשבונם ומסידורי חריזתם, ולבי משייט באגם שהבלו קוטל, ומטפס על ראש הצוק, שאווירו גורם — ומה חשיבות בכך, ששוב אני נתפס על פיזור־הדעת? נתלמאה הכוס חרפה ובושה, מה תוסיף עוד טיפה?

העלה לראשי צוקין, ונפלה, הרי זה אונס. העלה לראשי צוקין. לראשי צוקין. אני רואה אותו את ראש־הצוק. הוא קצת גבוה יותר מגגו של מחסן־הכלים־ והסיד שבכיכר; ואולי אפילו מעט גבוה מראש־האורן — מה בכך? ידי גולשת, מתון־מתון ומתחת לשולחן, אל שולי הבגד: אכן ריק הוא עכשיו הבגד, לגמרי — ואינו עשוי לעכב בשעת...

החדר שלנו הוא בקומה השנייה, מעל לחדרו של המשגיח רב יוסף, שאומרים עליו, שאתה יכול לשאול אותו בכל שעה, אפילו בעיצומו של לילה, היכן מלה פלונית בגמרא, והוא יאמר לך מיד, על־פה, מסכת, דף, עמוד ושורה, למעלה או למטה, כך בגמרא, כך ברש"י, כך בתוספות. אף על פי כן יושב הוא תמיד, והגמרא לפניו. ספק אם הוא שומע או רואה מה שנעשה בחוץ, לפני חדרו. ושלא כבתי־דיורין, אין החלונות בתלמוד־תורה מסורגים — וכי מה ימצא כאן גנב מלבד גמרות משומשות?

'לך, ילדון', אומר הרבי, וקולו משוח, 'לך, תנעל את הדלת, תנעל כראוי — השקצים האלה. אתה אומר להם הישארו, והם רצים לביתם; אומר להם לכו לבתיכם, הם נשארים; עוד עשוי לפרוץ מי מהם פנימה, כביכול שכח כאן את פיתו או את בקבוקו'.

יצוא יצאו כולם דווקה בשקט, שלא כדרכם, מיד בסגור הרבי את גמרתו. יצאו אחד־אחד, צדיקים־חסידים, עיניהם מושפלות. גם שמואל השמן, שדרכו להתמהמה ביציאה ולהתחנף לפני הרבי, שמא יזכור הרבי ויעלה לו ציונו ביראת־שמיים, בסוף החודש, גם הוא יצא הפעם ללא שהיות; רק קודם צאתו, פתח את ארונו של הרבי, הוציא משם את השוט בן חמשת הזנבות, והניחו, זהיר־זהיר, על השולחן לפני הרבי. הניח ויצא, וסגר את הדלת אחריו בנחת, במשיכה מתונה־מתונה.

אבל עכשיו עומדים הם כולם מאחורי הדלת. אלה מצמידים אוזנם אל פי המנעול, אלה מציצים מבעד לסדק, ואלה סתם עומדים ומזמרים בקול: 'אברהמלי מלמד בשלג שוכב, מלקים אותו מלקות והוא כואב'. הרבי כביכול אינו שומע את זמר־השטנים בחוץ, שעכשיו, עדיין, הוא לחוש, מאופק, אבל עתיד לגבור בפרוץ ציווחותיו של הלוקה — והמשגיח בחדרונו למטה, אותו לא יפריעו לא זימרתם של שלושים ילדים פרועים־לשימצה, לא ציווחותיו של ילד לוקה. רגיל הוא בזו, רגיל הוא באלה.

עדיין אני במקומי יושב. מסרהב. והפצרותיו של הרבי תוכפות־והולכות, מתקצרות־והולכות, מחריפות־והולכות, עוד מעט יגיעו לגבול אורך־הרוח. או־אז אני קם, ניגש לשולחן ונוטל את המפתח, הרבי הניחו בקצה־השולחן, לשמאלו, שהוא ימיני, והשוט מונח בקצה־השולחן, לימינו שהוא שמאלי, קרב לדלת ונועלה, נועלה כראוי, כפי שצוויתי, פעם ועוד פעם, מכניס את המפתח בכיסי, שחור בו, והוא מיד צונח למטה, לשולי הבגד, ובפסיעות מדודות חוזר למקומי, עובר על־פני השולחן, שלפניו יושב הרבי בציפייה בוטחת, וכבר אני עם החלון, וכבר אני מעבר לחלון, למטה, ורב יוסף המשגיח יושב בחדרונו, הגמרא לפניו, אינו שומע ואינו רואה דבר. אף אני איני שומע דבר, לא את זימרתם של הילדים, לא את קריאותיו־שידוליו של הרבי, אני שומע רק את פעימות לבי, שאין אני מן הרייצנים הטובים, נשימתי מתקצרת וכבר אני חש דקירות קלות בצדי, עד שאני מעבר לגדר בגינונת הקטנה שבין 'אוהל שלמה' ובין רוטשילד, ואני שוכב אפרקדן, ועוצם את עיניי ורואה את יריעת־השמיים מעלי, והיא מרחיבה־והולכת ושוליה מגיעים עד ירכתי־ארץ. נשימתי מרגעת־והולכת, ומחשבותי מפליגות אל האינסוף ומעבר לו.

שוכב לו אדם על הארץ, הדשא מצעו, גדר ושלושה קירות־של־אבנים חוצצים בינו ובין העולם, ואין הוא שומע אלא דיממתו של אחר־צהריים. עשבים שמקיפים אותו הם לאים, והשמש אף הליכתה בדומיה ברקיע־השמיים.

מצאני הדוד יעקב ליב. ניצב הוא מעבר לגדר, ואומר לי: 'צא, אברהם, ובוא עימי לשחרר את רבך מכלאו'. רק הדוד יעקב ליב יודע מקום־סתרי, שפעם ראה אותי מטפס ועובר. אומר אני לדוד: 'אשאל אותך שאלה, אם אתה משיב עליה —' 'שאל', אומר הדוד. שאלתי: 'מפני מה מלקים רביים את תלמידיהם, ובתחת דווקה?' אומר הדוד: 'ולדעתך, היכן עליהם להלקות?' אומר אני: 'לא השבת על שאלתי'. אומר הדוד: 'ניחא, הבה ואשיב. כשברא הקדוש ברוך הוא את האדם, ברא בו שני יצרים, היצר הטוב ויצר־הרע. קבע לזה מושבו למעלה, ולזה מושבו למטה. עולה יצר־הרע, ששוטטן הוא, למעלה ומשבש לו ליצר הטוב את מלאכתו. מה עושה הרבי? חובט שם למטה. שומע היצר־הרע, רץ הוא לביתו — מה אתה מחייך?' 'הוא מוצא חן בעיני', אומר אני, 'היצר־הרע שלך'.

מצאנו את הרבי עומד בחלון, וכבר מרחוק מאיים עלי: 'המתן המתן־נא, שקץ, אתה רק פתח לי, ואני שובר לך את כל עצמותיך'. אומר אני: 'אתם לא נוגעים בי אף בזרת קטנה — ואת הגלעינים אני מקבל בחזרה, כולם'. 'כך', אומר הרבי, 'ואם לא?' 'הדוד יעקב ליב ערב לי', אני אומר. 'ואתם הבטחתם לו?' אומר הרבי בתרעומת. 'לא הבטחתי דבר', אומר הדוד. 'לא?' אני אומר, 'ולשם מה הלכת איתי — לא הייתי מוצא את הדרך לבדי?' 'עוד תגיע שעתך', מנחם אותי הרבי. ואנו יורדים, הדוד ואני, למינחה.

בין מינחה לערבית מחלק אני את כל גלעיניי בין הילדות. נמאוס נמאסו עלי, ואין לי עוד חפץ בהם.

כשבאתי בשישי בצהריים לבית סבא־סבתא, לצחצח את נעלי הסב, מצאתי לסבא שהוא זעף. 'לא הלכת אתמול לחדר', אומר סבא, 'לריקא תהיה. מה יהיה איתך — למה אתה שותק ואינך משיב?' 'אתה נותן עלי בקולך ומייראני', אני אומר. הסיר סבא פניו ממני והחריש.

סיימתי את מלאכתי וביקשתי להסתלק. קראה לי סבתא אליה למיטבח, הגישה לי את הכעך המרוח בזיבדה. לא לקחתי. אמרה סבתא: 'העצבת לסבא מאוד'. אמרתי: 'וסבא העציב אותי'. אמרה סבתא: 'כשהיה אבא שלך ילד, בגילך, ואני פעם באה לחדרו, להביא לו איטריות־בחלב — חלוש היה אביך, אחר מחלה קשה, שאז הוסיפו לו שם לשמו, והרופא ציווה להאכילו כל כמה שעות — מצאתי לו לרבי שלו, רב ברל מירקיס, שהוא מכה את ילדי. חיים יודיל שלי! כשחזר אביך מן החדר, אמר לי: אל תבכי, אימא — אני אשם. הפליגה דעתי ממני ולא הקשבתי. משקיע הרבי את כל לבו בהקניית

תורה לתלמידיו, והללו משוטטים בעולמות אחרים. הגיע לי׳. אמרתי לסבתא: ׳הגיע או לא הגיע, איני יודע. אבל אצל אבא זה היה אחר מעשה. אצלי זה קודם מעשה. מבקשת את שאלך ואגיש תחתי לשוטו של הרבי?׳ נתחלחלה סבתא לאה רייזל, הטיחה את כף־המבשלים שבידה אל הקיר, וקראה: ׳לא!! את ילדיי שלי לא ילקו בשוט!׳

בראשון־בשבוע, למחרת שבת זו, חזרתי ועברתי מעץ־חיים לישיבת־ציון. בערבו של אותו יום, נכנסנו בן־דודי ואני, לחדרו של הרבי החדש, הוצאנו את שוטו של הרבי החדש ומרחנו אותו בשומים קצוצים. משנוכחנו, למחר, שאין זה מועיל, והשוט לא נתפורר בידו, כפי שציפינו, שוב נכנסנו בערב, הוצאנו את השוט והשלכנו אותו לבית־השימוש של הישיבה. הביאו למחר את החאג׳ השחור. הלה רוקן את בית־הכבוד, הדיח את השוט ברותחים ובצוננים, הספיגו וייבשו, והחזירו לרבי. אותו ערב שוב גנבנו את השוט, ירדנו אל החוש והשלכנו את השוט אל מעבר לחומת העיר. מאז הונח לנו מזעפם של שוטים.

עבר הקיץ ובא החורף. ובעיצומם של ימות־הגשמים קרב האנגלי אל שערי העיר. תותחים מוצבים פה ושם, וחיילים אכולי־כפן מופקדים עליהם לשרתם. אך בכל עת מצוא חומקים הם ממשמרתם, סובבים בין הבתים ומבקשים פרוסת־לחם, אף שולחים ידם בגניבה. קציני־צבא נראים בחוצות־העיר, לא רק טורקים, גם גרמנים, והדאגה חורשת קמטים בפניהם. הדי הקרבות קרבו הלוך וקרב. בשבת שלפני חנוכה הופגזו עיבורי־העיר הפגזה קשה וממושכת, ואחדות מן הפצצות אף תעו ונפלו לתוך העיר. גשם יורד ללא הרף, קולות־הרעם משמיים מתמזגים בקולות־הרעם מן החזית. התחילה היציאה מן העיר, טורים טורים של חיילים, רועדים מקור ומחולשת־הגוף, כפות רגליהם היחפות מהדהדות בדרך היורדת לשער שכם, ומשם ימשיכו לצפון.

כשהתעוררנו בבוקר יום א׳, שׂרר שקט והגשם חדל. האנגלים נכנסו לעיר. באותו ערב העמיד סבא את החנוכיה הגדולה שלו על המדריגות בכניסה לדירה — חנוכיה, שכל כתליה זכוכית, חוץ מן הכותל האחורי שהוא מפח, והיא דומה לבית קטן, בתוכו, על הריצפה, גביעי השמן. הרוח לא יכול להן ללהבות המושכות למעלה, לארובות־האיוורור, ואור החנוכיה מאיר את כל הכיכר.

אותו ערב אכלנו לביבות, גם שיחקנו ל״א, גם סובבנו סביבון, גם שוררנו שירים. איני יודע מהיכן והיאך הגיעו אלינו, אבל הגיעו: על אם הדרך שמה מתגוללת שושנה חכלילת־עיניים; וציון ציון, ארצי היקרה והקדושה, מה רבו געגועי נפשי; והרי־אנו הרי־אנו יהודים, אמת כשם שאני יהודי, נעים־ונדים כבר זה שנים אלפים, כשם שאני יהודי; ואחת־שתים־שלוש־ארבע־חמש־שש־שבע, בכל אשר הלכתי, גירשו אותי משם, לא לכאן, ולא לשם, הבה וניסע יחד לסאמארין (היא זיכרון יעקב) ועוד כאלה וכאלה.

החנוכיה בחוץ דולקת, הדלת פתוחה, כאילו זה קיץ ולא חורף, עוד תור במישחק הקלפים, ועוד רק תור אחד, ורק עוד תור אחרון, וסוף־סוף ניאותים אנו לשכב. ועוד לא הספיקו הדודות להיפרד ולצאת, זו לכאן וזו לכאן, בא בפסיעות מהירות הדוד שמעון: עצה יש לו. ההצעה מתקבלת, הדודות נשארות, אנו לא שוכבים לישון. ממהרים לחנות ומביאים כל מה שעוד יש שם: הקמח, הסוכר, השמן, המלח, השומשום — וניגשים לאפיית עוגיות, קיקסים בלשונם. עוד הלילה ייאפו ועם קרן־אור ראשונה, אחר חצות, ייצאו הדודים לדרך, לראש הר־הזיתים. שם יש מחנה של חיילים אוסטראלים. הם יקנו את העוגיות, תוצרת בית, וישלמו בכסף טוב.
לשים ויוצקים, ואופים. אופים על־פני מגשים של פח, על כירות פחמים קטנות, כירות של חומר, שלנו, של הדודה זלאטה ושל סבתא לאה. מורידים מגש, מעלים מגש, הדודות חוזרות על השירים שכבר גמרו, ציון־ציון, על־אם־הדרך, ושוב ציון־ציון. רק אימא אינה שרה. אימא עובדת.
ריח העוגיות הטריות ממלא את החדר, החנוכיה מכבר כבתה, הובערו פתיליות־השמן, החדר מלא פחים, קנקנים, וכלים מכלים שונים — מרוב עייפות אני נרדם בבגדים, על המחצלת, שהוסחה הפעם לקרן־זווית. ועוד אני נלבט בקורי־השינה, אני מהרהר: למה אימא אינה שרה, למה?
למה עדיין אור בחדר? הרי במלחמה אסור להשאיר אור בלילה. וקולות בחדר. כבר מאוחר, מאוחר מאוד, החושך בחוץ מרובה, מן הרחוב עולה ריח של טרם־בוקר, וריח של עוגיות עומד בחדר.
אני נאבק בשינה, האוחזת אותי כבצבת, רגע מתבהרת נפשי קימעה, רגע היא מתערפלת. מדברים בלחש, ואיני מבחין בדבר, הולכים, נכנסים ויוצאים — ובאחת אני מתעורר. אשה נכנסה לחדר, נוכריה, רעולת־פנים. היא מדברת, קולה מתחנן, איני קולט דברים של ממש, משיבים לה. היא חוזרת על דבריה. חילופי־הדברים כנראה קשים. הנוכריה משתוחחת מעלי, מעבירה

אצבעותיה מעל לעיניי העצומות, נוגעת בעורפי — ואני ער כולי. כבר אני שומע מה שמדובר, כבר אני מבין. אני מתיישב במקומי.
'תנו לה ללכת עימכם!'

שקט כובש פתע את הרחישה. הכול מביטים בי. הדוד שמעון מנסה להשתיק אותי. הדודות מנסות להרגיע ולשוב ליישן אותי. אני עומד על דעתי. אימא פוסקת: 'שתלך'. והנוכריה מצטרפת ליוצאים, כל אחד וסל קלוע בידו, עוגיות בו, יורדים לשער האשפות. רבקה מסלקת את החפצים המיותרים עכשיו, הכול הלכו, אנו מכבים את הפתיליה, סוגרים את הדלת. אור קלוש עולה מבעד לחלון הפתוח, אני נרדם.

עבר החנוכה. חדלנו למכור לאוסטראלים עוגיות ולביבות. קצבו לנו, קצבו לכול, קמח אוסטראלי, לבן כשלג, דק ונקי, וסוכר, ואורז. אנו מקבלים בערב, כל אחד מאיתנו, צלחת מלאה אורז מבושל, כל גרגר גדול כגרעין הפיניונה כמעט, אורז כזה מעולם לא ידעתי. אנו אוכלים מחצית המנה לארוחת־ערב. את המחצית האחרת שומרים אנו לבוקר. וכל אחד מחפש לו מקום־מחבוא למחצית צלחתו אורז.

ירח טמן את אורזו במרזב בחוץ. בבוקר הוא יוצא לקחת את אוצרו, הצלחת ישנה, האורז אינו. בלילה, שעה שישננו כולנו, יצא מרדכי, הקטן, היפהפה, וכילה את האורז של אחיו הגדול. בקושי אנו מפייסים את אחינו הנגנב — לא האורז שאינו עוד מרגיזו; מעשה־העוול מרגיזו. עתיד הוא לבלוע עוד עוולות הרבה בחייו.

ראשי. איך יכול ראש קטן כל־כך להכיל כאב גדול כל־כך. הכול כבר ישנים. אימא רכונה עלי, שמה תחבושות לחות על מצחי.
'כבי את האור, אימא, ושכבי לישון'.
אימא מכבה את האור, וחוזרת יושבת אצלי.
'אימא'.
'כן, בני'.
'אימא. שימי ידך על מצחי, אימא'.
'אימא'.
'כן, אברהם'.
'את זוכרת, אימא, נר ראשון של חנוכה. אתם אפיתם עוגיות, למכור לאוסטראלים'.

'כן'.
'נכנסה אשה זרה'.
'זוכרת'.
'מי היתה האשה?'
'איני יודעת'.
'את יודעת, אימא'.
'אינני יודעת'.
'לא היתה זו אשה. זה היה איש'.
'זה אני יודעת. נעלי האשה היו נעליים של איש. ותנועות גופה. וקולה, בקושי שינתה־שינה את קולו'.
'מי היה האיש, אימא?'
'אינני יודעת'.
'את יודעת, אימא. את מנחשת. את כבר אז ניחשת. זה היה הרופא. רופא־העיניים, האח של הטורקי, שמכר לנו דברים לחנות'.
'אחיו של פאחמה?'
'כן, דוקטור דאג'אני. הוא כנראה לא הספיק לצאת עם שאר החיילים, ופחד להישאר עם האנגלים'.
'איך ידע, שאנו הולכים בלילה לשם, למחנה?'
'הוא לא ידע. חשב לבוא ולהסתתר פה, אולי בחוש, עד מחר בערב, ואז ללכת בחשיכה ולעבור בגניבה את הקווים. ראה אצלנו אור, נכנס, שמע שעומדים ללכת שמה, ביקש גם הוא ללכת איתכם'.
'אולי'.
'מה קרה איתו שם?'
'אינני יודעת. אנו לא שוחחנו בדרך. היה עוד חושך, אני הלכתי בקבקבים שלי, הדרך היתה קשה, צריך היה להשגיח'.
'למה הלכת בקבקבים ולא נעלת נעליים?'
'אלו נעליים?'
'אני יודע — אין לך נעליים, שיהיו לנו נעליים'.
'גם נעליים שלכם שחוקות וקרועות'.
'אז מה קרה איתו?'
'מכרנו את העוגיות, ועד שרצינו לחזור, כבר לא היתה־לא היה איתנו'.
'אני מקווה שהצליח'.
'ואיך אתה יודע, שזה הוא?'

'שמעתי את קולו, אפילו ניסה לשנות אותו. והוא נגע בי בידו — בעיניי ובעורפי. כמו אז, כשטיפל בי. אני מקווה שהצליח. אימא'.
'כן, ילדי'.
'אימא'.
'כן, בני'.
'כולם שרו'.
'מי? מתי?'
'אז, בחנוכה. כשישבנו ושיחקנו. גם אחר־כך. כולם'.
'כן'.
'רק את לא שרת'.
'לא'.
'שימי שוב ידך על מצחי, אימא. לא — רק את לא שרת'.
'כבר לא כואב לך, ילדי?'
'רק את לא שרת. מדוע?'
'אשים לך עוד פעם תחבושת לחה — אתה רוצה לשתות משהו? חלב חם?'
'מדוע לא שרת, אימא? מדוע את לא שרה? אני זוכר, כשהייתי קטן, היית שרה. כשהשכבת אותנו לישון, שרת. כשישבת על־יד המכונה, היית שרה. תמיד שרת. הרבה זמן כבר את לא שרה'.
'לא'.
'מדוע, אימא? מדוע אינך שרה עוד? כבר המלחמה עברה. מדוע את לא שרה? אל תקחי את היד, אימא, ממני. אימא'.
'כן, בני'.
'שירי לי, אימא, שיר'.
'הילדים יתעוררו'.
'שירי בלחש. רק אני אשמע. שירי, אימא'.
'אני לא יודעת את השירים החדשים'.
'שירי מן הישנים, אימא'.
'איני זוכרת'.
'את בוכה, אימא. שירי, שירי לי, אימא'.
'ילדתי, אמרי־נא, יפתי, אמרי־נא, מה תעשי בארץ נוכריה? מה תעשי בארץ נוכריה? ברחובות אהיה עוברת, אכבס כביסה אומרת, רק ששוב נהיה יחדיו, רק ששוב יחדיו נהיה. ברחובות אהיה עוברת, אכבס כביסה אומרת, רק ששוב — — —'.

'לא תבכי, אימא. כבר אין ראשי כואב, אימא. את שוכבת לישון, אימא, נכון? הוא ישוב, אבא. אל תבכי, אימא'.
'כן, בני'.
'הוא ישוב, אבא, את שומעת. המלחמה תיגמר, הוא ישוב. שכבי לישון. ואת לא תבכי?'
'שתהיו לי בריאים כולכם. ותישן עכשיו. תקום בריא'.
'כן, אימא'.

עגלה וסוסים

'את עוד כותבת, אימא? מיכתב כל־כך ארוך?'
'חשבתי שאתה ישן, בני. למה אתה לא ישן?'
'כבר ישנתי מנה, אימא. את כותבת לאבא?'
'עכשיו גמרתי. גם אתה רוצה לכתוב?'

'... המלחמה כבר עברה אצלנו, אבל היא עוד לא נגמרה לגמרי. בתחילה היה טוב. היה מה לאכול. עכשיו פעם יש ופעם אין. החנות שלנו כבר סגורה הרבה זמן. אימא הלכה שבוע ימים לעבודה בכביש, לכתוש אבנים, אימא עם הדודה מרים. אבל אחר־כך לא נתנה לה סבתא אסתר ללכת, כי זאת לא עבודה בשביל נשים, אמרה סבתא אסתר, ואימא הפסיקה. עכשיו אין לאימא עבודה, רק בבית. אנו עברנו מן הדירה למטה לדירה אחרת, למעלה, במשך־דירות עברנו. עכשיו יש לנו בבית יותר אור ביום. גם בלילה יש לנו עכשיו יותר אור, מפני שאנו כבר מדליקים עששית של נפט. בחדר לומדים אנו עכשיו חזקת הבתים. עוד מעט אנו גומרים. כל שבת אחר־הצהריים סבא בוחן אותי. החבית־של־עץ, ששלחת לרבקה, עוד עומדת על השידה, שאני כותב לידה. היא עוד שלימה. כל פעם כשאני עוצם את העיניים, רואה אני במקום חבית עגלה, פעם עם סוסים, פעם בלי סוסים. כשתבוא, כשתיגמר המלחמה לגמרי, גם שם, תביא איתך עגלה, גדולה, אמיתית, עם סוסים. אנו ניסע בעגלה. יש בכיכר הרבה מקום. ואנו יכולים לפעמים לנסוע גם רחוק. גם סבא יוכל לנסוע, כשיש לו ברית במוצא, או בשערי־צדק,

או באיזה מקום רחוק. גם אטלקה, בת הראבינר, לפעמים נוסעת בכיכר, אבל לא בעגלה, רק בסוס. כשהיא נוסעת, מוכרחים אנו כולנו להישאר בחצרות, מפני שזה מפריע לה לרכוב, כשאנו בחוץ. אבל כשאנו ניסע בעגלה, לא נגרש את הילדים מן הכיכר, כי יש די מקום. ועד שתבוא, תשלח לנו תמונה חדשה שלך. התמונה ששלחת לנו אז, היא עוד עומדת על השידה, על־יד החבית־של־עץ של רבקה, ששלחת לה. החצוצרות ששלחת לנו כבר אינן. רבקה אומרת, שמה שבא לידיים של ילד, הוא שובר. התמונה שלך, היא תמונה של חייל. אבל עכשיו, שהמלחמה נגמרה עוד מעט, תשלח לנו תמונה אחרת, לפני שאתה בא. ותבוא ותביא איתך עגלה, אמיתית, עם סוסים, חיים, שנוכל לנסוע. אני רק פעם אחת נסעתי בעגלה, ואנו אוהבים לנסוע...'

'אתה כותב מגילה שלימה'.

'כתבתי לאבא, שיביא איתו עגלה עם סוסים. את לא אוהבת לנסוע בעגלה, בעגלה עם סוסים גדולים, חזקים?'

המים בבורות איבדו את טיבם ואת טעמם. הרבה שרצים אדומים, קטנטנים, שורצים במים, אפילו אתה מסנן אותם ומרתיחם, אינך שותה בשלווה.
פעם בשבוע באים אנשים ויוצקים חומר מחטא למים, קארבול או ליזול, גם כלור שפכו. הקארבול יוצר צורות יפות על־פני המים, צבעוניות, מבריקות, אך טעם המים דוחה. אין המים עוד צוננים כפי שהיו תמיד, גם אי־אפשר עוד לטמון מאכלים בחלל־הבור, לפי שריח המים עולה עליהם ועוטפם ונותן טעם לפגם.
ליד רבן יוחנן בן זכאי התקינו צינור, המביא מים מבריכות שלמה. גם המים האלה אינם טעימים ביותר. על פי הצינור הושם מנעול. פעמיים בשבוע, לפעמים פעם בשבוע, בא איש מן העיריה ומחלק מים לדורשים. צריכים לעמוד בתור, כל אחד ושני הפחים לידו. מה יכולה מישפחה לעשות בארבעה פחים מים בשבוע?

אני מתלווה לו לסבא באחת השבתות בדרכו לכפר־השילוח. יש לו שם ברית אצל אחד התימנים. סבא שקוע בהרהורים. אנשים אומרים, שכבר עשו שלום או עומדים לעשות שלום בעולם. אני שואל לו לסבא, מה טעם אומרים בליל שבת שלום עליכם מלאכי השרת, ואחר־כך בואכם לשלום מלאכי השלום, ברכוני לשלום מלאכי השלום? אומר סבא: נפטר לו אדם בליל־שבת מבית־

הכנסת, מתלווים לו שני מלאכים, מלאך טוב ומלאך רע, זה לימינו וזה לשמאלו. נכנסים לבית, נרות של שבת דולקים, השולחן ערוך, יין לקידוש ושתי חלות לברכה, האשה והילדות מצפות והשבת שרויה על הבית, אומר המלאך הטוב: כן לשבת הבאה. ומלאך רע על כורחו יענה אמן. בתחילה רק אחד טוב, שני רע, ושניהם מלאכי־שרת הם, שלוחיו של הקדוש ברוך הוא. על־כן מקבלים את פניהם בשלום עליכם מלאכי השרת. אחר־כך גם הרע נהפך לטוב, ושניהם עכשיו מלאכי־שלום.

'ומתי יהיה שלום, סבא?'

'אנו מחכים לו כל יום שיבוא'.

'ואז ישוב אבא?'

'אבא שלח בקשה שיתנו לו רשות לשוב'.

'רשות לשוב? לביתו?'

'אבא נולד פה, ואבא של אבא נולד פה, וסבא של אבא נולד פה, וביתו כאן, אשתו וילדיו — אבל אבא שלך הוא חייל גרמני, ועכשיו כאן האנגלים, והגרמנים נלחמו נגד האנגלים והפסידו. על־כן הוא צריך לקבל רשות'.

'ויתנו לו רשות?'

'אם ירצה השם'.

'אם ירצה השם? כל האנגלים עושים מה שרוצה השם?'

'אם ירצה השם, יטה את לב הממשלה האנגלית לטובה'.

הכביד השם את לב הממשלה האנגלית. אבא כותב, שהגיש בקשה להנהלת ההסתדרות הציונית בלונדון, שתשתדל לפני הממשלה האנגלית. מיכתבים הולכים, מיכתבים באים. והימים עוברים, כל יום קשה מקודמו. יוצא קיץ, נכנס חורף. יצא חורף ונכנס אדר. ומשנכנס אדר, מרבין בשימחה — אנו קמים בשבת בבוקר, והבית מלא אור, שלא כרגיל. עוד לא עלה השחר, והאור רובץ על הארץ: שלג. כל הלילה ירד שלג. הוא מוסיף לרדת, ליל־שבת, יום־שבת, מוצאי־שבת. בא' בבוקר נתגבהה ריצפת־הרחוב, העמק למטה גבה, ההרים נתיישרו, והשלג מוסיף לרדת. אנשים הולכים למטה, נושאים נפטר על מיטתו, והשלג בולע את הנפטר על מלוויו, רואים רק את ראשיהם מציצים מן השלג. איך יגיעו להר־הזיתים?

ברחוב האנשים נאבקים בשלג. בלילה ירד. ביום חדל. זרחה השמש, התחיל השלג מפשיר, שוב נתכסו השמיים, מי־השלגים הקרישו, סכנה ללכת ברחוב. לא כל החנוונים הצליחו לפנות את מי־ההמסים מלפני דלתותיהם בעוד

מועד. גבשושיות של קרח ממעידות את הנשים. מן הכפרים לא הביאו צורכי־אוכל. בתים אחדים לא עמדו תחת משא השלג, הגגות קרסו, אשה אחת נקברה חיים.

הפשירו השלגים והקרחים, והשמש שוב זורחת. מאבא הגיע מיכתב, והוא כותב, שבקשתו נדחתה. אבא כותב, שהוא שולח כרטיסי־אניה וכסף להוצאות הדרכים. סבתא אסתר אומרת, שהיא לא תרשה לנו לנסוע, נהיה אפיקורסים בארץ־הגרמנים. אימא בוכה.

לפסח באו כל הילדים לבושים בבגדים חדשים. אנו לא קיבלנו בגדים חדשים. עדיין בגדינו מאשתקד יפים, אף שהם עוד מקודם־אשתקד. אבל סבתא לאה נתנה לנו אגוזים, גם סבתא אסתר נתנה לנו אגוזים. השנה אני לא משחק באגוזים. אני עושה מרקחת. המתכון הוא שלי. חלמתי אותו פעמים רבות. פוצע את האילסרים, השקדים והאגוזים הגדולים, כותש אותם יחד, מוסיף קינמון וציפורן שחוקה, נוסך יין, ומעביר את הכול על האש. זה נראה כמו חרוסת ואיננו חרוסת.

הילדים והילדות משחקים בכיכר, אלה כאן ואלה כאן. אני יושב על המדריגות לפני חדר ועד־השכונה. פתאום נשמעות צעקות מכל הבתים. האימהות קוראות לילדים לבוא הביתה. מתחילים לרוץ, זה לכאן וזה לכאן. אני יורד לכיכר, ומן השער הקטן בא במרוצה בנו הגדול של הרבי, סכין גדולה תקועה בגבו.
הילדים הגדולים חוזרים ומתגנבים מבתיהם, אחד־אחד. אנו מתלקטים ליד בית־שימחה, שבו גר רב שמואל שנקר, חתנו של הרב חיים זוננפלד. אנו מחלקים ביניינו את העבודה. אחדים רצים וסוגרים את כל השערים של השכונה, רק השער הקטן נשאר פתוח, דרכו ייכנסו החוזרים מרחוב־היהודים. מן ההר אנו גוררים אבנים ועורמים אותן על הגדר מעל למדריגות. כל ערבי שינסה לחדור לשכונה דרך השערים המיזרחיים, יירגם.

אחרי פסח אנו מתחילים בהכנות לנסיעה. אימא קנתה רוטל חלב, הוסיפה סוכר לחלב, ובישלה את החלב על אש קטנה שעות אחדות, עד שנתעבה מאוד. אפתה עוגיות ושמה בפח. וקנתה זיתים כבושים וכיכר גבינה צפתית.
ביום ג׳, כ״ד לעומר, אנו נוסעים. כל המישפחה מכונסת אצלנו. כל הנשים בוכות. רק סבתא אסתר אינה בוכה. היא נושכת את שפתיה בשיניה, ואינה בוכה. עוברת מרבקה אלי, וממני לירח, ממנו לשלמה, ממנו למרדכי, שמה

ידיה על ראשינו ואינה אומרת דבר. סבתא לאה נשארת על־יד אימא, יוצאת עימה, נכנסת עימה. סבא בודק את הפחים ואת החבילות, אם הם סגורים יפה.
ובאה העגלה, עגלה אמיתית, עם סוסים, ואנו נוסעים.

הרכבת מלאה. אנו יושבים על הריצפה, כי אין מקום על הספסלים. אנו נוסעים כל הלילה. בפנים, בתוך הקרון, קשה לנשום. בכל תחנה נכנסים עוד אנשים. הרבה חיילים נוסעים. דורכים על השוכבים. רבקה ואני יוצאים ויושבים מעל למדריגות, הרגליים למטה. הגלגלים מזמרים, השמיים מלאים כוכבים, וקר.
בקאנטארה עוצרת הרכבת. בודקים את הפאספורטים ואת החפצים. אימא עונדת את מחרוזות־הפנינים שלה ואת הסאלווה. את כלי־הכסף שלנו, כוס־של־קידוש, כפות ומזלגות, עוטפת אימא בסינר ישן, שמה בידי, ואומרת לי להישאר בחוץ ולשים את החבילה מתחת לקאפטאן שלי. אימא עם הילדים נכנסים פנימה לבדיקה.

אני עומד בחוץ. חושך וקר. ובתוך הגבורה נולדת וצומחת האימה, הן נאבקות זו בזו, הגבורה והאימה, פעם זו גוברת, ופעם זו גוברת. אני מפחד, שיציקו לאימא, שיעליבו אותה, אני פוחד שיבואו לחטוף ממני את הכלים שמתחת לבגדי. מבפנים חודרים קולות, שאיני יודע פשרם, ומבחוץ, מרחוק חיות מיללות. הרכבת עומדת כמו גולם ענק. עד שנגמרה הבדיקה ואנו חוזרים כולנו לרכבת.

הגלגלים מזמרים, כוכבי־השמיים מנצנצים מעל, ובבואותיהם־במים, מתחת, מביעים להם מענה, וכשאני מתעורר, קרבים אנו לאלקסנדריה, זו אלקסנדריה־של־מיצריים, שניקנור העלה ממנה את שעריו לבית־המיקדש. שוב נוסעים אנו בעגלה, אנו עם פחינו ועם חבילותינו, ובאים למלון.
אנו פורקים את עצמנו ואת חפצינו, ועד שאנו עושים כה וכה, כבר יצאה אימא מן המלון, מיהרה להיכן שמיהרה, לדאוג להמשך הנסיעה. את אחותנו הגדולה הפקידה עלינו, לשומרנו לבל נרחיק — אך לא עלה ביד השומרת לעקוב אחר הקטן שביניינו. הוא רץ אחר אימא, ראה אותה עולה על חשמלית, עגלה גדולה, פתוחה מכל עבריה, הנוסעת על פסים ובלי סוסים. בלא לחשוב הרבה, קופץ אף הוא על עגלה כזו, המזדמנת לפניו, בדעתו שהוא רודף אחר אימא.

חוזרת אימא בשעת־צהריים — והילד איננו. אחר שעות מביאו שוטר עימו. מצאו בחשמלית, באותה חשמלית, שבה נכנס בבוקר. איש לא נתן דעתו עליו, והוא סובב בעיר, רכוב על עגלה־בלי־סוסים, מתחנה לתחנה, פרפטואום מוּבילה. את אימא שכח, ופלאי עולם גדול, אחר, שבו את לבו.

מקום לנו באניה בסיפון התחתון. המקום רחב־ידיים, אף שעוד מישפחות שכנות לנו, מימיננו ומשמאלנו. מאנשי האניה נותנים עין עלינו ומאירים לנו פנים. לאימא מביאים כיסא־נוח, ואנו רגילים לשכב על הריצפה. עדיין נמנום־לא־שינה רבוץ בעצמותינו, מעל לסואץ, מתוך ישיבה או כאסקופה נדרכת תחת רגלי חיילים קצרי־רוח ונעדרי־אדיבות; אף החדר הקטן במלון, כולנו דחוסים יחדיו, קצרי־רוח אף אנו להמיית גלי־הים, לא הביא לנו רוגע, וזו הפעם הראשונה לנו לתרדמה של ממש ולהתפרקות מחרדות.

בסיורים המרחיבים־והולכים נקלע אני לאולם־הרחצה של הספינה, ובו תאים לרחיצה ולשימוש, וכאן שפע של נפלאות שעין לא ראתה ודעת לא העלתה. גשם שיורד פתאום ולא משמיים ואסלה הנשטפת ואין בתא כל ריח — ובכל אלה נדנוד הספינה ורחש המכונות, ואנשים נכנסים ויוצאים, נחפזים אך לא נטרדים, ובליל לשונות וסדר־יום ללא סדר: זה אוכל וזה נח, זה משוטט וזה מעיין בספר, שום דבר אינו שלך והכול הוא לרשותך. מעל לכול מרתקים הנרות הקבועים בתיקרות ובכתלים, בכל שאתה הולך, ובידך להדליק ולכבות, בסיבוב מתג, ואין מעכב.

בבקרים ובערבים עומדים אנו ליד המעקה בסיפון העליון, ואין העין מתנתקת מן הגלים ההומים ומן הקצף הניתז, ממרחבי־הים וממישחק האור במים, מהילולת הצבעים והרחשים. אימא כבר אינה דואגת לנו. מיודדים אנו עם כל אנשי האניה, הספנים והנוסעים, ומדי עבור אחד על־פני אימא, מוסר הוא ידיעות מפורטות על הגדול ועל הקטן ועל הבינוני הגדול והבינוני הקטן. הבת הגדולה לרוב נמצאת על־יד אימא ועוזרת לה בכביסה ובבישול. איני יודע מהיכן השיגה לה אימא פתיליה, אם בעיר, לפני שירדנו בספינה, אם באניה עצמה. מבשלת לנו אימא קאפה־של־עולשים ומוסיפה מן החלב הממותק שהבאנו עימנו, וטובלים בו את הצנימים שאפתה אימא. בין ארוחה לארוחה לועסים אנו זיתים כבושים, ואף אין אנו מדירים עצמנו הנאה מן התפוחים שמידי אנשי האניה רחבי־הלב.

מטרייסטה יצאנו בהולים. אין זה עוד עולם מופר. לשונם של הבריות אינה נתפסת לנו, סבר־פניהם חתום, ואף השמיים מעלינו נראים לנו אפלוליים יותר. אף האחד מאיתנו, ה'בינוני הגדול', ירח שלנו, לקה בקיבתו, ואימא מוטרדת ומודאגת. מבקשת היא להגיע איתנו למחוז חפצנו מהר ככל האפשר.
אנו נוסעים ברכבת מהירה. זו אינה דומה לרכבת שהסכננו לה. מפוארת היא יותר, ואנו מכונסים בתא, עם עוד שלושה נוסעים אחרים. אורות־התא מעומעמים, הנוסעים מבקשים לנמנם. מצבו של ירח החמיר, והוא מחמיר והולך מרגע לרגע. כבר מורת־רוח מתלבשת על פני שכנינו לתא, וחוטמיהם מתעוותים. אף חרדתה של אימא גוברת מרגע לרגע.

בחצות־לילה אנו מגיעים לטארווס, נקודת־גבול בין איטליה ובין אוסטריה, וכאן הרכבת נעצרת לביקורת. אחד הנוסעים מתלחש עם אנשי־הביקורת. פני הנוסעים מביעים עכשיו איבה גלויה — ואנו: אימא שלנו, שמעולם לא יצאה מתחום ירושלים הקטנה, שכל לשונותיה אינן נשמעות כאן, וחמישה צפיעים כרוכים עליה, והאחד מהם מייבב ממיחושים, ואין יודע, אם אינו גווע לנגד עינינו.
מזדמן־עובר על פנינו איש, זר הוא לנו ככל השאר, לבוש הדר, מעיף עין על החבורה המשונה הזאת, אשה צעירה בלבושה הזר, וחמישה ילדים בכובעיהם ובקאפטאניהם, והחרדה־האימה נסוכה על פניהם — אומר כמה מילים לאנשים הסובבים אותנו, רומז לנו לצאת אחריו, ואנו נשמעים לו בלא אומר, מדבר מילים ספורות לאחד אנשי־השרת של התחנה, זה מסתלק וחוזר כעבור דקות מעטות, ועימו כמה נערים במדים, בידיהם כוסות קאפה חם, לכל אחד מאיתנו, וכבר באה עגלה, האיש נכנס עם אימא ועם ירח החולה, אנו נשארים עם רבקה ועם הנערים־שבמדים. כל אותו הזמן עומדת הרכבת ואינה זזה. הנוסעים רוטנים, אך איש־הביקורת מנסה לפייסם. כעבור רבע שעה חוזרת העגלה, חוזרת אימא, חוזר הילד. הוא בזרועות האיש והוא ישן. אנו נכנסים שוב לרכבת, הפעם לתא מיוחד, ממחלקה ראשונה. האיש עוד מחייך אלינו חיוך טוב ונעלם. הקטר צופר והרכבת מפליגה.

לא ידענו את שם האיש ואת מיהותו. לעולם לא ראיתיו עוד כשם שלא ראינוהו קודם לכך. אפשר הציל את אחי ואפשר רק הקל מעליו. אך ודאי הציל אותנו מחרפה ומתלאות לא־ישוערו. אין אני יודע, אם עוד חי האיש. אדם שמעשים טובים מצפים לו בחצות־לילה בתחנת־גבול נידחת, מן הסתם

אינו מגיע לגבורות. אולם חמלתו על תינוק מתייסר, רחמיו על ילדים אילמי־לשון מופחדים וחסרי־אונים, ואבירותו כלפי אם־ילדים עמוסת־יגע וחסרת־ישע, עומדים ומזהירים. חמישים שנה נושא אני עימי את תהילתו של אדם, היום אני אומרה ברבים, וברכתו של אחד העם, אם יש לה ממשות, תחול על זרעו לעולם.

יש עוד עיר כווינה בעולם? אין. וזו וינה שלאחר המלחמה ולאחר זעזועים. הבריות עוד לא נתאוששו מן הרעב. מיצרכים נמכרים על־פי נקודות. אנו עוברים בחוצות העיר, בבואנו מתחנת־הרכבת, ופנינו מועדות למלון קופרמן. אנו בתוך העגלה, הגדולה, הפתוחה. גשם אינו יורד, אף שהוא כאילו תלוי באמצע בין שמיים לארץ, מבקש כל רגע ליפול על ראשינו. הרפּב, בלבושו רב־הרושם, שוטו בידו, מדליג את סוסיו מסימטה לסימטה. כבר הביאנו לחמישה מלונות קופרמן, ועדיין אין אנו מסכימים לשחררו ממסעו: זה לא זה. קופרמן אחד יש בווינה? ובידינו אין כתובת. וכי צריך אדם הבא לירושלים לכתובת, כשפניו מועדות למלון אמדורסקי או למלון קאמיניץ? מגוחך.

אנשים עומדים בפתחי חנויות, ונשים יוצאות ובאות וסליהן בידיהן. רואות בעגלה העוברת אשה שדאגה נסוכה על פניה, וכנופיית ילדים, שעיניהם כמבקשות לצאת מחוריהן. נכמרים רחמי הנשים, ותחילה אחת, אחריה עוד אחת, ולאחריהן כל האחרות, שולות מסליהן חתיכות לחם ומטילות לתוך העגלה: נא, שיהיה לכם מה ללעוס, שהרי ודאי רעבים אתם, ונקודות אין לכם, כי זרים אתם.
אימא מורידה דמעות, ואנו שעניין הנקודות אינו מחוור לנו ורק חשים בעלבון שננעץ בלב אימא, חוטפים את חתיכות־הלחם המומטרות עלינו ומשליכים אותן שוב החוצה, לרגלי המיטיבות, שפרסו משלהן לזולתן. למזלנו מביא אותנו עכשיו הרפּב למלונו של קופרמן הנכון, מסתבר האחרון. אילו היו עוד קופרמאנים בווינה, ודאי עוד היינו מסובבים בחוצותיה עד יום אחרון.

הפעם נוהגת אימא, למודת־ניסיון, מישנה־זהירות בצאתה לעשות את הסידורים להמשך הנסיעה: נוטלת עימה את הקטן, ואנו האחרים מצטווים לא לצאת מתחומי המלון עד שובם.

בין מיצווה לבין קיומה יכול אתה לפעמים למצוא שביל־ביניים, אם חזקה סקרנותך מצידקותך. ועל־פי גזירה שווה מתחום־שבת, מתרחב־והולך גם תחומו של מלון, קימעה ועוד קימעה. אלפיים אמה אינה מידה קטנה כל־כך.

אני יוצא משער הבית, מרחיק מעט במורד הרחוב ומיד חוזר, לא לטשטש את עיקבות עצמי ולא לאבד את הקשר. מרחיק פעם בכיוון זה ופעם בכיוון זה, פעם במורד ופעם במעלה. בתי־מגורים אלה, שקומות רבות להם, ראויים לסקירה מקרוב. דוגמתם לא ראיתי. ליתר ביטחון אני פעם גם חוזר ועולה לקומה הרביעית, שבה מלוננו, וחוזר ויורד למטה — ועיני תופסת משהו, בלתי ידוע ובלתי מובן: בפתח השער, מחוצה לו, תלויה בגובה אדם ידית־של־עץ, וחוט־של־ברזל מוליך ממנה לבלתי־נראה. אני שוב עולה במדריגות, עוקב אחר החוט עד שהוא נעלם, וברדתי למטה פתאום אני מגלה עוד ידיות שחוטים משתרבבים מהן, ועדיין לא עמדתי על פשרן של ידיות אלה.

והרי ידית של עץ אינה ידית של אש, שאתה נוגע בה ונכווה ממנה. אני אוחז באחת מהן, ממשש אותה, הופכה לכאן ולכאן: אינה אומרת לי דבר.

עוד אני מושך בידית אילמת זו, שמא בכל זאת תגלה לי סודה, חש אני במשיכה חזקה ומדאיבה בפיאותי. אשה עומדת מאחורי, לא ראיתיה ולא שמעתיה ניגשת, והיא צווחת דברים שאיני שומע. היא מכאיבה לי והיא צווחת! שיישרפו כל המושכים בפיאותיהם של ילדים תמימים! ומה אם צלצלתי בדירתה דקה ועוד דקה? הפסדתי משהו מפעמונה המטומטם?

בווינה נשתהינו למעלה ממה שהיה בדעתנו. עד כאן, כל מקום שאליו הגענו, אץ לשלחנו, ואימא לא נתקלה בקשיים מיוחדים כשבאה לסדר את ענייניו. כשבאה אימא לקונסוליה לבקש רישיון־כניסה לנו, שאל אותה הפקיד, מתי הגענו ומתי בדעתנו להמשיך. אמרה אימא: 'היום באנו, ומחר בדעתנו להמשיך'. ענה הפקיד: 'מה את מדברת, אשה, כל־כך מהר אין הפרוסים יורים, והבאווארים לא־כל־שכן!'

שלחה אימא מיברק לאבא. הכתובת היתה בידה. אלא שבדרך נשתבשה, ולא הגיע המיברק לידי אבא אלא ביום א' בבוקר, חמישה ימים אחר שליחתו. גם הקונסוליה הבריקה, היא למשרד־הרישום בעיריית נירנברג. מיברק זה הגיע ראשון לתעודתו. ומן העיריה שלחו לאבא הודעה, ובה הזמנה לבוא ביאה דחופה, 'בענייני מישפחה'.

אבא אמנם שלח לאימא כרטיסי־אנייה והוצאות לדרך, אך לא קיבל מאיתנו כל אישור שאכן הגיעו אלה לידיה של אימא, וגם לא הודעה על יציאתנו. ולא עוד אלא שידע אבא על כך, שאין סבתא אסתר מסכימה לנסיעתנו, וכן ידע ידיעה מרובה על היסוסי אימא עצמה. כל שבת ושבת היה אבא נעדר מדירתו, ועושה בבית ידידים, ובשובו כבר היו לישכות העיריה סגורות, ואמורות להיות סגורות עד ב' בבוקר. ביום א', כשקיבל אבא את מיברקנו, התקשרה בעלת הבית, שבביתה היתה לו לאבא הדירה, לאחותה בווינה, וביקשה ממנה לאתר את המישפחה הנוסעת. הלכה זו ושכרה עגלה ועברה בה את כל וינה לאורכה ולרוחבה, בחיפושיה אחר האשה וחמשת ילדיה. כי כשם שיצאנו אנו והכתובת המקוצרת קופרמן וינה בידנו, ומצאנו את דרכנו אל קופרמן הנכון, כך מן הדין שגם אבא יגיע אל קופרמן הנכון בחיפושיו אחרינו. ואכן אחרי שעות אחדות מצאה אותנו הגברת שוואב, מסרה לנו ששוחחה עם אבא, וכי אבא יעשה לשליחת הרישיון, וכי לא נדאג. וכדי לשעשע אותנו מעט, לקחה את כולנו אל העגלה ונסעה איתנו להראות לנו את וינה שלה, וינה הגדולה והמפוארת, וינה של הרחובות הגדולים, הרחבים והנקיים, וינה של הארמונות, וינה של הפארקים, והפראטר על כולם, וינה של הדאנובה, וינה של החשמליות ושל הפיאקרים העליזים. נהנינו — ושמחתי לראות, זו פעם ראשונה אחר זמן רב, רב מאוד, גם אימא שלנו רגועה ומפויסת.

כשבא אבא ללישכת העיריה, נתבקש למסור פרטים אישיים על אשתו ועל ילדיו, וכשנדרש גם למסור את תאריכי־הלידה, נתקשה. ידוע ידע על־פה את יום־הלידה של כל אחד מאיתנו — על־פי הלוח העברי. הלוח העברי לא היה מקובל, ומן הסתם אינו מקובל עד היום, על פקידי העיריה של נירנברג. כך יצאנו כולנו בתאריכי־לידה משובשים, זה צעיר במיספר חודשים, זה קשיש במיספר ימים. אני נעשיתי צעיר בשלושה־עשר חודש פחות יומיים — ולעתיד־לבוא גרם לי הדבר קשיים רבים.

הפעם ירו הבאווארים מהר. עוד באותו יום קיבלנו את הרישיון, ובערב יצאנו ברכבת לתחנתנו האחרונה. הגברת שוואב ליוותה אותנו, ואף מאנשי המלון ליוונו, שאימא נתחבבה עליהם. הפעם לא הטילו בנו פרוסות־לחם, אלא שלחו אחרינו חיוכים וברכות. אפילו אותה מכשפה שמשכה בפיאותי עמדה וחייכה. הוא אשר אמר סבא: אף מלאך רע יענה אמן. צאתכם לשלום!

פאסאו עומדת על הגבול, וריח של מים רבים, מימיה של הדאנובה, מגיע עד לפונדק הצנוע, לא הרחק מן התחנה. השעה שעת־בוקר מוקדמת. עוד לא הספקנו לפרוק מעלינו את חבילותינו ולשבת על הספסלים סביב לאחד השולחנות, בצל אילן רחב־נוף, מוציא אבא מיספריים קטנים מכיס חזייתו, אוחז בפיאותי, תחילה בזו, אחר בזו — ומבעד לדמעות העולות בלא רצון אני רואה במעורפל את השערות נושרות ומתפזרות על עלוות־הארץ. מה פשר דמעות אלה, הגואות ועולות, ושוטפות את פני, ומרעידות אותי ומטלטלות את כל איברי גופי? כלום מיצר אני על פיאות אלה שליווני, היום זה תשע שנים בדיוק? זכר הגזיזה הראשונה ניצב לנגדי, שבה עוצבו פיאותי אלה עיצוב ראשון; וזכר המאבק המתמיד והעקשני שנערך על אורכן בין בית אימא ובין בית אבא — שם אינן ארוכות דיין, כאן אינן מטופחות דיין, ובין כאן לכאן אחת מתארכת ואחת מתקצרת. נסתיימה הגזיזה, אף של שלושת האחים אחריי, וגם אבא נוטל לו מקום ליד השולחן.

תלישי־אור נושרים מבעד למיפלשי הצמרות, והציפרים פוצחים בשירה. אנו יושבים ומחרישים. גם אימא מחרישה, אף עיניה מצועפות. אבא מוציא מילקוטו שהביא עימו שבע עטיפות ומניחן, עטיפה־עטיפה, לפנינו. אני פורס את העטיפה שלי, פותח את שתי הפרוסות שבידי — חוזר ומצמידן, ומניחן על השולחן. כמוני עושים אחותי הגדולה ושלושת האחים. אימא אינה נוגעת כלל בעטיפה שלה. אבא, על־אף קוצר־ראייתו, חש בדבר, מביט אלינו ותהייה רבה בפניו: מה פשר הדבר הזה?

'למה אינכם אוכלים, הלא רעבים אתם?'

אימא מתנצלת בשם כולנו: 'עייפים אנו. כל הלילה נסענו — — —'

'לא', אני אומר, 'זה חמאה ונקניק. אין אנו אוכלים. אסור'.

'חמאה?' אומר אבא, 'איזו חמאה? איפה יש חמאה?' הוא פורס את כריכו שלו, מביט בתמריח, מגישו לנחיריו — חיוך עולה ונח על פניו:

'התפלאתי', אומר אבא, 'לא העליתי על דעתי, שגברת כוהן תרפד בנקניק לחם מרוח בחמאה. אין זו חמאה. זה תומור — תמר, זו חמאת־צמחים, כשירה למהדרין למאכלי חלב או בשר. שכחתי, שבירושלים אין עוד חמאת־צמחים כזו. אתם יכולים לאכול, בלא כל היסוס'.

אנו שומעים — ואיננו נשמעים. אימא מנסה לעודד אותנו שנאכל, אמירתה בשפה רפה. אחותי שולחת בהיסוס ידה — ומחזירה אותה למקומה. אנו הילדים עקשנים אנו.

מעביר אבא עיניו עלינו, מאחד לאחד, מניד בכתפיו, מניח אף הוא את כריכו, נובר בילקוטו, מוציא ממנו את טליתו ואת תפיליו ומניחן לפניו על השולחן, אחר מוציא ספר־גמרא קטן, פותחו על־פי סימן שבו, וקורא, תחילה בקול לחוש ואחר בקול:

תנו רבנן, כל אלו שאמרו אין מדליקין בהן בשבת — אבל עושין מהן מדורה, בין להתחמם כנגדה, בין להשתמש לאורה, בין על־גבי קרקע, בין על־גבי כירה... מאי שמן־קיק? אמר שמואל, שאילתינהו לכל נחותי־ימא, ואמרו לי, עוף אחד יש בכרכי־הים, וקיק שמו...

כרכי־הים, אני מהרהר; תחילה עוד עקבתי אחר תלמודו של אבא; ככל שהמשיך, נתרופף קשבי. הכבידה עלי הגייתו הזרה של אבא, הייקית, וחיתוך־קולו, שנשתחז־והלך כלהבו של חלף. כרכי־הים. הגענו לכרכי־הים. עברנו את הים הגדול. ת"ק פרסאות רחוקים אנו עכשיו משם. מן הבית. מן הכיכר, מן השכונה, מבית סבא־סבתא, מבית סבתא אסתר, מן החדר, מן החברים. רחוקים מן הגינונת, 'שלי', שעם 'אוהל שימחה', שבה אני לבדי עם עצמי, והשמיים התכולים, האורים, מעלי, רחוקים מן העולם שהיה עד כה, שאינו עוד, שלא יהיה עוד.

אותו ערב נכנסנו בשער העולם החדש.

מנודה

שבעה מיני עוגה הקבילו את פנינו: תפוח, דובדבן וחמוצית, אוכמנית אדומה ושחורה, דמדמנית, פטל ותות. הקירות רפודים טפיטין ססגוניים, החלונות, אף שהם פתוחים בליל־מאי, מכוסים וילונות אווריריים. מן התיקרה מאירה נברשת־של־גאז, ושתי שרשרות משתלשלות מראשה, אחת להדלקה ואחת לכיבוי. הרשת — היא מזכירה לי את הלוקס בבית־הכנסת אצלנו — מקרינה אור לבן ורך; אך אין אורה רועש, הוא דומם. לעומת זאת עולים מן העיר לחישת החשמלית על פסי־הפלדה המלוטשים וצלצול פעמוניה, ופעם־פעם מבזיק גץ־חשמל מסנוור, בהינתק מגע המשושה שמעל לגג־החשמלית בחוט המתח הגבוה.

שוב אנו גרים בחומת העיר, כמו בבית, בירושלים. אלא שם, אצלנו, משתרע מעבר לחומה החוץ: שדות־אשפה, גינות־ירקות ובתי־חימר של כפר־השילוח, ומעבר לו ההרים, מעבר להם המידבר. כאן רק מתחילה העיר מעבר לחומה. כל מה שהוא מפנימה לחומה הוא העיר העתיקה — סבתא ישישה, מצומקת, שהעיר הגדולה מקיפה אותה מכל עבריה ושומרת עליה, מתוך יחס של זלזול ושל סלחנות, שתעשה את ימיה האחרונים בכורסה הבּלה.

דירתנו היא בקומה השנייה, וראש־החומה הוא מתחתינו מעט. ממולנו בית סימנס־שוּקרט, שהאור אינו כבה בחלונותיו כל הלילה. משמאל לו עומד, עצום ואלגאנטי, התיאטרון על שם לסינג, לצידו המלון 'פּירסטן־הוֹף' שנערי־שרת במדים שומרים על שעריו, ומעלית נוסעת נסיעה אנכית ולא

אופקית. מעבר למלון משתרעת תחנת־הרכבת המרכזית, שהיא רק אחת מחצי תריסר תחנות־רכבת של העיר, ושבע פעמים תריסר תחנות־רכבת שלנו היו מוצאות מקום בה. כשאני שוכב במיטתי ומכוון את לבי, יכול אני לשמוע מרחוק הד שקשוק הרכבות הנכנסות ויוצאות ושריקות הקטרים; ולראות בדימיוני את האורות, האדומים, הירוקים והצהובים, המאותתים לנהגי הקטרים.

יש לנו חדר־רחצה, ולכל אחד מאיתנו מגבת משלו. ויש לנו שני חדרי־שינה, אחד להורים, לבדם, ואחד לנו, הילדים, ושלוש מיטות בו. במיטבח יש לנו כירה גדולה, מברזל, ומסיקים אותה בפחמי־אבן, אותה ואת תנור־ההסקה שבדירה, ובמרתף יש לנו קאנטאר פחמים, שיספיק לכל החורף — ועוד מלאי גדול של תפוחי־אדמה. בית־כבוד יש לנו משלנו, ולא משותף עם עוד שבע מישפחות, והוא בתוך הדירה, שלא צריך בלילה ללכת בחשיכה מקצה החצר עד קצה החצר, והמים זורמים בו, ובכלל אין בורות־מים, ואין צריך לדלות מים מבור: פותחים את הברז במיטבח, והמים זורמים.

המים זורמים במיטבח ובבית־הכבוד ובחדר־הרחצה, שיש בו אמבט ויש בו מקלחת. והם זורמים בנחל החוצה את העיר, והם זורמים בתריסר־האגמים, והם זורמים, אפילו בימות־החמה, מן השמיים. אתה קם בבוקר, השמיים חשופים, והכול מהלכים בבגדי־קיץ, ואתה יוצא ומשוטט בשדרות בין־החומותיים, הזיעה ניגרת מעליך — ופתאום, במהירות מסחררת, מתקדרים השמיים, ובטרם תמצא לך מחסה, ניתך המטר חשרות־חשרות, ברקים בורקים ורעמים רועמים — ולזה קוראים קיץ.

הקיץ אך זה התחיל, וכבר הוא עומד בעיצומו, ומה שהם לאחרים ימי־פגרה, לנו הם ימי־לימוד. שישה שבועות עשינו, ארבעתנו, בכיתה א', וכשתתחדש שנת־הלימודים, בספטמבר הקרוב, אמור אני לקפוץ ולעלות לכיתה ה'. לומדים אנו משום־כך בימי־הפגרה, פרטית, ומשלימים את החסר — בלשון, כתיבה וקריאה וכתיבת חיבור, בגיאוגרפיה ובכל השאר. אחר־הצהריים לומד אני מפי החזן הראשי את פרשת הבר־מצווה שלי ואת ההפטרה, בנוסח של כאן. ניצבים־וילך הם השנה נפרדים, וזה מזלי. וילך היא פרשה קצרה יחסית, והסיכוי טוב, שאתגבר על התלישה הגדולה ועל המונח־מונח־מונח, כשהם עומדים לבדם, בלא הזקף הקטון ובלא הרביע. מזלי שאין לי לא שלשלת ולא מרכה כפולה ולא קרני־פרה או ירח־בן־יומו — באלה עוד אספיק להתחבט בשנים הבאות. בערבים משנן אבא עימי את הדרשה.

ילדים אחרים מקבלים לבר־מיצווה שלהם מתנות־של־ממש: פינקס עם עיפרון, אלבום לבולים, שעון־יד, אופניים וכיוצא באלה. חפצים מאווים. אני לרוב הדברים האלה איני צריך. מחברות יש לי ועיפרון ומחק, ודי לי בכתיבה־של־חובה. ולמה לי שעון? בבית תלוי שעון גדול על הקיר, ושרשרות לו, והוא מצלצל כל רבע שעה, צליליו מלווים אותי יומם ולילה. בבית־הכנסת יש שעון גדול. בבית־הספר יש שעון ויש בעמון, ובדרכים יש שעונים בכל קרן־זווית. הזמנים רודפים זה את זה, העיסוקים מרובים, למי יש פנאי להביט לשעון־היד שלו ולהשתעשע בו. רק לשניים יוצאת נפשי: לאופניים ולחותמת שלי. אף שאין לי עדיין שום ספרים משלי, להטביע בהם את שמי המפורש.

אופניים! אוהב אני ללכת. ואני מרבה ללכת. כבר עברתי את העיר לאורכה ולרוחבה. אין רחוב ואין סימטה, אין כיכר ואין מבוי, שעוד לא דחפתי את חוטמי לשם. אבל יש מקומות מרוחקים, בעיבורה של העיר. הפנאי קצר ופרוטה אין בכיס לנסוע בחשמלית. אילו אופניים לי! הכסף שקיבלתי לבר־מיצווה היה מספיק לי גם לאופניים, גם לחותמת, ועוד היה עודף לקנות תריסר ספרים. אבל אבא אינו מרשה. 'נשׂים את הכסף שלך', אומר אבא, 'בקופת־חיסכון של הדואר. שם הוא בטוח, והוא מביא פירות; בבוא היום יהיה לך ללימודים באוניברסיטה'. אדם מתכן — והקדוש ברוך הוא מכוון. ולא תמיד לרצונך.

אותה שנה עשיתי את שתי הכיתות, ה' וו' — ואם קניתי בהן דעת, לא רוויתי בהן נחת. שני המורים, בזה אחר זה, עלבו בי ופגעו בכבודי הלאומי. בחמישית לומדים את אגדת הניבלונגים. העלילה אינה מושכת את לבי. עלילות דומות, מסובכות מזו, ידעתי מן התנ"ך, משמואל וממלכים — אף אלה לא הסעירו אותי. זה הרג את זה, וזו נקמה בזו. גונטר מזכיר לי איכשהו את שאול המלך, האגן — את אבנר או את יואב. רק עם הנשים, עם ברונהילד וקרימהילד, אין אני יודע מה לעשות. ברונהילד, נניח מתאימה עוד איכשהו לאותה נעוות־המרדות, ששאול כה אוהבה וכה סולד ממנה. אך קרימהילד? לא מיכל, לא בת־שבע, לא תמר ולא ריצפה.
בחיבור־הסיכום לא נמנעתי מלהביע את יחסי השלילי. לא מידות יש כאן, לא חריפות־המוח — סתם מעשי נערים פוחזים. סברה, שהמורה לא ראה בעין יפה את חוצפתו של נער אי־מזה־בא כלפי הגרמנים הקדומים, אך

הסתיר בלבו את כעסו. בשיעור הקרוב, כשהחזיר לנו את חיבורינו, קרא באוזנינו מיספר חיבורים מעולים. לאחרונה קרא את חיבורי שלי, מתחילתו עד סופו, ובסיימו שאל את הכיתה, מה דעתה, איזה ציון מגיע לזה. 'טוב מאוד!' 'מצוין!' קראו הילדים, בסוברם שהם מכוונים לדעתו של המורה. 'טוב מאוד? מצוין?' השיב המורה בתמיהה מעושה, 'ילד בכיתה ה', הכותב שוגרין ב־ e ולא ב־ ä, אינו ראוי אלא לכמעט־טוב־מאוד, וגם זה בקושי'.
'אדוני המורה', אמרתי; פסק־דינו של המורה נראה לי חמור מדי, 'בגלל שגיאת־כתיב אחת מפסיד החיבור שני ציונים?'
'זה לא עניין של שגיאת־כתיב', אומר המורה. 'העניין הוא שאתה בן־חוץ־לארץ, נוכרי; נוכרים לעולם אינם תופסים את הלשון הגרמנית כהלכה'.
לא עברו שלושה חודשים, ושוב נכשלתי, הפעם בכיתה ו'. בחיבור על דרכו של נהר אלבה השתבשתי וכתבתי 'ברך' לשון זכר ולא לשון סתמית, כחוק. שוב הלעיב עלי המורה, הפעם מורה הכיתה ו', באוזני הכול: 'כמובן — נוכרי; למה אפשר לצפות מנוכרי?'

'אז מה יש', טוען אבא כנגד טענותי בבית, 'הרי באמת נשתבשת. רוצה אתה, שישנה המורה את כללי הלשון בגללך?' 'אתה לא מבין אותי', אני אומר לאבא, 'שום ילד אינו כותב בלא שגיאות. אדרבה, אני הכמעט־טוב־מאוד היחיד בכיתה. כך בכיתה הזאת, כך היה בכיתה הקודמת. כולם כותבים ומדברים בשגיאות גסות משלי. אף לאחד מהם אין המורה אומר שהוא נוכרי, למה לי הוא אומר?' 'אז הוא אומר, אז מה יש?' משיב אבא.
'אז מה יש', אני מתרתח, 'אומר לך, מה יש. אני לעולם איני אומר העץ הזאת והחמאה הזה. אבל כל הילדים האחרים אומרים כך וכותבים כך. ואף פעם אין המורים מלעיגים עליהם. למה? כי הם עצמם, נשותיהם ואימותיהם כך מדברות'. 'הרי זה עניין אחר', אומר אבא, 'הרי זה עניין של עגה מקומית'. 'הוא אשר אני אומר', אני ממשיך, 'העגה המקומית עוינת ללשון הגרמנית יותר משהלשון הגרמנית זרה לי, ואף על פי כן אין המורים מתריעים על כך. על מעידתי הבודדת מיד הם משמיעים בקול'.
'ולמה זה מטריד אותך כל־כך?'
'כי אין שום קשר בין שגיאתי המקרית ובין מקום הולדתי. אילו המורה מסתפק במתיחת קו אדום ומוריד מן הציון שלי, לא הייתי טוען. אלא שהוא שמח על המציאה הזאת והוא מכריז עליה מיד'.
'ומה עניין לו למורה, לדעתך, להכריז על כישלונך ברבים?'

'מסיתים הם המורים את הכיתה'.
'מסיתים? מה הסתה אתה מוצא כאן?'
'אומרים הם לילדים: אל תראוהו לזה שהוא מתחזה כאחד משלכם — איננו משלכם, הוא נוכרי. יכול הוא להתלבש כמוכם, לדבר כמוכם, אפילו מיטיב הוא לדבר בלשונכם מכם — זר הוא, ואל תניחו לו לטשטש זאת ולהוליככם שולל'.
'צל־הרים אתה רואה כהרים. אתה רואה אנטישמיות במקום שאיננה'.
'לא דיברתי על אנטישמיות. דיברתי על שנאת זרים'.
'אבל אתה אינך לא צרפתי ולא אנגלי'.
'הם זקוקים לנוכרי, כדי להלביש עליו את שנאתם'.
'אתה היהודי היחיד בכיתה?'
'לא. עוד יש אחד, הרמאן שמו'.
'וגם אותו מייחד המורה ומבדילו מן האחרים?'
'לא'.
'למה דווקה אותך? הרי שהתיאוריה שלך אין לה רגליים'.
'לא. עדיין אין לה רגליים. אבל אלה עוד יצמחו. ולא רק רגליים — גם ידיים, ואולי גם אַלה תהיה אחוזה בידיים. היום אברהם, מחר הרמאן, מחרתיים גיאורג'.
'הגם שאול בנביאים'.
'מיום שנחרב בית־המיקדש — — —' מתערב כאן האח החכם בוויכוח. ואני שמח, שאני יכול עכשיו להפנות את דבריי אליו, במקום אל אבא.
'יודעים, יודעים', אני משיב לו, 'אבל איני יודע, מי שוטה גדול יותר, זה שרואה דברים קודם שהם מנקרים את העיניים או זה שעוצם עיניו מלראות ואוטם אוזניו מלשמוע'.
'חוזר אני ואומר לך', חוזר אבא על דעתו: 'אתה מגזים. צל־הרים אתה רואה כהרים'.
'ואם כן?' אני משיב, 'צילו של הר מעיד על קיומו ולא על היעדרו'.
'אכן', מסכים אבא, 'אבל שטות היא להתייגע ולטפס על צילו של הר. אתה מפטם עצמך באותו זבל־בהמות של השטירמר, שאין לו כל משמעות של ממש. מוטב שתשקיע עצמך במקום זאת בסוגיה של גמרא'.

זבל־בהמות זה, אותו שטירמר מטונף, גדוש סיפורי בלהות על יהודים מלוכלכים, המחללים את הגזע בענותם את שפחותיהם האריות, על ספסרים

יהודים, הפושטים עור לקוחותיהם האריים התמימים, על מעשי מירמה וגזל ותיעוב, כבר הוא מתנוסס בארגזי־ראווה בכל קרן־רחוב; בשולי כל גיליון וגיליון מתנוססת כתובת באותיות אדומות גדולות: 'היהודים הם אסוננו'. אדם הולך לעבודתו ושב מעבודתו, יום אחר יום, זעקת־הדמים מושכת אותו על כורחו אל סיפורי־האימים. אשה הולכת לשוק וממנו; נער ונערה הולכים לבית־הספר וממנו; חולה לרופאו, בעל־דין אל עורכו, כתב־עיתון אל אירוע או לבית־דפוסו — בכל אשר אתה הולך, פרוסה הרשת לרגליך, ואי־אתה נמלט ממנה. אבא — שונה. אינו מביט ואינו רואה דבר מלבד סוגיותיו בגמרא.

'למה אתה מדבר עם עצמך?' שואל אני לאבא, כשאנו בדרכנו לבית־הכנסת. אבא מקפיד שאהיה מתלווה אליו כל יום לבית־הכנסת; 'לפחות בבוקר', אומר אבא, 'תכוון רגליך הישר לתפילה, די לך בשיטוטיך כל שאר שעות־היום'; 'למה אתה מדבר עם עצמך, אבא?' 'אני?' תמיה אבא, 'אני מדבר?' 'כן', אני אומר, 'כל הזמן אתה מדבר עם עצמך'. 'אה', אומר אבא, 'זה אני משנן את המשניות על־פה'. 'אבל', אני טוען, 'אתה כבר יודע את כל המשניות על־פה; ולא רק משניות'. 'אינו דומה', משיב אבא, 'שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה ואחת'. 'וכל זה למה?' אני שואל. 'אתה יודע', אומר אבא, 'תפילה אחת בלבי: כשתבוא שעתי, מבקש אני לי מיתה מהירה, שלא אתייסר מעל לכוחי ושלא אפול למעמסה על אחרים. אבל כלום יודע אני, אם תפילתי מקובלת? שמא אהיה שוכב ימים רבים, ולא יהיה בידי אף להחזיק ספר ולעיין בו — הרי עלול אני למות מרוב שיעמום. כך יהיה לי מה לגרוס, ולא אטריח על הבריות'.
נתקבלה תפילתו זו של אבא. בבוא שעתו, מת מיתה חטופה, וצידה־לדרך זו שהתקין לעצמו כל הימים, לא הוצרך לה.

גל־ההסתה גואה־והולך. במקביל לו יורד־והולך ערכו של המארק, עד שהוא מגיע, אחרי שנה וחצי, בסוף שנת 1923, לשיא שפלו, לחלק הביליון משיעורו המקורי. כדי לקנות דולאר אחד, הוצרכת לפנים לשלם ארבעה מארק ועשרים פפניג, ועכשיו — ארבעה ביליון ומאתים מיליארד מארק.
אדם מקבל את משכורתו, ועד שהוא יוצא לקנות צורכי אוכלו, מקבל הוא תמורת עבודת חודשו בקושי מיצרכים ליום אחד. אנשים מוציאים מן הבאנק את כל שחסכו במשך עשרים או שלושים שנה, ומרפדים בשטרות של מיליאר־

דים את קירות בתיהם. יש היוצאים מדעתם או המפילים עצמם מגג ביתם ומתים — ויש מתעשרים בעסקי ספסרות: מוכרים מיצרכי־אוכל מעטים תמורת בית או שדה או כרם. בין הספסרים יש גם יהודים — והשטירמר מסתער בתאווה על מקרים אלה של יהודים, ומסעיר את קוראיו.

אימא הביאה עימה משם את שני תכשיטיה היחידים, מתנות־הנישואין שלה, ששמרה עליהם במשך כל ימי המלחמה והרעב: מחרוזת של פנינים ומחרוזת של מטבעות־זהב. פה אין לה שימוש בהן. מכרה אותם בבואה, התמורה הופקדה בבאנק — נדוניה לבת היחידה, בבוא העת. עכשיו מקבל אבא מן הבאנק את הפיקדון עם הריבית שנצטברה — ואימא קונה בהם כיכר־לחם אחד.
כשהתחילה האינפלאציה, ועוד טרם תגיע לקיצבה הדוהר, התחלתי להתחנן לפני אבא, שיוציא לי את כספי, מתנות הבר־מיצווה שלי, מקופת־החיסכון. למעלה מחמשת אלפי מארק היו לי, כאלף דולאר, ויכולתי אז לקנות בהם גם אופניים, גם חותמת, גם מיספר ספרים, ועוד היה נשאר לי לנסוע בחשמלית חודשים אחדים. אבא אמר: 'לא. אתה חוסך, ואינך מפזר'. אמרתי: 'אבל הכסף מאבד ערכו'. אמר אבא: 'זו צרה חולפת. אין אתה יחיד. המדינה לא תיתן לאזרחיה להתרושש'. אמרתי: 'כבר היה כדבר הזה, אצלנו בימי־המלחמה'. אמר אבא: 'זו היתה טורקיה — גרמניה שונה'. טענתי והוספתי וטענתי, עד שנמאסו דבריי על אבא. הלך והוציא כספי ומסרו לי. קניתי בכל כספי סידרת מחזורים לחגים. העודף הספיק לחותמת, להחתים בהם את שמי. שבוע לאחר־מכן לא הייתי מקבל תמורת כספי בול למישלוח מיכתב בתוך המדינה.
עם האינפלאציה עולה מיספר המובטלים: שני מיליון, שלושה מיליון, ארבעה מיליון, חמישה מיליון ראשי־מישפחה, שאינם מביאים עוד לביתם פת לאכול. סמוכים הם על שולחן המדינה, והמדינה פוטרתם בניירות שלה, שאינם יפים אף להסקת תנור בימות־הקרה שבחורף.

והחורף קשה. בערבים מכונסים אנו כולנו בחדר־המגורים. תנור־הברזל לוהט, החלונות הכפולים סגורים. אימא מטליאה את בגדינו, אחותי מציירת, גוזרת או תופרת, אנו הארבעה שקועים בשיעורי־הבית, ואבא יושב רכון על הגמרא. דברים עולים פעם־פעם בין זה לזה, אך מבטו של אבא שוב משתיקנו. רק בבת אין מבטו המחמיר של אבא שולט. זו תמיד מזמררת, פעם בקול,

פעם בלחש, שירים משם, שירים מכאן. ולוא ביקשה אימא להנמיך קול זמרתה של הבת, היה אבא מונעה. או שנוטלת את הספר וקוראת בו — וצוחקת או בוכה. כשצוחקת, אנו צוחקים עימה. כשבוכה, אנו מחייכים. תעלומת העלמה הקשישה שם הספר. עליו כבר בלואים מרוב קריאה, וכריכתו מחשבת להתפרק. חמש שנים לאחר מכן, ואחותי שוב שם, בבית, נוסעים אבא־אימא לירושלים, לחתונת בתם, ואבא מביא עימו שי לה את תעלומת העלמה הקשישה.

השעה הקשה ביותר היא שעת־בוקר. עד שאתה מוציא עצמך מן המיטה החמה לתוך העולם הקופא, ועד שהתנור שוב מוסק, כבר אתה שוב יוצא לרחוב האפל, הקר, אל בית־הכנסת. בבית־הכנסת דולקים תנורי־גאז — אך טרם תספיק לחמם את עצמותיך, כבר נסתיימה התפילה, ועליך למהר לבית־הספר.
בית־הספר רחוק מן הבית, מחצית השעה הליכה ויותר. עליך לרדת בסימטות המתעקלות עד שאתה מגיע לנחל, שמימיו זגוגית, והבל של כפור תלוי מעליה; ולשוב ולטפס עד מרומי־ההר, נשימתך מתחככת, אל פיסגת המצודה, שלרגליה בית־הספר. סכינים חותכים בבשר כפות־הרגליים; קצות־האצבעות, קצה־החוטם ואפרכסות־האוזניים נהפכים לקרח, ועליך ליזהר שלא יישברו. ארבע שעות אתה יושב בחדר־הכיתה המוסק — וזהו משך־הזמן הדרוש לרגליך לשוב ולהפשיר בתוך הנעליים וכבר אתה שוב בחוץ, לבוש בכבידות, ילקוטך על גבך, וכדורי־השלג מתעופפים. יש אשר מלאי־הפחמים בבית־הספר אזל ולא נתקבלה חלופה, ואז יש חופשת־קרה.

בעיר העתיקה גרים רק מדלת־העם, חנוונים זעירים ופועלים, אלה נמנים עם מפלגת העם הנוטה ימינה, ואלה עם המפלגה הקומוניסטית. אילו הימים כתיקנם, חיים אנו עם כולם בשלום. האנשים נוחים מטבעם. אך הרעב וההסתה הבלתי־פוסקת עושים את שלהם, וכשאנו עוברים ברחוב, קוראים אחרינו 'יודה'. אנו שומעים ובולעים. מלמדים אותנו: 'אל תעשו רישעות!' האופה נוהגת לתת לילדים־לקוחותיהם סוכריות. אינני אוהב את הסוכריות האלה, אין טעמן משובח, זולות הן מדי. אבל יפות הן לכבד חברים בכיתה. או — ללכוד בהן אויב. אני הולך ברחוב. בפתחי־בתים עומדים ילדים וקוראים: 'יודה!' 'יודנשטינקר!' 'מי רוצה סוכריה?' אני שואל ומראה את האוצר בידי. הצרחנים משתתקים. בושים או מתפחדים. רק אחד לובש

עוז והוא קרב, ידו מושטת. אני מגיש לו חופן סוכריות, בידי האחת, ובאחרת מדביק לו סטירה: 'אלה', אני אומר, 'בעבור היוּדה, וזו בעבור השטינקר'. מכאן ואילך חדלות הקריאות. זה כוחה של סוכריה זולה.

בשבתות אין אנו הולכים לבית־הספר. אבא השיג פטור מן המיניסטריון לחינוך במינכן. אך השיעורים מרובים. המורה שלנו אדם הגון הוא, קארל נויברט, קאטולי אדוק, מרחיק עצמו מהמולת הרחוב ומהסתתו. שינה את מערכת־השעות וקבע לשבת את השיעורים שהיעדר מהם מכביד פחות: גוף־האדם וגיאומטריה, וכן חזרות ומיבחנים. עושה אני חילופין עם חברי־לספסל, האנס בנו של החנווני השכן. הוא בא כל יום א' אלי ומביא לי את השיעורים, ובתמורה כותב אני לו את חיבור־השבוע ופותר לו את החשבונות. האנס ואני אנו ידידים טובים.

המורה הוא אדם הגון. הוא מאמין באלוקים ובקדושיו. כתבי־הקודש קודש הם לו, וארץ־הקודש מעוררת בו התעניינות. אני היהודי היחיד בכיתה. המורה מעכב אותי לפעמים בגמר השיעורים, לסייע לו בסידור הכיתה, ואגב כך הוא משוחח עימי. שואל על ירושלים ועל הציונות. אין אני יכול לספק את סקרנותו — מה אני יודע על הציונות, מה אני יודע על המקומות הקדושים לו בירושלים ובארץ. אף על פי כן — מקורב אני לו, והילדים בכיתה מתייחסים אלי בדרך־ארץ, על־אף החוץ החומר.

החורף חלף, האביב עולה, אנו מתקרבים לסיומה של שנת־הלימודים. עוד יש כיתה ח' — לאלה המסיימים עם העממי את חוק לימודיהם. אני מתעתד לעבור לתיכון, משום כך איני חייב לעבור את השמינית. לממשיכים בח' ניתנת תעודת־סוף־שנה רגילה, לעוברים לתיכון — תעודת־סיום. הודעתי למורה על כוונתי לעבור לתיכון, הוא רשם זאת ביומנו, הסביר לי פנים, יעץ לי כמה עצות טובות, גם לא הכביד עלי הכבדה סידורית בבחינות, שרובן היו בשבתות, ורשם לי ציונים מעולים בכל המקצועות.

שבוע אחרון של לימודים. אילנות פורחים. אנו מתקלפים מיום ליום מבגדי־החורף, מחליפים נעלי־חורף כבידות בנעלי־אביב קלות יותר, הלב מתמלא ציפיות, על־אף המועקה ברחוב.

יום ג' הקרוב הוא יום חלוקת התעודות. היום יום ו'. שיעור אחרון בכל יום ו' הוא שיעור לזמרה. אנו מכונסים כולנו סביב לקתידרה של המורה.

המורה מחזיק את כינורו בידו, אנו שרים את שירינו: נער גרמני אני, את מולדתי אוהב; האל המצמיח ברזל בהרים, ברא את כולנו כבני־חורין; היה היה לי רע, טוב ממנו לא תמצא, היכה התוף, קרא לקרב... לצידי רעי נפל־שכב. וכיוצא באלה שירי עם ומולדת.
עומדים אנו מסביב לקתידרה, הסופראנים, והם הרוב, מכאן, לידם האלטים, ולידם, בקצה האחר, מעט הכביכול־טינורים, ואני ביניהם; את עצמו מצרף המורה כבאס. מקומי בין אלט לטינור, ואני מכוון את קשבי ואת קולי להנחיית הכינור, שפעם הוא מוליך את אלה ופעם את אלה.

אותו יום ו' נשתבשתי פעמים אחדות. בבוקר קיבלנו בבית הודעה על פטירת סבא־רבא משה נחום. פי נגרר אחר הכינור החוגג אל הכרים והיערות, אל מישמר־האומה על גדות הריין, ואני מהלך לצידו של הסב, תיק־הטלית־ותפילין הכבד בידו, במורד־הדרך לבית־התפילה, ואני עומד עימדו ושומעו קורא בסידורו הגדול ותישאני רוח, ואשמע אחריי קול גדול, ברוך כבוד אדוניי ממקומו, ורואה בעיניו הפליאה וההתפעלות.
'למה אינך שר עימנו?' פונה אלי המורה, הכינור בידו הנטויה, כמטה־זעם, פניו חמוצות, 'אנו שרים דויטשלאנד דויטשלאנד איבר אלס, ואתה נמנע?' בקושי חודרות המלים אלי. אוזניי קולטות אותן, אך אין אני חש בהן אלא קפידה חמורה. אני שומע את ילדי־הרחוב קוראים אחריי יודנשטינקר, שומע את המורה זויפרליין מנאצני על גיסתה של ברונהילד שיצאה משובשת תחת ידי, ושומע את המורה מילר החורץ עלי דינו, שזר אני ולעולם אהיה זר, וחש פתאום בליקוי האורות, ופתאום השמיים עכורים מעלי, חש בגופי המרטט, ואני אומר: 'מה לי ולכל זה'.
דממה עומדת בחדר — רגע אחד. וברגע האחר מזדעק המורה, פניו אדומות מדם: 'נוכרי כפוי־טובה!' הוא מטיח את הכינור מידו אל הקיר שממול, קופץ מעל כיסאו, רוקע ברגלו על ריצפת־העץ של הקתידרה, חוזר ויושב; דופק בידו על השולחן ומצווה לכל העומדים לפניו, מימיני ומשמאלי, וחומה בינינו, של שנאה ושל רתיחה כבושה: 'עכשיו נשיר, שירעדו הקירות! ענו: דויטשלאנד־דויטשלאנד — — —'

כשאני יורד, גורר רגליי, מן הקומה השלישית של הבית, בא האנס לקראתי: 'נלך דרך היציאה האחורית', אומר האנס, 'הם כולם מחכים פה בחוץ. בוא נסתלק'. 'לא, האנס', אני אומר, 'לא נתחמק דרך שום יציאה אחורית.

בישלתי את הדייסה, אבלענה. אם מלחמה, אז מלחמה'. 'אבל הם רבים, אנו רק שניים!' אומר האנס. 'אנו רק אחד', אני אומר, 'אתה אינך צריך להיגרר לעניין בגללי'. 'שטויות', אומר האנס, 'חברים לטובה, חברים לרעה'. הוא מקדים אותי ויוצא לפניי.

כאן הם עומדים, כולם, מפוזרים, זה מקל בידו, זה מחזיק אבן, אלה סתם כך עומדים, רגליהם פסוקות, אגרופיהם מקומצות. 'בוגד!' צווח אחד לעומתי, ידו מונפת. 'בוגד?' משיב לו האנס, מסוכך עלי בגופו, 'במי בגד? סודות מסר לאויב? יש אויב בינינו?' 'נבלה!' קורא אחר. 'לא שום נבלה!' אומר האנס, 'המורה לא דיבר על נבלה'. 'כפיות טובה אמר המורה', קוראים אחדים. 'ובכן', אומר האנס, 'לא בגידה, לא נבלה, וגם לא — — —'. 'לא', מתלעג שוב הראשון בחבורה, 'לא בגידה, לא נבלה, רק נופת־צופים, רק שבח וקילוסין לעם ולמולדת!' 'וכפיות־טובה', ממלא אחר אחריהם, 'מידה טובה היא לדעתך? עיטור־הצטיינות מגיע לו לזה'.
האנס מתקדם שתים־שלוש פסיעות, אחדים מן האחרים גם הם קרבים עכשיו אליו. 'מעולם עוד לא נשמע', אומר האנס, 'שילדים, כיתה שלימה, יעשו יד אחת, עם המורה שלהם, נגד אחד משלהם, עוד לא נשמע כדבר הזה'. 'אבל, אם המורה צודק?' אומר אחד. 'בין שהמורה צודק ובין לא', אומר האנס, 'אין עושים משפט בלי לשמוע מה בפי הנאשם'. 'טוב', קוראים אחדים, 'שידבר. שיסביר. מה יש לו לומר?' האנס מעיף בי עין, ובעיניי המושפלות, פונה שוב לכיתה: 'הוא לא ידבר עכשיו. הניחו לו. אני אדבר במקומו. אתם מכירים את אברהם, שנה שלימה. יש בינינו מישהו, שפגע בו, שלקח משהו ממנו, יש מישהו שלא נסתייע בו, זה בכה וזה בכך? יש מישהו שעשה לו רעה? היום — קרה משהו. הוא כבר בא לבית־הספר לא בסדר. הרי אני יושב על ידו, הרגשתי. ייתכן שיש לו חום, או משהו. הוא דיבר ולא ידע מה הוא מדבר — מה לנו להתערב בעניין?' 'טוב', אומר אחד, 'אז שיתנצל בפני המורה'. אחרים מסכימים להצעה. 'שיעלה עכשיו ויתנצל, ואנו מחכים'. 'אולי כבר ביקש סליחה והעניין נגמר', אומר שוב האנס, 'נכון שביקשת סליחה מן המורה?' 'ניסיתי', אני משיב בשפל־קול, 'המורה לא שעה אלי'. 'רואה?' קוראים שוב אחדים בבת אחת, 'כמובן, עלבון כזה קשה'. 'ביום שני', אומר האנס, 'המורה בינתיים יירגע — הכול יהיה בסדר'. 'אתה עושה עצמך סניגור לו לחבר שלך', אומר שוב הצווחן הראשי, זה שהתחיל, קורט; בנו של נפח הוא, גר בסמיכות לבית־הספר, ילד בעל קומה

ומידות, אדום־עור ומנומש. 'יהיה מה שיהיה — אני, בשבילי, אברהם זח גמור, אחת ולתמיד. איני מכירו עוד. הבה ונלך. רבים נגד אחד? נלך. מה לנו ולזר?'

בשיעור־היהדות, ביום א', גם הרב נוזף בי: 'מי ביקש ממך לומר שטות כזו! מי מבקש ממך לומר כל מה שעולה על רוחך התועה? בין גויים אנו חיים — צריך להימנע מלעשות רישעות'.

מנודה מן המורה ומן החברים, נזוף על־ידי הרב. רק אבא, אני חש בכך, דעתו נוחה הימני. אמנם אף הוא נוזף בי: 'גם אויל מחריש — חכם ייחשב', חותם אבא, כשאני מדווח לו. ואני: 'אך מונע אמריו, גם כי יחכם, לכסיל ידמה'.
אבא מהרהר רגע ואומר: 'וגם למושלי משלים דמית?' 'הכיצד?' אני תמיה, 'הרי זה מיקרא מפורש, כמדומה'. 'מצא לי', אומר אבא, 'פסוק זה, ואני נושא בגדיך לבית־המרחץ'.

שלושה ימים, אחר סיום הלימודים, שלושה ימים אני רובץ על הספרים. ביום השלישי אני מסלק מלפניי, מיואש, את הספר. 'איני מוצא', אני אומר. אבא מחייך: 'כבר רשמתי אותך בבית־הספר התיכון. המנהל לא סירב לקבל מידי את תעודת־סוף־השנה שלך, לפנים משורת־הדין. סקרן אני לדעת, מה סקאנדאל עתיד אתה לעורר שם'.

פטריות עם רגליים

טרויכטלינגן היא עיירה נאה, מוצאת חן בעיני. הרחובות אינם צרים כל־כך, גם לא רחבים מדי, והאור הנשפך מלמעלה מעורר בבוקר ציפיה ובערב שלווה ושביעות־רצון. אין כאן חשמליות נוסעות, והאנשים אינם אצים־רצים. רכבת יחידה עוברת על־פני גשר־מינהרה רק ארבע־חמש פעמים ביום, ועשנו של הקטר מיד מתפשט ונמוג באוויר.

יש בית־מיסחר גדול אחד, של שלושת האחים מייאר, והוא מספק את צורכי התושבים בעיירה ובכל הסביבה — קונה מהם את תוצרתם החקלאית ומוכר להם את כליהם ואת מיצרכיהם הנדירים — תבלים וכל השאר. יש איטליז ובית־מרקחת, וחנות אחת של אריגים, והיא של יהודי. בית־הכנסת קטן, והשוחט, מר אופנהיימר, מניח להן לתרנגולות השחוטות לפרכס בתעלת־הרחוב, ראשיהן מידלדלים לכאן ולכאן עד שהן פושטות רגליהן וגוועות.

בשולי העיירה משתרעים שדות־אחו רוויות. הן משתפלות ויורדות עד לנחל, זו האלטמיהל, המביאה את מימיה מן ההרים ועתידה לערותם הרחק לתוך הדונאו, וממנה אל הים. אם אתה עובר על־פני אחד הגשרונים המצחיקים לגדה האחרת, כבר אין הדרך רחוקה אל היער, שבו התקין לו אחד רוזן מיכלאה לאיילים ולאיילות. עצי־שלכת עומדים צפופים, יחידים או להקות־להקות: ערבה וצפצפה, ערמון וליבנה, מילה, אשור ובוקיצה, אדר ואלון. בעלי־כנף זעירים, רק צלליהם נגלים והם לא ייראו, דואים מאמיר לאמיר.

בין שיחי פטל וענבי־שועל מריעות חוחיות, אף גידרון בודד משמיע קולו. בטחב־השלכת רובצת על רגל קצרה הפיטריה, ונמלים גוררות מזונן מאי־שם לאי־שם.

'מדוע את לא מבשלת פיטריות אף פעם?' טוענים אנו לפני אימא, 'כולם מבשלים פיטריות, רק את לא'. 'שמעתי', מלמדת אימא על עצמה סניגוריה, 'שיש גם רעליות'. 'אבל יש אנשים, שיודעים להבחין'. 'אני לא יודעת', מודה אימא. 'אפשר לקנות בשוק', אנו מפצירים, 'משטרת־השווקים מפקחת בחומרה'.

הבאתי מן השוק פיטריות מפוקחות וגברת סאלומון נתנה לי מירשם, איך לבשלן. אימא נכנעה. אני עומד ליד אימא במיטבח, כביכול מדריך אותה בכל שלב ושלב של הכנה ובישול.

בצהריים מעלה אימא את התבשיל החדש על השולחן: מרק של פיטריות. הראשון שמכניס כפו בצלחת הוא מרדכי. הוא תמיד נחפז. אך מיד מסלק צלחתו מלפניו. 'לא', הוא אומר, 'אני לא אוכל את זה'. אנו רגילים בו, באחינו הקטן, שבררן הוא, ואין מקפיד. שנייה לו היא האחות. היא מעוותת את פניה. 'אין לי חשק היום', היא מתנצלת, 'כבר מן הבוקר אין לי תיאבון'. הבוקר כילתה חצי עוגה שלימה, ואחר־כך כריך כפול של לחם־בתמר עם נקניק־כבד, המיסכנה. גם ירח ושלמה מחזיקים את כפותיהם, מהססים; על פניה של אימא כבר מתרבץ הצל. אני מרווה תחילה את אפי בריח התבשיל. חדש הוא וזר, אך אינו מבשר רעות. 'באשר לי', אומר אבא, אחר עיון חפוז בהבלה של צלחתו, 'אני מעדיף לעבור מיד למנה שנייה', וכבר הוא שוב שקוע בעולמו הפנימי. אימא מדוכדכת, רימזי־דמעות עומדים בעיניה — ואני חש עצמי אשם. אני מתקיף את המרק, שנתחי־פיטריות רבוצים בו בסמיכות זה ליד זה, מכניס ובולע, מכניס ובולע.
'רואים', טוענת אימא מתלעלעת, כפה שלה עדיין בידה, 'רואים — למה אברהם אוכל? נשמה אין לכם בלבכם. דבר חדש, ו —', ותוך כדי כך טועמת. ומיד מפסיקה, פלצות וייאוש על פניה. 'עכברים', אומר מרדכי, 'עכברים חיים בגרון — לא כך?'
'הנח!' מתחננת אימא לפניי, 'אל תמשיך. הרי זה בלתי־אפשרי! מה קרה פה? אויה לי'. אך אני כבר מתקרב לסיום, הגועל חובט בקיבתי — הצלחת ריקה.

'הרי נתתי לך את המירשם!' נוזפת בי גברת סאלומון, 'שמא לא מסרת לאימא בדיוק כפי שלימדתי אותך?' 'בדיוק נמרץ', אני מגן על עצמי, נעלב קצת. המדריכה שלי מהרהרת מעט, אחר שואלת: 'את השורשים זרקתם?' 'השורשים?' אני שואל, 'אלו שורשים?' 'הרגליים! רגלי הפיטריות. את אלה צריך תחילה לכרות ולזרוק. בישלתם אותן עם הפיטריות? מן הסתם'. 'ואת אמרת לי משהו על שורשים, על רגליים?'
פיטריות לא עלו עוד על שולחנה של אימא עד אחרית ימיה. לא עם רגליים, לא בלי רגליים.

כשהבאנו את תעודותינו מבית־הספר, בסיום שנת־הלימודים, העיף אבא עין בהן, כלאחר־יד, אחר נעל אותן בארונו הקטן, שבו תעודותיו, יומן־המלחמה שלו ושאר אוצרותיו. 'חשבנו', אומר אבא, כמדבר אל עצמו — אבא עומד לנסוע לביקור בירושלים, עשר שנים אחר שיצא ממנה, ויום־הנסיעה אינו רחוק עוד — 'חשבנו: לאימא מגיעה קצת מנוחה, כשאני לא אהיה כאן. אתם, ירח ומרדכי, תהיו אצל הגולדברגרים, אתה אצל נתן, אתה אצל יעקב; אתה, שלמה, תהיה אצל בנימין וולף. כבר דיברנו איתם ומוסכם. בשבילכם יש לנו הזמנה מטרויכטלינגן: לך, רבקה, אצל מייאר, מוריץ מייאר, ולך אצל נאומבורג. אבל —' אתנחתא. אנו דרוכים. אבא ממשיך: 'אבל — אני חושש, שנוותר על ההזמנה של נאומבורג. הם לא יקפידו. תהיה אצל סאלומון כאן. הסאלומונים ישמחו'.
'אין לי טענות', אני אומר, מעולב קצת, 'נגד סאלומון. אבל למה לא אסע גם אני לטרויכטלינגן?'
'יש לנו שישה שבועות', אומר אבא, 'בעוד שישה שבועות אתה נכנס לתיכון. אתה צריך ללמוד עכשיו צרפתית, הספק של שנה שלימה בשישה שבועות. כבר דיברתי עם פרופיסור טאכאואר. הוא יתן לך כל יום שעה, ויהיו לך שיעורי־בית הרבה'.
'ואם אלמד כל יום שעתיים? אוכל לגמור את כל הפנסום בחצי הזמן'.
'אני מסופק. וגם את הגמרא. אני רוצה שתדעו בשובי את כל הגמרא'.
'כל הש"ס?'
'מסכת מכות. עשרים־וארבעה דף. ולדעת'.
'שמונה דפים לשבוע — זה אפשר'.
'ופרקי־אבות — על־פה'.
'שני פרקים לשבוע — לא הרבה', אני מסכם, 'אני חושב, שאוכל. אל תדחה

בינתיים את ההזמנה, בבקשה. אעשה מאמץ'.
'ומה עם שיעורי־שחייה?' שואלת אימא, 'רצית בחופש ללמוד שחייה — מתי תלמד את זה ומתי את זה?'
'שחייה זה פעמיים בשבוע. אדחה את זה לאחר־הצהריים. ואם לא אספיק את כל הקורס, אמשיך אחר־כך, כשיתחילו הלימודים. שבוע ראשון של לימודים אף פעם אין בו הרבה שיעורי־בית. יומיים אחרים אחר־הצהריים אלמד אופניים, זיגפריד קלרמאן נותן לי ללמוד על אופניים שלו. ויומיים אחרונים יש לי פנאי לשוטט קצת'.
'וזאת תהיה המנוחה של אימא? קניות וכל השאר?'
'קניות זה הולך עם השיטוטים, וגם בין הזמנים. זה אפשר'.

שלושה שבועות לאחר־מכן, אבא כבר ברגל אחת בנסיעה שלו, גמרתי את פרקי בצרפתית. אבא שמע אותנו, גמרא ופרקי־אבות. רק שלמה שלנו — הוא כבר גמר את שלו אחרי עשרה ימים. זה לא פלא. בפורים האחרון הציגה הקבוצה שלו, בנוער, מחזה. על שלמה הטילו את התפקיד הארוך ביותר. הוא חזר מאוחר בערב לבית, וכתב־היד, כולו, בידו. למחר בבוקר הוא אומר לי: 'אתה מוכן לשמוע אותי?' והוא קרא לי את כל המחזה על־פה, לא רק את תפקידו שלו, גם כל שאר התפקידים, כסידרם. 'מתי הספקת ללמוד את כל זה?', אני שואל. 'לא למדתי', הוא משיב בתמימות, 'חלמתי את זה, בלילה חלמתי'.
ויצאנו, אחותי ואני, לטרויכטלינגן. אחותי אל אחד משלושת המייארים, אני אצל נאומבורג, גיסם של מייאר.

מר נאומבורג הוא סוכן־נוסע. הוא עובד למען בית מייאר. זוהי שנת־הנישואין הראשונה שלהם. יש להם בית בן שתי קומות, כולו להם בלבד, וילדים אין להם עדיין. 'אתה תהיה אצלנו כל שלושת השבועות', אומרת לי בעלת־הבית הצעירה, 'זוהי סגולה לילדים משלנו'. אדון מייאר, ההולך אחרינו, מגחך לתוך בטנו. הם מראים לי את חדרי, הוא בקומה השנייה, גדול ושטוף אור. הוא משקיף על־פני היער והנחל והעמק לרגליו. ליד חדרי לישכת־המזונות. 'אתה יכול תמיד להיכנס, מתי שמתחשק לך', אומרת גברת נאומבורג, 'ולקחת מה שאתה רוצה'. החדר גדוש. תפוחים ואגסים, דובדבנים וחמוציות, וצנצנות מלאות ריבות מריבות שונות; ונקניקים, עם חותמות־עופרת בראשיהם, ובשר־צלי, זרוע ושוק וירך; ועוגות, עוגת־תפוחים ועוגת־

שזיפים ועוגת־דובדבנים ועוגת־גבינה; וחלב ושמנת וחמאה וחלב־חמוץ בכד־של־זכוכית.
'הנה המגבות שלך', אומרת גברת נאומבורג, 'והנה מפתח לבית — אתה יכול לקום מתי שאתה רוצה ולשכב מתי שאתה רוצה; אנו כל היום מחוץ לבית, אני הרי עובדת בבית־המיסחר שלנו, ואדון מייאר לרוב בדרכים, אתה לא חייב לבוא לארוחות שלנו, אם אינך רוצה, רק בשבת נאכל כולנו אצל אימא, אתה יכול ללכת ולבוא מתי שאתה רוצה, אם תרצה משהו, הנערה תיתן לך'.

שלושה שבועות זה זמן ארוך, שלושה שבועות זה זמן קצר. אני משכים, עוד לפני הציפרים, כשהכול עדיין ישנים, ויוצא. יוצא אני בלי מפה. אני אוהב להתהלך בכל שתובילני הרוח. הימים הם ימי אוגוסט, השנה אין יורדים גשמים. השמיים גבוהים מן הרגיל. אף היער מטפס ועולה במעלות ההר. שורשים ארוכים ועבים מזדקרים מרפד־השלכת, כזרועותיהן של מיפלצות־ים. אור־השמש המסונן זורע כתמים על הארץ, והבהקי־אור מרצדים באוויר. מלמטה, מן העמק, אין מגיע אף הד של רחש לכאן. מישעול מוליך לראש־היער, ובשיאו עומד אשור ענק, גזעו תמיר כדקל, ואמירו נושק שפתי־שמיים. מן הצמרת משתלשל סולם־בדים מאולתר, שלביו התחתיים שבורים.
האילן מגרה אותי. בקפיצה קלה אני משיג את השלב התקין הראשון, מושך בו, ובתמיכת כפות־הרגליים, מגיע לשלב השני, ממנו לרביעי — השלישי היה שוב שבור. המאמץ היה גדול, הלב פועם בחוזקה, אני מוסיף ומטפס. למטה משתפל היער ונופל על כל עבריו. דממה עמוקה רובצת מתחת וזוחלת־עולה אלי. היא צומחת ועולה אלי, עלי, ומעלי לגובהי־שמיים מעל לראש האשור הדומם. אני מוסיף־עולה משלב לשלב, ומשלב לשלב מגביר־מחיש הלב פעימתו. שני השלבים העיליים של הסולם שוב חסרים. בראש האילן, בטבור הנוף, הפרוס כמטריה לכל עבר, הקוֹער למטה, מותקן מעמד־אַפּסיס, מעקה רעוע סביב לו. ממנו משתלשל חבל עבה, כענק לצווארי־האשור, האוחז את שתי קורות הסולם אחיזה מפוקפקת, והסולם נע תחת כובד גופי כמטוטלת שעוננו.
אילו שני השלבים האחרונים לא חסרים! היער מטפס ומגיע כאן לגובה כמה מאות מטרים, האשור שבפיסגתו גבוה עשרים מטר ומעלה — מראשו, אומרים, אפשר ביום צח לראות את המצודה בנירנברג, מרחק שישים־ושלושה קילומטרים. להגיע עד לצוואר ולא לעלות עד לקדקוד? אני עושה מאמץ

אחרון. קיבורות־הזרועות נאנקות מכאב, רעדה נוזלת מהן אל ראשי־האצבעות, והשוקיים רוטטות מן הברכיים ולמטה. תחילה אני נח רגע, כפוף כוו, הבטן על קדקוד־האילן החתוך, הרגליים באוויר. סנטימטר אחר סנטימטר אני מושך תחילה ברך אחת, אחר הברך האחרת, מנסה להיאחז באחד ממוטות־ המעקה, ומיד מרפה, הוא כה רעוע. כל שטח־המעמד בקדקוד הוא שלושים על שלושים סנטימטר, פחות מארבע באלאטות קטנות שלנו. בלא שום אפשרות של אחיזה אני מתרומם, מילימטר אחר מילימטר, כפות־הרגליים צמודות זו לזו, וכך נע מסביב לעצמי שלוש־מאות־ושישים מעלות — והשמיים לכל מלוא העין הבולים ואבוכים, אינך רואה אף את שולי־היער.

'אתה מטורף', אומרת לי גברת מייאר, 'שלא תספר על כך לאדון מייאר, כשיחזור. הוא ישתולל. הוא יושיב אותך מיד ברכבת ויחזיר אותך לנירנברג'. 'מה יש?' אני שואל. 'זה היה פעם מיצפה מבוקש לטיילים', מסבירה לי מארחתי, ידה על כתפי, כממשש להיווכח, אם אני הוא אני, בממש; 'מכבר חדלו לטפס אליו. הנהלת היערנות פירסמה איסור חמור לעלות לשם, וגם הנהלת העיריה פירסמה הודעה כזו'. 'אבל', אני טוען להגנתי, 'לא ראיתי שום הודעה כזו בשום מקום'. 'הכול יודעים על כך שאסור, ואיש אינו עולה לשם. שלא תספר על כך לאיש!'

צפצפה יש על שפת האלטמיהל, רחבת נוף, והיקף־גזעה כמוטת זרועותי. בשעות־בין־ערביים אוהב אני לשבת בתוך הנופה, על אחד הבדים, שעון אל השידרה. לא קשה להגיע לשם. חבל בכיסי, מעין לאסו; מושלך, הוא נאחז בענף הגדול, הראשון, ואתה נמשך ועולה. אני יושב בתוך האילן, ספר בידי, רולף הגשש הוא, קורא בו שניים־שלושה עמודים, ונח. צרצרים משמיעים קולם, שפיריות מרחפות על־פני המים, עלי־סוף צפים בניחותא במורד הנחל, אדוותיו מטילות זהרורים־זהרורים, וערבּוֹ של עולם יורד שפיים.

'מה אתה צוחק לך שם?' זה רפאל. הוא יושב בעץ הסמוך. חזקה עליו שהוא לועס. כל היום פיו מלא. פליאה, איך יש לו מקום בפיו גם לדיבור. 'מה אתה צוחק? תן גם לאחרים ליהנות מדברים המצחיקים, אגואיסט!' אביו של רפאל היה מתימאטיקאי, אמו מורה למתימאטיקה, הוא עצמו

ילד־פלא בחשבון. לוקח מיספר ועושה בו כל מיני הוקוס־פוקוס. 'שאל אותי, כמה זה —' 'אל תבלבל את המוח', אני מתחנן, 'ותן לחיות'. 'מה אתה צוחק שם?' אם לא אספר לו מיד סיפור, עלול הוא לשגע את ראשי בחישובי חשבונות שלו.

נסעתי שלשום עם אדון מייאר. כל יום ראשון הוא יוצא לסובב על הכפרים. הפעם ביקש לנסוע לאייכשטאט, שם עוד לא הייתי. נסענו בעגלה. זו עגלה כפרית, ארוכה, כמה קרשים בלתי־מהוקצעים. אתה יורד ממנה, אחר נסיעה של שלוש־ארבע שעות, ומרגיש שצמחו לך טחורים בישבן.

עוד אני מתנדנד, כספן ביבשה, רואה אני על כתפי הפסל בטבור המיזרקה, בכיכר־העיירה, נער יושב. 'הי אתה! מה אתה עושה כאן? בוא עלה אלי!' הרי זה פטר. פטר רייצר, שהכרתי בבריכה העירונית לפני ארבעה שבועות. בריכה זו, המרחצאות העירוניים, בריכה סגורה היא, מחליפים את המים בה כל יומיים. יומיים בשבוע היא פתוחה לגברים, יומיים לנשים, יומיים היא מעורבת, גברים ונשים. מערכת־השעות שלי מסודרת כך, שפעם אחת אני בא לשם בימי־הגברים ופעם בימים המעורבים. כשבאתי פעם ראשונה, צדה עיני נער מוזר־הליכות: הליכתו כרקדן־באלט. תחילה פושט הוא את מכנסיו, אחר את חולצתו וגופייתו, את נעליו רק לאחרונה. וכך הוא נכנס למים, כובעו על ראשו, חג כמה חיגות מסביב לעצמו, אחר משליך את כובעו בתנופה, מעשה קלע־מומחה, לעבר תאו, קולע ואינו מחטיא, וטובל במים. הוא לימד אותי לשחות. הוא והייני. הייני גדול ורחב ושמן, אך גמיש כצלופח. בימים המעורבים אין הוא נזקק לי. כל הנערות בבריכה מזדנבות אחריו, וקול צחוקו ממלא את האולם. אחרי שישה־שבעה שיעורים העלני הייני לראש המקפצה הגבוהה והטיל אותי למים, בלי לומר דבר. פטר רבץ, כריסתן, על שפת הבריכה, והושיט לי ממחטה לנגב את עיני.

נזכרנו אותה קפיצה ראשונה שלי, וראיתי את השטן מרצד על פניו של פטר. הספקתי לאחוז בראש הפסל, ונשארתי תלוי כך בין שמיים וארץ — אך את פטר הספקתי להטיל, במעופי כך, למטה למים. זרקתי לו מלמעלה את הממחטה שלי, לנגב את עיניו.

שעות משוגעות עשינו באייכשטאט, בבית הרייצרים ובחוץ. עד שנתברר לנו, כי נהיה חברים בבית־הספר. פטר נרשם באותו המוסד שאני רשום בו. כל יום ב' יבוא ברכבת לעיר, ויחזור בסוף־השבוע לביתו. יש לו דודה בעיר. לשבוע הבא קבענו טיול־של־יום לפאפנהיים. ניפגש באמצע הדרך, ונשוב ברכבת, כל אחד בכיוון שלו. היידי ביקשה להצטרף גם היא. 'לא בא בחשבון', פסק אחיה, 'טיול־של־גברים הוא'.

שלושה שבועות זה זמן ארוך, שלושה שבועות זה זמן קצר. בכינו שלושתנו, אנו הגברים דמעות יבשות, האשה דמעות של ממש, כשליווני מארחי לתחנת־הרכבת. נשבעתי לשוב ולבוא בשנה הבאה. בשנה הבאה היה להם לזוג הנאומבורגים ילד משלהם.

לירושלים, הלוך — ולא חזור

'נכון עומד באדמה הדגם עשוי מחומר —
היום נוצק הפעמון, תנו יד עוזרה בלי אומר!
זיעה מן הפנים חמה תהא ניגרת,
ליוצרו פועל־ידו כבוד יוסיף, תפארת...'

מאתיים־חמישים בנות בלבן שרות את שיר הפעמון של פרידריך פון שילר. המנצח הוא שטאטסקאפלמייסטר שארר, המורה שלנו לזמרה. זרקורי־התי־אטרון שופכים את אורם הרב על המקהלה, האולם הגדול שרוי באפילה. למעלה מאלף חוגגים מקשיבים באפס־נשימה לשירה הגדולה.

היום נסתיימו הלימודים בבית־הספר הגבוה העירוני למיסחר ולכלכלה, לבנים. הבנות המזמרות הן עמיתותינו־ללימודים בבית־הספר המקביל, שבניינו הוא בשכנותנו — ואיני יודע, אם זה במקרה, או שכך הוא במתכוון. אמנם מובדלות הן הבנות מאיתנו — בניין אחר, תוכנית־לימודים שונה, מורים אחרים — עם זאת קרובות הן לנו קירבת־מקום, ומנהל אחד לכולנו: דירקטור האנס פריץ מילר.

בית־הספר שלנו שוכן באגף של בניין האקדמיה לציור, בניין־ענק, שאגפים לו וכניסות וקומות וחדרי־מדריגות. מי שאינו בקי בנבכי הבית הזה עלול לתעות שעה ארוכה ולא למצוא את מבוקשו. כשבאתי ביום הראשון, וביקשתי את

חדר המזכירות, נתעיתי בדרכי ונקלעתי לאגף הציור החי. יום חם ומעיק היה, הדלתות היו פתוחות, ובחדרים עמדו דוגמניות בתנוחות שונות. פגש אותי איש, צנום ונמוך־קומה, מהיר־בתנועותיו, נתן בי עין ושאל:

'מה אתה עושה פה, נער?'

'את חדר־המזכירות אני מבקש'.

'מזכירות של מה?'

'של בית־הספר'.

'של איזה בית־ספר?'

'למיסחר — לבנים'.

'אז מה אתה עושה פה?'

'נראה שתעיתי בדרכי'.

'נראה מאוד. אדם בא ללמוד מיסחר וכלכלה — ומתבונן בנערות אלה פה'.

'מבקש אני את מזכירות בית־ספרי. משנקלעתי לכאן, לא עצמתי עיניי'.

'בכך הבחנתי. ובמה אדע, כי באקראי ולא במתכוון?'

'סליחה — עם מי יש לי הכבוד?'

מהלכים היינו זה ליד זה לאורך המסדרון הארוך, המתפתל. משאמרתי את דברי זה, נעצר האיש, פניו כאילו האריכו; נעץ בי עינו ואמר:

'חזיז ורעם! חזיז ורעם! לזה אני קורא אומץ־לב! מי אתה ומה שמך?'

'תלמיד אני. ומי אדוני?'

'חזיז ורעם עוד פעם! מנהלך שלך אני. רוצה לומר, מנהלך אהיה, כל עוד תהיה תלמיד שלנו. האנס פריץ מילר שמי. אני מקווה, שלא תתעה שנית למקומות אלה — כל עוד אתה תלמיד שלנו לפחות'.

'אשתדל, אדוני המנהל'.

שעה אחת בשבוע למדנו תורת הכלכלה. המורה שלנו הוא המנהל. הוא נוהג או לאחר לשיעור, רבע שעה ומעלה, או להקדים ולעוצרנו בסיום השיעור שלפניו, וכך להחזיקנו שעה גדושה. אנו קוראים לכך 'שיעור־כריך' — ארבעים־וחמש דקות וחמש־עשרה לפניהן ולאחריהן. במשך כל השיעור נוהג המנהל לדבר. לעולם אינו שואל אותנו שאלות־של־מיבחן, לעולם אינו בודק את שיעורי־הבית. 'יש לכם ספר', הוא אומר, 'למדו מן הספר מה שאתם יכולים ללמוד ממנו. לטובתכם אתם לומדים. אני רק בא להנאתי. לשוחח עימכם. ויש דברים שאני בא ללמוד מכם — אין אדם מסיים את לימודיו לעולם'.

אין זו כמובן אלא אמירה־בעלמא. אין המנהל בא ללמוד מאיתנו. הוא בא ללמד אותנו. והוא מלמד אותנו — על־פי דרכו, בלא שנרגיש בכך. מדבר הוא על אלף דברים. את המלה כלכלה, או תורת־הכלכלה, אין אנו שומעים מפיו. אף לא את שמות חכמי התורה הזאת, שהספר שלנו מלא מהם. גם על נאצים, על שטרייכר ועל שטירמר, ועל לאומיות ולאומניות, אינו מדבר. לעומת זאת מרבה הוא לדבר על איינשטיין ועל ראטינאו, על ד'ישראלי ועל וארבורג — ועל משה רבינו.

'מוזס שלכם', כך הוא פונה פעם אלי לאוזני הכיתה; ארבעים אנו בכיתה הזאת, הראשונה בין שלוש המקבילות, ושליש הם יהודים. משום־מה פונה הוא אלי, כשדבר לו אל 'עמיתיו היהודים', 'מוזס שלכם היה אדם פיקח. כלום אינך סבור, שאילו חי בדורנו, היה מתיר אכילת בשר־חזיר? היום, שהפיקוח הוויטרינארי החמור שולל מכול וכול אפשרות של אכילת בשר נגוע בטריכינות, ואין כל צורך למנוע מאכל משובח זה? אינך סבור כך?'

'לא'.

'מה לא?'

'איני סבור, שמשה רבנו היה מדעתו מתיר אכילת בשר־חזיר'.

'מדוע אתה סבור כך?'

'שגזירה היא. לא פורש בתורת משה טעם האיסור'.

'אבל הטעם נתגלה! מדעני־דורנו גילו את הטריכינות!'

'מדעני דור עתיד עשויים לגלות טפיל נוסף, קטן מן הטריכינה'.

'מה שאיננו יודעים אינו קיים לגבינו'.

'כך אמרו חכמי־העולם גם לגבי הטריכינה — עד שגילוה'.

'אי־אפשר להתווכח על היפוטיזות. אתה עקשן — ואני אמרתי, נער פיקח אתה. נראה שטעיתי'.

אחרי השיעור באו חבריי עלי בטרוניה. שלושה־עשר יהודים אנו בכיתה; מלבדי רק עוד אחד, אלברט, נמנה עם הקהילה החרדית. אחד־עשר האחרים, ביניהם האנס לוי וקורט ארליך, הם בני הקהילה הגדולה, הבלתי־חרדית. האנס וקורט הם בני מנהליו של הכל־בו הגדול 'וארנהאוס שטראוס'. האנס גדול ושמן, קורט נמוך ושמן. רבה יוקרתם בעיני המנהל. בית־ספרנו אינו ממלכתי, תקציבו הגלוי בא מקופת־העיר; בלא נדבותיהם של עשירי־היהודים, לא היה בית־הספר יכול לשמור על רמתו. המנהל רומז על עובדה זו בכל הזדמנות. הוא גם מקפיד שלא תחדור לתוך המוסד רוח האנטישמיות,

הפושטת בעיר ומחריפה מיום ליום. אנו התלמידים יודעים זאת וחשים בכך, ואחינו־לאמונה בני־העשירים נוהגים בהתאם לכך — כבניהם של בעלי־בתים, שיש להם מה לומר.

בתחילה ישבנו בכיתה איש־איש כפי שישב במקרה, כולנו בעירבוביה. אחר הוויכוח על הטריכינות פרשו אחד־עשר היהודים האחרים מאיתנו, מאלברט וממני. ממילא נתיישבו במקומות שנתפנו תלמידים לא יהודים.
עד לאותו יום היו האחד־עשר נוהגים בנו השניים מידת אבירות. שלא כבבית־הספר העממי, חויבנו לבקר בשבתות בבית־הספר, אף ששוחררנו מחובת כתיבה. הללו אמנם כתבו, אך הגנו על זכותנו לא לכתוב, בשעה שאחדים ממורינו ניסו להטרידנו בעניין זה. מעכשיו התחילו האחד־עשר להתנכל לנו ולהציק לנו — ואילו הלא־יהודים נעשו סניגורינו, אלה בפה מלא, אלה כלאחר־יד.

המורה שלנו למתימאטיקה, הדוקטור בטשלר, עוין את היהודים בכלל, אותנו השניים בפרט. בעל מום מלידה — רגלו האחת קצרה — ובעל קול חריף וחד כסכין, מחפש הוא כל הזדמנות להכשילנו. עם אלברט אין הוא מצליח. מעולה הוא במאתימאטיקה, ובדרך כלל גם שקט ואינו משיב לחורפו דבר. אצלי הצלחתו רבה. כיוון שבעממי נתקיימו שיעורי־הגיאומטריה בשבת, בהיעדרי מבית־הספר, מפגר אני במקצוע זה, כל־אימת שצריך להישען על כללים שנלמדו בעבר. בבחינות מקבל אני פעמים טוב־מאוד ופעמים בלתי־מספיק. הלא־מספיקים מניחים את דעתו של המורה; הטוב־מאודים מטריפים עליו את דעתו. תמיד מנסה הוא כביכול לגלות שאני מעתיק מחבר, ומשאינו עולה בידו, מנסה הוא לסחוט ממני וידוי על חטאי.
עמדנו לצאת לטיול — ד"ר בטשלר הוא המחנך שלנו — והטיול נקבע לשבת, ודאי משום שזה יום־הלימודים הקצר ביותר, ולאחריו יום המנוחה. המורה סירב לשחרר אותנו השניים מן הטיול. לדעתו יכול הרב שלנו להפקיע את חלוּת האיסורים, של נסיעה ושל טלטול, לפחות ליום אחד זה. כשעמדנו על דעתנו, וגם התערבותו של המנהל לא הועילה, בוטל הטיול. התמרמרות חברינו היהודים לא ידעה גבול.

שלוש מקבילות היינו. משום־מה נזדמננו כל יהודי הכיתה, שלושה־עשר במיספר, במקבילה האחת. למדנו את כל השיעורים בנפרד, רק זמרה למדנו יחד, אצל המנוח שארר, שהיה גם מורן של הבנות, ושיעורי החישול הגופני.

פעם בשבוע, שעתיים רצופות, מתכנסים אנו במזג־אוויר נאה באחו שליד האיצטדיון, וביום של גשם או שלג — באולם־התעמלות גדול. כמאה היינו; המורה הינקל — מי שהיה קצין בצבא בימי מלחמת־העולם הראשונה.
כשהתחילו הלימודים והתחלנו לשוטט מכיתה לכיתה, גיליתי במקבילה האחת את פטר רייצר, ובאחרת את הייני וילדה — שני חבריי מן הבריכה העירונית. הצטערנו שאין אנו יחד.

באחד השיעורים, ואנו בשדה ומתרוצצים, זה בכה וזה בכה, כינס אותנו המורה, חילק אותנו לקבוצות של עשרה־עשרה, הפריש מכל קבוצה זוג, וציווה עלינו להיאבק. הזוגות נאבקים, האחרים עומדים סביב, מדרבנים, נותנים עצות, מביעים הערכות, חולקים ציונים, מצב־הרוח עליז. סיימה הסידרה הראשונה, מזווג המורה זוגות חדשים, ביניהם הייני ואני.
'המורה! זה לא הוגן' קוראים כל חברי כיתתי — הלא־יהודים — 'אחד מישקל כבד מאוד, אחד מישקל בינוני — זה לא הוגן!'
המורה לא שעה למחאות. באין ברירה התייצבנו, הייני ואני, והתחלנו להיאבק — למראית־עין בלבד. מיד הפסיק המורה: 'להיאבק אמרתי, לא להשתעשע!' הבטנו במורה, הבטנו זה אל זה, והתחלנו להיאבק. הייני עולה עלי לאין שיעור בכוח שririyo ובגמישות איבריו. אך בכושר־ניחוש אני עולה עליו. בימי־השחייה בבריכה היתה לי הזדמנות להתבונן בו, כשהיה מציג בפני הבנות את כישרונותיו. נאבקנו והזענו ונאנקנו שנינו. לא שמענו את הערותיהם של החברים ולא את הערותיו המנחות של המורה. כשהפסיק המורה את מאבקנו, עמדנו בניו מיוזעים, מתנשפים כהיפופוטאמוסים. ברכיי רועדות ומבקשות להתקפל — רק אז שמעתי את הערותיהם הפוגעות של חברינו היהודים, שמצאו בי כל מיני עבירות וערמומיות.
הייני ואני עמדנו מחרישים. הייתי נבוך, ונראה לי שגם הייני כך. ניסיתי לגבור על מבוכתי, ולא עלה בידי. אז כינס המורה את כולנו, העמידנו סביבו, את הייני ואותי הציב באמצע, לידו, ופנה אלינו בנאום קצר, וכך אמר:
'עדים היינו למאבק לא רע — על־אף הכוחות הבלתי־שווים. אתם מתפלאים שבחרתי בכוחות לא שווים. שוכחים, שאין אנו עוסקים בבידור או סתם בספורט. אנו עוסקים בחישול הגוף — לקראת מלחמה חדשה. הפסדנו את המלחמה האחרונה, עלינו לנצח את המלחמה הבאה. במלחמה אין אדם יכול תמיד לבחור לו את יריבו. אם תיפגש, אברהם, פתאום באויב גדול וחזק ממך, נאמר בכושי־ענק, תאמר לו: סליחה, אדוני, אתה מישקל כבד —

סור ממני ! על־כורחך תהרוג או תיהרג. זהו שאנו מתכוונים לו — מבינים ?'
'כן' משיבים במקהלה. הייני ואני עדיין מחרישים.
'ואתם ?' אומר המורה.
'כן', משיב הייני בשפל־קול. אני עדיין שותק. המורה משהה עלי את מבטו, וחוזר ושואל :
'ואתה ? אתה שותק ?'
'אינני יודע, חישול הגוף מהו', אני אומר. רטינה עולה מקרב החברים. המורה, כנראה אף הוא מאבד את שלוותו. 'למה אתה מתכוון ?' הוא שואל, ובקולו רמז של קפידה.
'אני מתכוון, שאין טעם בחישול הגוף ללא חישול הרוח, ו — — —'.
'דבר ! המשך'.
'אימת המורה עלי ואימת הציבור. אין המעמד שווה, בכל זאת'.
המורה פוטר אותנו, בוחר זוגות חדשים — הפעם כל הזוגות שווים, לפי האומד. השיעור נמשך.

יום א' לפני־הצהריים. אני בדרך לבית המורה, על־פי הזמנתו. נערה פותחת :
'כן, אבא כבר מחכה לך'. שתי צמות ארוכות. עיניים.
'בירה ? או אולי יין ?' שואל המורה, 'מוזל משובח'.
'תודה', אני משיב, 'אינני שותה'.

גובלין יפה על הקיר ממולי. הכורסה קטיפה ירקרקה. על הקירות האחרים ציורי־נוף, מחוז הריין ודרום־צרפת. הווילונות אסופים. צבעים רכים. אין תמונה של חייל או תמונת־דיוקן בכלל. מבעד לחלון הגדול מאוד מראה לגינה. השעון על הקיר מצלצל, צליליו מתהדהדים בבית־האורלוגין בהדהוד רגוע ועליז.

הבת מניחה לפניי כוס מיץ. אוכמניות שחורות ; בעיניה זהרורים מרצדים.
'זוהי קיתה', אומר המורה. 'גמרת את עבודתך ? אולי תלכי לעיסוקיך ?'
'הנח לי להישאר, אבא, טוב ?'

פרפרים, כצללים חולפים, מרפרפים מעל לשושנים בחוץ, וכמו הד מרחוק חודרים צלילי־היידן חוגגים.

'חישול הרוח', אני אומר בתשובה לדברי המורה, 'אני מתכוון לנחשול השנאה וההסתה בעיתון וברחוב. שישים מיליון נגד שש מאות אלף — — —'.

'אתה מגזים', אומר המורה, 'רק מעטים הם המנסים להסית, אין בכך ממשות'.
'מעטים', אני מודה, 'אבל אין מתייצב כנגדם. השנאה מתפשטת־והולכת'.

'בשנה הבאה', אומרת קיתה, ידה בידי והדלת בינינו, 'גם אני הולכת לבית־הספר הזה'.
'בשנה הבאה', אני אומר, 'אני מצטרף למקהלת בית־הספר'.
'ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם' — זה אבא, הוא נוהג לומר שמע־שעל־המיטה בקול ובדביקות. אני עדיין יושב על שיעוריי. מחר יש לנו מיבחן בגיאומטריה.

כשירדנו ליריד השנתי, פטר ואני, ועימנו היידי וקיתה, היתה העיר עטופה בגלימה של שלג. עדיין היו פתוחים בודדים יורדים, עד שחדלו, ומרבד־הלובן רגע ונח. טביעות רגלינו עמדו בעינן ונסרכו אחרינו כשרשרותיו של אסיר.

'זו זוועה', אומרת היידי, שזו פעם ראשונה לה לבקר במרתף־העינויים שבמצודה. 'להצמיד אדם לאופן של ברזל ולגלגלו, לקשור אדם על לוח ולמתחו ולפרק את איבריו, לסגור אדם בבתולת־הברזל, המסמרים ננעצים בבשרו — לדעת, שבני־אדם היו מסוגלים לכל אלה!'
'שהיו מסוגלים?' אני אומר, 'שמסוגלים בני־אדם לכך! עדיין מסוגלים'.
'אני לא מאמינה', אומרת קיתה, 'אתה מגזים. השטירמר הוא בעיניך העיתונות, יוליוס שטרייכר העם כולו. אתה מגזים'.
עברנו על־פני המאוטהאלה, אולם נאה לתערוכות, ובמורד הסימטה הסמוכה, אל מישעול־התליין.

'מעולם לא ידעתי', אומרת קיתה, 'שכאן היה הרובע היהודי, לא מלמדים זאת בשיעורי־מולדת, וזה רחוב־היהודים, ושם עמד בית־האל של היהודים ובית־המרחץ שלכם — וכל זה נמחה ואין עוד זכר לו!'
'כשעמדנו הערב בסינאגוגה', אומר פטר, 'זו הפעם הראשונה בחיים שלי, שאני עומד בבית־תפילה של יהודים — כלום יש בכלל נוצרים, שיודעים מראהו של בית־כנסת יהודי? ואיזה יהודי לא ראה כנסיה של נוצרים? ראינו את האור בבית־הכנסת, ואת האנשים מתפללים. אין כאן אותם הגבהים הצרים כמו של הלורנץ־קירכה או של קירכה אחר, והאפלולית המכוונת, וריח הקטורת הצובת את הלב, והיראה הכפויה עליך — —'

זה מדבר על אור. מה אתה יודע על אור. חפון את כל האור שעל־פני הארץ הגדולה הזאת, מכף־רגל עד רום־שמיים, עם מיליוני האורות שבבתים ובבקתות — ואין זה מגיע אף לחלק מעוצמת־האור שעל־פני הכיכר הקטנה של שכונתי, שם בירושלים שלי הקטנה, הדלה.

אלף נורות קטנות דולקות ביריד, אדומות, צהובות וכחולות. הדוכנים הנמוכים גדושים צעצועים ושאר זוטות: תליים לאשוחים, מכסף ומזהב מדומים, נרות ארוכים ועבים, אדומים וצהובים, כדורים פורחים, צפים זוחלים, עכברים קפצנים וצפרדעים־של־פח המקרקרות וחצוצרות מתקפלות. פעמונים מצלצלים, תיבות־זמרה מנגנות. יעקב־של־זול צווח את הכרזותיו, כרוזות עומדים בפתחי קופותיהם ומזמינים לראות את הבתולה המבותרת, את הננס או נחש־פיתון אמיתי.

'בואו מכאן', מבקשת היידי, 'הרי לא תרצו להיכנס לאוהל־הזוועות! איני יכולה אף לשמוע את כל התצרחת הזאת — מרתף־העינויים היום זה הספיק לי'.
'אבל', מנסה פטר להתלוצץ, 'המרתף זה עניין של עבר, כאן יש לנו בלהות טריות!'
גם סולם־המוות אינו מושך את הבנות, אבל מסכימות הן לטעום את הסחרחרות, האופקית והאנכית, את גלגל־הענק ואפילו את רכבת־השמינית. מרחפים ועולים ומרחפים וגולשים, וציווחת־חרדות־של־הנאה מתמזגת עם המולת היריד.
'בסך־הכול', אומר פטר, 'זה מוזר: חג הכנסייה, קורבן ותפילה כביכול, בראשונה — ימים של בידורים זולים היום. זו התכנסות כנימה? התכוונות לקדושה?'
'אני מעדיפה', אומרת היידי, 'חינגה זו כאן, עם תיבות־זמרה ועם חצוצרות מתקפלות וכל השאר, מכל יראת־קודש מזויפת'.

'שתוק היית כל־כך הערב', אומרת קיתה, על הגשר, קולה אדמדם ועיניה שואלניות. פעמוני לורנץ וסיבאלדוס משמיעים קולותיהם ומתערבים עם קול הפראואנקירכה. לפנים היה הפראואנקירכה בית־כנסת יהודי.
'ראיתי את האור', אני אומר, 'את האור ראיתי'.
'ואת האש' אני משלים לעצמי. השלג מתחת לרגליים איבד את בוהקו, קרירות עולה מן האדמה המכוסה.

בית־הספר שלנו, דומה, יחיד במינו. זוהי מזיגה של שלושה סוגים, ששניים מהם קיימים מכבר — גימנסיה וריאלי — והשלישי, המיסחרי, חדש יחסית. נוסף על אלה לומדים אנו עוד ציור וזמרה, מלבד החישול הגופני ולימודי־הדת. אנו שני היהודים החרדים מוסיפים בימי א' את לימוד היהדות שלנו — ובבית לומד אבא איתנו את שיעוריו שלו. העומס גדול, והנשירה גדולה. בכיתה א' מגיע מיספרנו למאה, בכיתה ב' לשמונים, בכיתה ג' כבר יש לנו רק שתי מקבילות, ואנו בסך־הכול כשישים.

הייני וילדה עבר בתחילת השלישית לכיתתי, פטר רייצר נשאר בכיתתו. הימים הם אחרי רציחת ראטינאו ואחרי תפיסת חבל־הרור מידי צרפת. הנוער מאורגן רובו בתנועות פוליטיות. אצלנו נמנים הרוב עם הפלוגות הנאציות, המיעוט עם הנוער הסוציאליסטי, ומיעוט־שבמיעוט עם פלוגות־הנוער של הרייכסבאנר — הייני הוא נאצי, פטר סוציאליסט ואני חבר הרייכסבאנר. אך ידידותנו האישית מתקיימת.

הנהלת בית־הספר מוסיפה להקפיד על הרחקת הפוליטיקה מבין כתליו. האיסור ללבוש מדים, פרט לכובע המיוחד לבית־ספרנו, נשמר בתוקף. אולם על איסור ענידת סמלים עוברים רוב התלמידים. סמל אתה יכול להחזיק מאחורי דש־הבגד; בצאתך מבית־הספר אתה מגלה אותו. רק אנו היהודים נזהרים גם בכך, ובעניין זה אין הבדל בינינו השניים ובין האחד־עשר האחרים.

בחודש האחרון אין הלימודים מתקיימים כסידרם. עשרת הימים הראשונים חופשים אנו, כדי להתכונן לבחינות־הגמר; עשרת הימים השניים הם ימי־בחינות, ועשרת הימים האחרונים עסוקים אנו בהכנות לחגיגת־הסיום, ואלה שנכשלו באחד המקצועות — אני ביניהם, במתימאטיקה — בבחינות־על־פה.

יומיים לפני חגיגת־הסיום מתקיימת במרכז־העיר, לא הרחק מדירתנו, אסיפת־עם. הנואם הראשי בה הוא מורה בכיר, ידוע בכל העיר: אוברלהרר יוליוס שטרייכר, עורך השטירמר. הכול יודעים, מי ומה עומדים מאחוריו, אך להלכה אין זו אלא אסיפת־עם כשירה, על ענייני־היום: אנו עומדים לפני חתימת הסכם־לוקארנו.
הייני מכנס אותנו במקום מוצנע, את פטר ואותי, בפארק־החפיר בין החומותים.

'נערים', הוא אומר בטון רציני, 'אתם יודעים, מה יהיה באותה אסיפה — דם יישפך כמים. אל תבואו שמה!'
פטר: 'אבל אתה מתעתד לבוא?'
הייני: 'אני — זה דבר אחר. יש לי פקודה. אני אחראי שם לסדר'.
'פטר', אני אומר לחברי שעה קלה לפני האסיפה, 'הללו יבואו מזוינים, והם הרוב. תיזהר. הם ישלטו בכל היציאות — השתדל אתה לתפוס בעוד מועד פתח אחד. העמד את הנערים שלך מאחוריך בחצי עיגול, גבותיהם אל גבך — ושמרו על ראשיכם מן האלות ומן האגרופנים'.

'חזיר נאצי!' צורח פטר לעבר הבימה. שם עומד שטרייכר, נמוך־קומה, שמנמן, קרח, עיניו משוקעות עמוק בחוריהן; צלב־קרס גדול על זרועו, מיכנסי־רכיבה, נעלי־רכיבה מבריקות, שוט בידו. הוא מלהג בקול: 'היהודים הם אסוננו! הלאה כל היהודים וכל עבדי־היהודים! מי שלא יסתלק מן המולדת שלנו, סופו יהיה כשל היהודי ראטינאו, הבוגד! גם אברט ילך אחריו!'
'חזיר נאצי!' צווח פטר. זה למעלה מכוחו: פגיעה בנשיא שלו, על כך אין הוא יכול לעבור בשתיקה.

פטר ונעריו היו יושבים בקצה שלוש שורות אמצעיות. בהישמע קריאתו של פטר, חשו אליו מיד צלבני־הקרס מן היציאות הסמוכות, ועד שהגיעו אליו הראשונים, כבר עמדו הוא ונעריו ערוכים. שטרייכר עצמו קפץ מן הבימה ורץ גם הוא לעברם, שוטו מתנפנף בידו. 'טינופת!' אני צועק אליו בעוברו על פניי, 'מחריא־רעל עלוב!' הוא עוצר במרוצתו, הקצף מתנזל מפיו, ומניף שוטו עלי. אני משליך את השוט הרחק, אל הבימה, וסוטר לו לאוברלהרר השמן על פניו. אחדים משומרי־ראשו פונים עורף למתכתשים מסביב לפטר וחבורתו ואצים אלינו. המהומה באולם גדולה. האנשים ממהרים ליציאות.

'את זה הניחו לי!' צועק הייני לעבר שומרי־הראש המקיפים אותי. הוא בא בשעטה מן הקצה האחר של האולם, מסלק בידיו המתכנפות את כל שבדרכו. 'את זה הניחו לי! יהודי מטונף — אני עצמי אערוך את החשבון עימו!' הוא משלח את שומרי־הראש: 'דבקו באוברלהרר, אתם, מהרו, שלא יקרה לו רע!' ואל הנערים החשים אל הייני מכל עברים: 'הוציאו לו לזה החוצה! אל תתנו לו להתחמק — אך אל תגעו בו! המתינו לי בחוץ ושמרו עליו — במו ידיי אקצץ אותו לקציצות'.

'אל פטר!' אני לוחש להייני, 'מהר!'
'חפשו בבגדיו, אם אין לו איזה כלי בכיסיו — חיזרו עכשיו לאולם. אתם מלווים את האוברלהרר. בעוד שעה אנו נפגשים — הסתלקו! אני כבר אסתדר עם הברנש הזה — קדימה!'

'אמרתי לכם שלא תבואו!' נוזף בי הייני. 'רק מקרה הוא שראיתיך לפני שחיסלו אותך. מנוול אתה'.
'מה עם פטר?' אני שואל.
''אל תדאג לו. הפצע אינו חמור. הוא נלחם יפה. שלושה משלנו השכיב, לכל הרוחות. היידי חובשת אותו, היא חיכתה לו ב"קרן־השור", היא וקיתה. הן מטפלות בו, אל תדאג — אני מביא אותך הביתה'.
'לך, דאג לפטר', אני אומר, 'אני אגיע הביתה לבדי'.
'אל תדאג לפטר', אומר הייני, 'הפקדתי בחוץ אחדים משלי. והבנות — לא יקרה להם דבר. אתה — בסדר?'

ועכשיו חגיגת־הסיום. כל הכבודה, מיסחר וחרושת, של העיר באולם. מאתים־וחמישים בנות בלבן, היידי וקיתה ביניהן, עומדות על הבמה. זרקורי־התיאטרון שופכים את אורם על המקהלה. הן שרות 'נכון עומד באדמה הדגם עשוי מחומר — היום נוצק הפעמון'.
את הכרטיסים הממוספרים חילקו לנו בלישכת המזכירות. המקום שלי בקצה השורה הראשונה, עם נכבדי־העיר. 'מה זה?' אני שואל את המזכיר, 'מה זה ועל מה זה? במה זכיתי?' 'המנהל ציווה', אומר המזכיר וחיוך על פניו, 'על ששמרת את מיצוותו, ולא עברת במשך שלוש השנים באגף ציורי הדוגמניות — לפום צערא אגרא'. 'ברשותך', אני אומר, 'אני מבקש מקום בקרב חבריי כולם; המנהל לא יקפיד, ואני מודה על הכבוד, הוא יקר לי גם כך'.
עכשיו אני בשורה השלישית באחרונות. שנים־עשר חבריי היהודים יושבים בשורה השנייה, בין המכובדים. פטר יושב לימיני — הוא עוד חבוש בראשו, פצעיו אינם חמורים — והייני לשמאלי, וכל השאר מכאן ומכאן.

בלילה אנו מתכנסים, כל הבוגרים, באולם הפנימי של 'קרן־השור' למסיבת־הסיום שלנו, על־פי המסורת. שרים ושותים ומספרים זיכרונות של שלוש השנים שחלפו.

שעה ארוכה אחר חצות מלווה אותי הייני הביתה. הוא מוציא מכיסו כרטיס־נסיעה־ברכבת ומושיטו לי. לאורו של פנס־רחוב אני קורא: לירושלים, הלוך־ולא־חזור.

'אברהם', אומר הייני, 'אני יודע: אתה לא תישאר כאן בארץ הזאת, אתה תחזור לירושלים שלך. הייתי רוצה לומר להתראות. אבל אני מקווה שלא נתראה — שאם ניפגש, יהיה זה במלחמה, ואנו נעמוד משני עברי המיתרס. לא נשחק אז. נהרוג או ניהרג. מוטב: סע לירושלים, ואל תחזור'.

ימים אחדים לאחר־מכן עברתי מעל לגשר, לראות עוד פעם את שבעת הנסיכים־הבוחרים יוצאים מן הפעמון של פראואנקירכה, עם שתים־עשרה פעימות הצהריים; מרחוק ראיתי את הייני עובר על־פני השוק הגדול, וזרועו שלובה בזרועה של קיתה. 'ראיתי את האור', ביקשתי לומר לה, 'ואת האש, וחוששני — גם תימרות־עשן'.

לחיים אדומות

כבישים בארץ, תפוחים עוטרים אותם. אתה מהלך שעות, ועצי־התפוח מלווים אותך. כשאתה מהלך בצוותא, בטיול של קבוצת־נוער, אין היצר הרע שולט בך — חברי־הקבוצה שומרים עליך. שהרי אף שהאילנות ברשות־הרבים הם עומדים, משל רשות־היחיד הם, משל שדות הגובלים — קבוצה־קבוצה ושדותיו של איכר פלוני או אלמוני. שונה הדבר, כשאדם ביחידותו. תפוח אחד — פחות משווה־פרוטה הוא; אין משא נטילתו מעיק על המצפון.

מי שמטייל בקבוצה, הקבוצה סועדת את רוחו. שרים שירים, משמיעים דברי חוכמה ובינה עמוקים, שאינם מידבקים זה עם זה, אחד משוחח עם חבירו, מצחקים על דברים שאינם מצחיקים — וקריצתם של תפוחים זרים, חציצה בינה ובין ידך, הנשארת אסופה.

היד נשארת אסופה, אך הלב הולך אחר התפוח. יש תפוחים ויש תפוחים. יש גדולים ויש קטנים; יש ירקרקים שהם בשלים ויפים לאכילה, ויש אדומים והם בוסר; יש תפוח שמגעו מעיד עליו שהוא טוב, ואתה נוגס בו, והוא קמוח ומאוס; ויש שמישושו מוצק, והוא מלא עסיס וריח־עדנים.

שעל כן נוח לו לאדם להלך יחיד בדרך. הדרך כבושה ואינה מצופה. צרורות־אבנים שולחים בראשיהם, מבעד לסוליות־נעליך, ברכה עליזה וצנועה, אזהרה שלא תזוח עליך דעתך יתר על המידה. נץ חג בשמיים, והחוגה מגרגרת מעל לשיבלים, הומיות בריגוש. מאחוריך מדדה עגלה עמוסה. היא עוברת

על פניך, והעגלון משיב לברכתך קריאת 'יברך האלוהים' במאור־פנים — אם טוב עליו לבו.

תפוח בכיסך, שלחייו אדומות, אתה נוטה לימינך או לשמאלך, לשולי־יער, ומאחורי שיחי־סובך, בצל אשוּר, אתה רובץ. רצי־אור משחקים עם ענבי־שועל, דבורה עמלנית מזמזמת, בלבך עולים קטעי־זימרה של המקהלה, ושפתיך נכנעות: שְׂאוּ שערים ראשיכם, והינשאו פתחי־עולם, ויבוא מלך־הכבוד! ולתוך מלך־הכבוד, המשתהה, המרחף בחלל כעננה טעונה, פורץ הסוֹלוֹ הצעיר, שקולו קול חליל מריע: מי־זה מ — לך הכ — בוֹד, אדוֹשם עי — זוּז וגי — בּוֹר, אדוֹש — ם גיבּוֹ — ר מלח — מה!
ה' גיבור־מלחמה! כן — בבית־הכנסת, בפי הסופראן־הילד. זולת זאת אין אנו 'עושים רישעוּת'. רק הללו צועדים בסך ברחובות, חרף האיסורים הרשמיים, ושרים בקולות־של־ארס: על קובע־פלדה צלב־הקרס, על הסרט שחור־ולבן־ואדום, בריגדת־אהרהארדט הוא כינויינו — והעם עומדים בפתחי־בתים, וילדים רצים אחר הצועדים, והלהבה צומחת אט־אט ובביטחה.

להבות שפורצות במפתיע, בבת־אחת, ולשונותיהן מרקיעות ומחוללות, להדהים את העין, יש בהן לזעזע את הלב ולעורר פחדים, ופעמים — גם להמריץ לעשייה. אש שצומחת לאיטה — הבריות מסיחים דעתם ממנה, לימים אף מתרגלים אליה, וכל קורבן־שבדרכה, לקורבן־שלמים ידמה — משלימים עימו. עד שאתה עומד בפני הבעירה הגדולה, ולבך אז אבן, איבריך לאים, רצונך מפורר ומתושתש, וכוחך אפע.

לישיבה שלנו הגיע בחור מליטא, והאב עשאהו ריש־דוכנא. תלמידי הישיבה הם עורך־דין אחד, שנטל לעצמו חופשה לשנה ובא ללמוד, אחד רופא, שמיעט לשנה את עבודתו בקליניקה שלו, סטודנטים אחדים, שניים־שלושה בוגרי־תיכון קודם לכתם לאוניברסיטה. הריש־דוכנא לומד עימהם; בשעותיו הפנויות מכין הוא את עצמו ללימודים באוניברסיטה, ולפי שעה שוקד הוא על רכישת הלשון, שעדיין לא נכנעת לו.

מנסה אני לפעמים, בשעת־ערבית מדומדמת, להוציא את יצחק — הוא מקפיד שאהיה מכנה אותו בשמו הראשון, היהודי — מבין כותלי החדר ולהטעימו קצת מטעמה של העיר, רחובותיה וסימטותיה, אך איני מצליח בכך. 'הנח לי', אומר יצחק, 'די נדדתי, ומן הסתם עוד אנדוד, הנח לי'. 'מדוע אתה עצוב?', אני שואלו. 'עצוב? אני? מנין לך? מי אמר לך?' משיב

יצחק בתמיהה. 'עיניך', אני משיב, 'עיניך אומרות לי זאת'. 'כבר ראו עיני הרבה רעה', אומר יצחק בלחישה. 'אומרים עליך', אני ממהר להסיח דעתו, 'שאתה חריף וגם מתמיד — אין זה שכיח ביותר'. 'בורח אני', משיב יצחק. 'בורח?' אני שואל. 'מנסה לברוח', מסכים הוא, 'פעמים נדמה לי, שהדבר עולה בידי, פעמים עולה בי ספק, אם הדבר אפשרי — מי זה יכול לברוח מעצמו?'

עומדים אנו, פעם אחרת, שעונים אל מעקה־גישרון, על הנחל החוצה את העיר; מעבר לנחל ומעבר לאי רחב־הידיים ניבטת אלינו חזיתו המרשימה של בית־הכנסת הגדול, האחר — אין יצחק מסכים לגשת אליו ולהציץ בו מקרוב. 'עוגב בו, מן הסתם', אומר הוא, 'אין לבי נותנני'. מי־הפגניץ מרשרשים בזרימתם האיטית, בתי־מגורים נמוכי־קומה טובלים רגליהם במים, המטילים ברקם על אודם מרישי־העץ, השזורים כרשת־גידים בכתלים, מן הטפחות עד העמק אל המסד הנעלם.

'גמרנו', אומר יצחק, כממשיך שיח עם עצמו, 'גמרנו שם את תפקידנו; לא תהיה עוד יהדות במיזרח, לא ברוסיה, לא בליטא, לא בפולין'. 'הקהילות נתחיו', אני דוחה את קביעתו הפסקנית, 'תנועות תוססות, פועלים, ציונים, בתי־ספר רוחשים, ישיבות פורחות — בחורים מערי המערב נוסעים לשם, בחורים משם באים לכאן, כיצד זה ועל סמך מה גמרת?' 'כמה יוצאים לשם וכמה באים לכאן? אין מניינם עולה על מיספר אצבעות ידיך. התחיות מדומה היא זו, תחייה מזויפת, שכיב־מרע שהאודם מכסה את לחייו קודם גסיסתו. התינוקות הללו שם, בטבור האי, שאתה רואה אותם מכרכרים במישחקם, לא ישלימו גדילתם, וזכר לא יהיה לקהילות היהודיות, לעיירות היהודיות, שם, לתנועות, לבתי־הספר, לישיבות. השמש במיזרח תשקע'.
'הרי שצריך לעלות לארץ־ישראל', אני אומר, 'ומהר ככל־האפשר, שתזרח לנו השמש שם קודם שתשקע לנו כאן!' 'לאו', הוא משיב, 'עדיין לא הגיעה שעתה של ארץ־ישראל. כאן, פה במערב, תהיה הפריחה. אלף השנים הבאות יהיה פה מוקד החיים היהודיים'. 'והאיבה ליהודים?' אני מקשה, 'האנטי־שמיות המרימה ראש? גל־ההסתה הגואה?' 'דבר של מה־בכך', פוסק יצחק, 'מישחקי־ילדים. הריפובליקה הוויימארית איתנה, והיא תעצים־ותלך; לנו היהודים נועד כאן תפקיד בונה חשוב, כאן ובשאר מדינות המערב. פה יהיה הגן־עדן'.

'אני לא מאמינה', אומרת אילזה אחרי שעה־של־מה של שתיקה, 'אתה מאמין?' 'במה את לא מאמינה?' אני אומר, באוספי את המשוטים לתוך הסירה; זו עדיין ממהרת לפניה, בכוח ההישטים האחרונים, ומתרגעת. המים מתנצנצים למטר האורות היורדים עליהם מפנסי־הגאז שעל החוף. צלילי־מוסיקה שקטים חודרים אלינו מעבר לאגמים, מגן־החיות הסמוך, פעם־פעם מתגנבים לכאן הדי קולותיהן של חיות־טרף, מרוסקים, לא־ממשיים.

'אני לא מאמינה בדברי הפרופיסור שלנו' — בת־זוג היא לי אילזה בשיעורי הריתמיקה, וחברה־לספסל בהרצאותיו של פרופיסור הוט; אחרי הוויכוח היום, יצאנו לשיט בתריסר־האגמים, להרגיע מעט — 'לא בפילוסופיה שלו, לא בקביעותיו הפסקניות, לא בחזותו הקודרת. אינני מאמינה'.

'אנו הגרמנים ואתם היהודים', אומר הפרופיסור בהמשך דבריו, בנתחו את הזרימות הפוליטיות בגרמניה, בימינו, 'אנו נוטים למלחמה בשעה שאתם שוחרים שלום. גיבורינו הלאומיים הם זיגפריד וברונהילדה, פרידריך בארבא־רוסה ופרידריך הגדול — גיבוריכם שלכם: מיכה וישעיהו. היו ביניכם גם לוחמים, אני יודע —'

'ובמלחמה העולמית לא נלחמו יהודים צד אל צד עם כל האחרים?' אני משסעו.

'נלחמו, אכן. ציפיתי להערה זו', מודה המרצה באדיבות חשודה, 'על־כורחם נלחמו. ברירה היתה בידם? חוק־הגיוס חל על הכול, ומי שהוא אזרח במדינה, אנוס לילך עם כל העם. ולא עוד, אלא אפילו נלחמו יפה, רוב החיילים היהודים — כך דרככם, כל שאתם עושים, אתם עושים בלהט. אך היא הנותנת. ראשונים אתם לכל אידיאה חדשה, לכל אידיאולוגיה חדשה. ראשונים למתנדבים — וראשונים למתמרדים. מי הם נביאי הסוציאליזם? יהודים. כוהני הפאציפיזם? יהודים. אנארכיסטים אתם מטבע ברייתכם, אינדיווי־דואליסטים, חריפים מדי, רגשנים מדי, וקצרי־רוח, ועם כל אלה — ספקנים, כופרים. עמים משנים דעתם מפקידה לפקידה — אתם משנים אותה מרגע לרגע. עמים הולכים בדרכם, אתם קופצים. העם יציב, היהודי פזיז'.

הפרופיסור מדבר. עיניו שחורות, וקולו ערב. הוא מדבר בשטף, אך בלא להרים קולו, ופני כל השומעים נטויות אליו, שותים בצמא דבריו.

'המלחמה הבאה', ממשיך הפרופיסור, 'היא תהיה טוטאלית ולכאורה אכזרית — ככל שמלחמה אכזרית וטוטאלית יותר, היא אנושית יותר, כי היא

מחישה את ההכרעה ומקצרת את המאבק — העם, רוב העם, יטה שכמו לסבל, בלא לרטון; היהודים לא יקבלו את העול. מטרת המלחמה לא תיראה להם, דרכי המלחמה לא ייראו להם — המצפון שלהם יקוממם — ולפיכך לא תהא ברירה: הם יסולקו בעוד מועד, כדי שלא יפריעו, כדי שלא יהרסו את המוראל של העם'.

'אדוני הפרופיסור מצדיק איפוא את האנטישמיות? מצדיק את המסיתים?'

'מובן שלא', מחייך הפרופיסור, 'הבל הוא מה שמכריזים המטיפים הקולניים, שהיהודי אשם בכול, בדותא ה"דקירה־בגב", שקר כל ההאשמות שטופלים על היהודים —'

'שקר ונבלה!' אני קורא.

'שקר', מתקן אותי הפרופיסור, 'שקר — אך לא נבלה. כאן ההבדל נעוץ. אתם — במוסר; אנחנו — בתבונה מעשית. המטרה מקדשת את האמצעים'.

'אמצאה שטנית של ישועי!' אני מתריס.

'איגנאציוס פון לויולא', ממשיך הפרופיסור בחיוכו, 'אמנם ישועי היה, אך הוא נלחם בשטן, לא היה בן־ברית לו. על־כל־פנים — אין הפוליטיקאי בודק במקורות. מה שמועיל בדרך למטרה, הוא גם מוסרי'.

'אני לא מאמינה', חוזרת אילזה בהרהוריה, 'לא תהיה מלחמה בימינו, לא ירעו ליהודים — הזיותיו של פרופיסור, המתלבט במאמציו לשוות מסד פילוסופי־מלומד לפטפוטי־הרחוב. אתה מגזים בהערכת הדברים ומקנה להם מישקל שאינו מגיע להם. חדל מהרהוריך השחורים!'

המשוטים שוב טופחים קלות במים, הד־שאגת־אריה מתגלגל ובא מרחוק. ראי־המים מתנצנץ. ניצוצותיו מכסים על חשכת עומקם.

'למה אתה תמיד מעורר ויכוחים?' אומרת אימא. יום א' היום, יום־הכביסה הקבוע של אימא. את כל שאר ימי־השבוע תפסו שאר שכני־הבית, נשאר לאימא יום־המנוחה של האחרים. אנו הלכנו לשחרית, לבית־הכנסת, ירדה אימא לחדר־הכביסה, בחצר; עוד אמש הכינה את הכול. עכשיו אנו בעלייתּ־הגג, אימא תולה את הכבסים.

'למה אתה תמיד מעורר ויכוחים? מה תועלת מהם?'

'מה תועלת, אימא, מציוצם של ציפרים?'

'ציפרים', מהרהרת אימא, 'היכן יש לך פה ציפרים? על הגג היו עומדים הציפרים, שם, כשהייתי מרתיחה את הכביסה על כירת־הגחלים הקטנה,

על החצובה. כשהיתה רוח מנשבת, היינו מלבישים לחצובה ארגז של פחי־שמן או של פחי־נפט. למי־הרתיחה היינו מוסיפים מי־אפר לרכך את המים — כאן יש לנו פרסיל. האנקורים היו מדדים ומנקרים פירורים מסביב לגיגית־הנחושת. סחטנו את הכבסים ושטפנו אותם במי־פחול, והציפרים מצווחים מעל למעקה. וכשתלינו את הכביסה על החבל, בכיכר, לפני הגינה, ליווינו הציפרים במקהלה מראשי האילנות. ציפרים! כאן יש לי חדר־כביסות. יש לי ברז, ואיני צריכה לדלות מים מן הבור — יש לי כביסה עם כל הנוחויות, אך הכביסה שלנו שם, בבית, היתה מבהיקה מלובן, כאן היא אפורה, ולא מועילה הכתישה ולא מועיל הפרסיל. וכאן אין ציפרים'.

'ביער, באחו, יש ציפרים', אני אומר.

'כן', אומרת אימא, 'לנו לא היה יער, לא היה אחו. אבל ציפרים היו לנו. כאן אנו כמו בכלוב — למה אתה מעורר ויכוחים תמיד? תמיד דין־ודברים, ואתה מצית מורת־רוח בלב אבא'.

'אי־אפשר, אימא, לעורר מורת־רוח בלב מישהו, אם אין מורת־הרוח כבר קיימת בו'.

'אתה תמיד צודק, בוויכוחים עם אבא?'

'לא אני צודק, אימא, הדברים צודקים. אבא יודע זאת — רק הם לא נעימים, וצריך שמישהו יאמרם. לא אני המרגיז את אבא, הדברים הם המרגיזים — וכי אני המצאתי את האנטישמיות בחוץ? שטרייכר והיטלר קיימים רק בשבילי? ההסתה היא נגדי?'

'אבל אתה רואה רק את הדברים המכוערים, ומחשיב אותם יותר מדי, על זה הוויכוח'.

'אימא, אני רואה גם את הפרסיל. אבל הציפרים שם על הגג, ומסביב לגיגית־הנחושת, ועל המעקה, ובראשי הברושים והאורנים, שם, חביבים עלי מן התנשמות הדבוקות כאן אל מרישי עליית־הגג האפילה, ומן העכברים שבמרתף למטה, המלא תפוחי־אדמה, ותפוחים אדמדמים, וריבות מוכנות לכל החורף — ואת מרגישה כמוני, ואבא חושב כמוני, וזהו שמרגיז'.

'למה אתה מרבה לקרוא את הספרים האלה', שואל אבא, 'של קניג, של יעקב ושל האחרים? פסולים הם מעיקרם — המפרשים שלנו כבר אינם מספיקים לך?'

'אבל', אני מתגונן, 'אין בו בספר הזה שום דבר של דופי — עיין בעצמך ותיווכח'.

'ייתכן', משיב אבא, 'אבל בוא ואומר לך משהו. את החתם־סופר שאל אחד מתלמידיו המובהקים, אם מותר לקרוא בספרו החדש של אחד החוקרים במיקרא. אסור! אמר החתם־סופר. מדוע? ערער השואל, הרי אין בספר הזה שום דבר של כפירה! אסור! חזר הרב, והוסיף: יעקב אמר ללבן, הבה את אשתי — על כך אומר רש"י, והלא קל שבקלים אינו אומר כן, אלא להוליד תולדות אמר כך; ואילו בלעם אמר, אם יתן לי בלק מלוא ביתו כסף וזהב, לא אוכל לעבור את פי ה' — אומר רש"י, למדנו שנפשו רחבה ומחמד ממון אחרים. והרי זה משווע: זה פוגע בצניעות, תולה עליו רש"י מעיל של חסידות, וזה אומר דבר של צידקות, ורש"י משחירו — היכן היושר? אלא, מכירים אנו את יעקב, חזקה עליו שלשם מיצווה נתכוון; ומכירים את בלעם, חזקה עליו שחימד ממונם של אחרים. כלך אצל מפרשינו הכשרים!'

'אם כך', אומר אני, 'אם אין אנו צריכים לקרוא דברים תמימים משל אנשים מפוקפקים — דברים מרושעים של אנשים מושחתים לא־כל־שכן!'

'אין הכי נמי', אומר אבא, 'ולמה איפוא אתה מפטם עצמך בדברי־הבלע של אותם רשעים — הרי לשטירמר ודוגמתו אתה מכוון, לא כך?'

'וכיצד נדע למה אנו צפויים, אם אנו מתעלמים מן הדברים?'

'החתול נופל תמיד על רגליו', אומר אבא, 'אתה והסכנה הנאצית! חזות־בלהות שלך שאתה רואה בחלום ובהקיץ! כלום לא יהיה — העם לא יתן'.

'מי זה העם? אתה ואני'.

'ועוד שישים מיליון', אומר אבא, כשהוא מסיר את מישקפיו, לצחצח אותם במימחטה המיוחדת לכך, 'ועוד שישים מיליון — מילתא זוטרתא; וגם הממשלה — זו מצווה לשמור על הסדר'.

'למה אינך שותה את התה שלך?' שואלת אימא, 'אם אין הכוס רותחת, אתה מחזיר אותה — ואחר־כך אתה מניחה עד שהיא צוננת'.

'תה צריך להיות מוגש חם, זה ידוע', אומר אבא, 'אבל בשום מקום לא כתוב, שאני חייב להכוות את גרוני — הללו מקדיחים תבשילם, לצורכיהם, ואתה חייב לאוכלו?'

'אלמלא לא אכלוהו הרבים, הנחת את דעתי. ואותה ממשלה, שאתה נשען עליה — ממשלה של קש. זו תושיענו?'

'אם לא זו', מרגיעני אבא, 'תבוא ממשלה של מלוכנים, ובידה מטאטא, ושוב יהיו סדר ומישטר במדינה הזאת, כמו בימים קודם המלחמה'.

'וילהלם קיסר ישוב אל כיסאו'.
'ומה יש לך נגד וילהלם קיסר?'
'הוא הוליך את העולם לקראת השואה, ודמי מיליונים על ראשו'.
'ודויד המלך לא עשה מלחמות? כך דרכו של עולם'.
'לכן גם היה עליו דבר ה': לא תבנה בית לשמי, כי דמים רבים שפכת'.
'ניחא', אומר אבא, 'ואתה סבור, ששלטון לא־מלוכני טוב ממלוכני? נער־בער אתה. הטוב שבמימשלים יפה לכפרות. אלא, בלא מוראה של מלכות, איש את רעהו חיים בלעו'.
'והמוסר־השכל?'
'הנח לה לפוליטיקה, ועסוק בלימודיך'.

'עכשיו אתה כבר יכול לשתות את התה שלך', אומרת אימא, 'בלא מוראה של כוויה'.
'לאו', אומר אבא, 'עכשיו הוא כבר קר מדי — אין לך כוס אחרת?'

'ויכוחים, ויכוחים', רוטנת אימא, 'פארלאמנט. אין קץ לוויכוחים'.

רוח קלה מתנשאת, כמו צמחה מן השדה, וחולפת לוטפנית מעל לשטיח־הקמה. העגלון חוזר, ריקה מרכבתו, ובידו המושכות רפויות. התפוח בידי — אדומות לחייו, אך ריחו קהה. אני מגלגלו בפף, ומניחו על האדמה, מאחורי. תפוח בעצי־היער.

כתיב וקרי

ב' מתנות יקרות נתן לנו הקדוש־ברוך־הוא בגולה: חיי־לאום טפיליים וראשון־בשבת־של־הנוצרים. יום־שבת שלנו קודש הוא לתפילה, לביקור, לאכילה ולמנוחה. בראשון־בשבת שובתים המיסחר והחרושת, אך החשמלית נוסעת גם בשבילנו; בית־הספר סגור, אך מותר לנו לכתוב; החנויות סגורות, אך מותר לבשל ולעשות כל מלאכה ברשות־היחיד. חמדה־סגולה.

רק בבית־הקהילה רוחשים החיים בא' לפני־הצהריים יותר מבימים אחרים. אנשים ונשים באים ויוצאים — אלה למטה לחדר־הצילינדרים ולמרחצאות, וכאן אדון האוּשׁשילד הוא החולש, השמש הנוכרי, פ'אקטוֹטוּם־הבית, הבקי בדינים ובמינהגים יותר מאנשי־הקהילה; רחב־כתפיים ונמוך־קומה מתהלך הוא בבית־האלוהים פעם בלחש פעם ברחש, כפי צורך השעה והמעמד, ואשתו מסייעת לידו. ובקומות העליונות מתנהלים ונחתכים חיי הסעד והתרבות של מוסדות־הקהילה: חברת־הבחורים וחברת־הבתולות, הוועדים והמינהלה, ובית־ספר־של־דת — כיתה אחת לומדת פרשת־השבוע, אחת היסטוריה יהודית, אחת גמרא, ואני המהווה כיתה לעצמה לומד אצל הרב הראשי סוגיה במסכת חולין והילכות שחיטה.

ראש גדול לו לרב, עוד לא ראיתי כמידותיו אצל אדם מבוגר, פרט בדיוקנו של גיטה בספרי־הלימוד, ובעיניו ממוזגים חום עמוק וכאב. בחודשי־הקיץ, כשהוא שולח את אשתו הרבנית ואת ילדיו לנופש, אורח אני בביתו בלילות,

שלא יהא לן יחידי. אנו מרבים בשיחה, מעולם לא ראיתיו מחייך — שמא מחמת בנו־בכורו, שנתקפדו חייו בטיפוס בהרים? 'בקרוב', משדלני הרב, 'תעמוד בבחינה ותוכל לעסוק בשחיטה בפועל'. 'לאו', אני אומר, 'לעולם לא איעשה שוחט'. ואני תמיה על עצמי, כיצד יכולתי כילד להיות משמשו של הדוד שמעון, בצאתו בערבי־כיפור לשחיטת כפרות, לטלטל את דליו ולכסות בעפר את דמי־השחיטות. היום אני מתבחל, כשאני רק מריח בדימיוני דמי־שחוטות.

'ראיתיך', אומר לי הרב ומניח את מימחטתו על הגמרא־של־וילנא, 'ראיתיך נסער ומחוויר, כשאתה עוסק בדברי־ימי־עמנו. צריך אדם לשלוט בעצמו ובריגשותיו, ולבקש את האיזון — אתה נוטה לרגשנות'. 'איך אפשר', אני מוחה, 'כשקורא אדם על הביזיונות ועל ההשפלות, על הרדיפות ועל הנגישות —' 'צריך', משסע אותי הרב, 'הרי אין ההיסטוריה שלנו, על־אף־הכול, רצופה רעות בלבד. היו גם תקופות של שלווה, של התאוששות. חייב אדם לברך על הטובה כשם שהוא מברך על הרעה'.

גם הרב משוואבאך, המרצה על דברי־ימי־עמנו, סונט בי על חוסר־השלווה ועל הקנאות שבי. הרב נוהג לסיים כל שיעור משיעוריו בברכת שהחיינו, על שזכינו לימים טובים. אין אנו, ברוך השם, עוד אוֹבייקטים נמכרים, עבדים־רכושם־של־שליטים, יצורים־ללא־זכויות־יסוד. אזרחים אנו, ברוך השם, שווי־זכויות.

ימים טובים. במרווחים שבאולמות מאזינים אלפים לנאומי־השיטנה של יוליוס שטרייכר. ובכיפרות־העיר, תחת כיפת־השמיים — כי אין בעיר אולם גדול דיו — לש אחד, אדולף היטלר, את ליבות־ההמונים בבליל־הרעל שלו. כנופיות־נוער מתאמנות במקומות־סתר גלויים־לפול לאלימות מוצהרת, וחבורות־חבורות מסובבות בעיר אף בשעות־היום ומטילות את צלליהם השחורים — ורבנינו ופרנסינו מדברים על החוק המשווה יהודי ונוצרי ועל ימים טובים שהגיעונו. ואנו לומדים בימי־א' הילכות־שחיטה וסוגיות בחולין ובנדרים.

'רואה אתה', אומר לי הרב־ההיסטוריון, 'בימים ההם, הרחוקים, אנוס היה היהודי להיבדל מזולתו גם בלבושו. הכובע האדום והטלאי הצהוב, שנתחייב בהם, הסגירוהו בידי פורעים, והחוק הפלה אותו לרעה. היום הכול שווים'.

'ובמה נבדלים אנו מאבותינו', אני מקשה, 'הסתה אז, הסתה היום, פפרקורן ורינדפלייש אז, שטרייכר והיטלר היום, מה ההבדל?' 'גדול ההבדל', מרגיעני הרב, 'אז היו מעשים, אלה היום הם רק דברים'. 'תחילה דברים', אני מתעקש, 'אחר־כך מעשים'. 'לא', אומר הרב, 'היום התנאים שונים. אז היו ימים חשופים, היום חיים אנו בתקופה נאורה'. 'ואין החושך עשוי לחזור ולכסות על האור הגדול הזה?' אני שואל. 'לא', פוסק הרב, 'אנו צועדים קדימה ולא אחורה. מה שהיה לא ישוב עוד, בעזרת ה' '.

אף על פי כן, הספר הקטן, שנתן לי הרב במתנה, מדבר לשון אחרת. 'דברי ימי היהודים בנירנברג ובפירט', מאת הוגו בארבק, יצא לאור בשנת 1878 : כרוניקה של אימים וחוקים של זוועה. על בואם של יהודים לעירנו הוא מספר, יחידים וחבורות־חבורות, לפני שמונה מאות ותשע מאות שנה, ועל צאתם, על־כורחם, פעמים אין־ספור ; על ישיבות מהוללות ועל גדולי־תורה ; על מרדכי בן הלל, גדול הפוסקים שבין חכמי אשכנז, ועל מיתתו על קידוש ה' ; על מתן זכויות־של־חסות מידי קיסרים ומלכים, תמורת מס־שלמונים כבד ומשפיל, ועל הפרת ההבטחות ; על משיכתם לעיר, כדי להבריא את מערכת־הכספים המעורערת, ועל הפקעת רכושם וגירושם.

אני קורא את הדברים האלה, כתובים בלשון מאופקת ויבשה ; ואני קורא דברים אחרים, בלשון מרוגשת, מוכיחה :

והפיצך ה' בכל העמים, מקצה הארץ ועד קצה הארץ,
ועבדת שם אלוהים אחרים, אשר לא ידעת אתה ואבותיך,
עץ ואבן,
ובגויים ההם לא תרגיע, ולא יהיה מנוח לכף־רגלך,
ונתן ה' לך שם לב רגז, וכיליון־עיניים, ודאבון־נפש,
והיו חייך תלואים לך מנגד,
ופחדת לילה ויומם,
ולא תאמין בחייך.

ואני חוזר וקורא באותו ספרון דק וירקרק את דברי 'שבועת היהודי, על־פי ספר החוקים של נירנברג העיר, משנת 1484, על־פי נוסח שניסחו מלומדים בשנת 1478'. ואלה הדברים :

כי תושם שבועה על יהודי, יהיה לידו ולנגד עיניו ספר, אשר בו כתובים דברי ה', אשר ניתנו למשה על הר סיני, כתובים באצבע־אלוהים ;

ועם הספר הזה ידוּבּר אל היהודי, והוא יושבע בדברים האלה לאמור.
יהודי, משביע אני אותך באל שדי אחד וחי־לעולם, בורא שמיים וארץ וכל אשר עליה, ובתורתו ובמיצוותיו אשר נתן למשה עבדו על הר סיני, כי תדבר דברי־אמת, וכי תגיד כי אכן הוא הספר אשר על פיו יישבע יהודי לנוצרי שבועת־אמת, או ליהודי אחר זולתו.
ובהיאוֹת היהודי להישבע כן, ואמר כי זה הספר, יכול הנוצרי, הבא להשביעוֹ, או האיש הבא בשמו להשביעו, לקרוא באוזניו את דברי השבועה והאָלה לאמור.
יהודי, אני מגיד לך אל נכון, כי אנחנו הנוצרים עובדים לאל שדי, האחד והחי־לעולם, אשר ברא את השמיים ואת הארץ ואת כל אשר בה, וכי אין לנו אלוהים אחרים זולתו, ואיננו עובדים ומשתחווים לאל אחר. את הדברים האלה אני אומר לך, למען אשר לא תאמר בלבבך, כי תהיה לך כפרה לפני האלוהים כי תישבע לשוא, בהיותנו אנחנו הנוצרים בני אמונת־שוא ועובדי אלוהים אחרים, שהם לא־אלוהים. והנה גם נשיאי־ישראל צוּוּ לשמור את דבר־שבועתם אשר נשבעו לאנשי־גבעון, אף כי הם עבדו אלוהים אחרים. אפס אתה מצוּוה לשמור ולקיים שבועתך אמת ולא רמייה, אשר אתה נשבע לנו הנוצרים המתפללים אל אל חי ורב־עלילות.
לכן יהודי שואל אני אותך, אם מאמין אתה, כי מנאץ ומגדף האיש אשר נשבע לשקר. ואמר היהודי אמן.
יהודי, עוד אני שואל אותך, אם יש את נפשך באמת ובתמים לקרוא אל אל שדי, שהוא אחד וחי־לעולם, לעד כי בדבר הזה אשר אתה בא להישבע עליו לא תדבר דברי שקר ורמייה. וענה היהודי ואמר אמן.
אחר הדברים האלה ישים היהודי ידו, מראשי אצבעותיה עד פרקה, על הספר ההוא, על דברי התורה והמיצווה לאמור:
לא * תישא * את * שם * ה' * אלוהיך * לשוא * כי * לא * ינקה * ה' * את * אשר * ישא * את־ * שמו * לשוא.
ואחרי־כן, ובטרם ישָׂא היהודי את שבועתו, יקרא היהודי ויאמר את הדברים האלה, על־פי הנוצרי המשביעוֹ, או על־פי האיש הבא בשמו להשביעוֹ, לאמור:
ה', אל שדי מעולם עד עולם, אדון כל המלאכים, אלוהי אבותי, אשר נתן לנו את תורתו, לך ה' אני קורא ולשמך הקדוש ולגבורתך, כי תתנני לקיים את שבועתי זאת אשר אני אומר להישבע; וכי אם אישבע

שבועה אשר לא־כן או שבועת־רמייה, ואבדו ממני כל חסדי אלוהים חיים, ובאו עלי כל הרעות וכל הקללות אשר הועיד האל ליהודי הארור, ולנפשי ולרוחי לא יהיה חלק בהבטחה אשר הבטיח לנו ה', וחלק לא יהיה לי במשיח, ולא נחלה בארץ־הקודש המובטחת.

וגם הנני מעיד ונשבע בה' אלוהי־עד, כי לא אובה ולא ארצה ולא אבקש כל פירוש והסבר והפרה והתרה מפי כל יהודי או מפי כל איש אחר, כי אין בלבי מחשבת־אוון אל כל אדם בשבועתי זאת אשר אני אומר להישבע כהיום הזה.

ואז יישבע היהודי ויאמר את הדברים האלה על־פי הנוצרי לאמור: ה' אשר ברא השמיים והארץ וכל צבאם, ואשר ברא אותי ואת העם העומדים פה עימדי, מעיד אני בך בשמך הקדוש כהיום הזה באמת ובתמים, כי האיש הדובר בי בדבר הזה ובעסק הזה, והנה אין לו בידי כל מאומה, וכי לא עשיתי בעסק הזה רמייה או צדייה, כי רק על־פי הדברים שנדברנו כן־הוא, בלי צדייה ורמייה וזדון־לב, כה יתן לי ה' וכה יוסיף. והיה אם לא דברי־אמת דיברתי, ואם זדון זדה לבי וחרש אוון בדבר הזה, ובאה עלי המארה, וחרם אוחרם לעד; ואם אמרתי אמרי־שקר, ואכלתני אש סדום ועמורה, ובאו עלי כל הקללות הכתובות בתורה, ואלוהי־אמת, אשר ברא כל עלה וכל עשב וכל נברא, יסתיר פניו ממני ולא יושיעני בכל אשר אפנה, ובכל מצוקותי יסתיר פניו ממני אף בצידקתי. כה יעש לי ה' אלוהי־אמת וכה יעזור, אמן.

אל־אלוהי־שמיים־וארץ, אשר־ברא־כל־עלה־וכל־עשב־וכל־נברא — מה רב המורא, שירא הנוכרי את היהודי! מה רבה האימה בלב עם גדול, יושב על־אדמתו, ממעט היהודים שבקרבו, מרוחם הזרה וקשי־עורפם, מחוכמתם ועורמתם וכוח־חיותם, מתורתם ומיצוותיהם שניתנו להם על הר־סיני מפי ה' ביד משה עבדו! מה מפותלת ומתוחכמת היא שבועת־היהודי, שנוסחה בידי מלומדים, כדי להתגונן כביכול מתחבולותיו של אותו יצור, ארור ומשונה, שאי־אפשר בלעדיו, שאתה רודפו ומקפחו ומשנאו, מקללו ומגרשו וחוזר ומשיבו, שאתה מענהו ויורד לחייו, ממתחו על האופן, מחתכו לחתכים ומסרקו במסרקות־של־ברזל, שאתה משפילו ומבזהו ומעבירו על דתו ומטילו אל האור, והוא יוצא מן האש, כאברם מן הכיבשן וכדניאל ומרעיו, וכעוף חול הוא חוזר ופורס כנפיו, וחרף הקללה הרובצת עליו, כדבר המלכים והכוהנים, הוא חי — הוא חי, ואתה ירא וחרד מפניו!

וכיראתו המאגית של הגוי מן היהודי היושב בקרבו, כך שאננותו הטראגית של היהודי בקרב העם סביבו.

'אתה צריך לשתות ברזל', אומר לי הרופא, 'נתמעט הדם בעורקיך — אתה קורא יותר מדי! הנח את הספרים! לא מהם תחכם'. 'ומהו שיחכימני?' אני שואל. 'כוס בירה, הייתי אומר', מתלוצץ הרופא, בתגובה על כובד־הראש שלי, 'שעה־שעתיים בבית־הבירה עם חבריך, פעם־פעמיים בשבוע —' 'ומישחק כדורת או קוביות לטמטם את הראש —' אני ממשיך. 'לא, ברצינות', אומר הרופא; הוא חוזר למעמדו ולתפקידו, 'גם מעט ברום הייתי נותן לך —' 'ברום על מה?' אני שואל. 'להרגיע', אומר הרופא.

החלון פתוח, ומן החצר למטה עולים וחודרים צלילי תיבת־זימרה, החוזרים על עצמם תריסר פעמים: 'או דו ליבר אוגוסטין, גלד איזט הין, וייב איזט הין, או דו ליבר אוגוסטין, אלס איזט הין — — —'*.
'שיסתום', אומר הרופא לעצמו, ניגש לחלון וזורק לו מטבע לבעל־התיבה למטה. 'הא לך!' הוא קורא אליו, 'ושתסתלק! כמה יכול אדם לשאת את המוסיקה שלך!'
'מעט ברום', אני אומר, 'להרגיע —'.
'העצבים', מתנצל הרופא. 'כן', אני אומר, 'ונתן ה' לך שם לב רגז... ופחדת לילה ויומם...' 'אך', אומר הרופא, 'אל תגזים. מה שכתוב, כתוב — אין אוכלים את התבשיל כרתיחתו על הכירה'.

סנאי חמוד שוטף־מטפס אל האגוז בחצר, ונקניק־זנבו נטוי אל על. פני־הרופא שוב מתרגעות, וחיוך משתפך עליהן. 'אתה רואה את זה?' הוא אומר, 'לפני שעה קלה ירדה עליו אימת־מוות, מחמת הברק־רעמים שנתחוללו כאן; שוב זרחה החמה — שכח זה את האימים ושוב הוא מאושר'.
אנו עוד מהנים את עינינו בטורף הקטן ובפרוותו החמה, השעירה, והרופא אומר: 'בהרים הייתי, בימי־החופשה — חבל שכבר נסתיימו — מן הדין שגם אתה תצא קצת מן העיר ומכל זה. אתה יודע, איך קוראים המינכנאים לסנאי קטן זה? אוֹאַכקצל. קרי וכתיב. כותבים אייכהארנכן, וקוראים אואכקאצל. נחמד, לא?' 'נחמד', אני מאשר. טוב לי, שחזר הדוקטור למצב־רוחו הטוב.

---

* או אוגוסטין, רעי יקר, ממון אזל, אשה נפקה, או אוגוסטין, רעי יקר, הכול־הכול נגמר.

'קרי־וכתיב', חוזר הרופא ואומר, 'אתה מבין? מה שהם כותבים בעיתוני־הפלסתר שלהם, ומה שהם מצווחים באסיפותיהם, זה דבר אחד, ומה שייעשה, זה דבר אחר'. 'ומהו שייעשה?' אני שואל. 'כלום', אומר הרופא, 'כלום לא ייעשה. דברים בטלים. כלבים שנובחים, אינם נושכים'.
ואני שותה ברזל. אך הכתיב אינו מרפה ממני.

אימא מבשלת. 'פולנטה', אומרת אימא, 'הרי ביקשתם פולנטה — רק לא השגתי קמח־תירס, אז אני עושה מקמח־שעורים. השם הוא עיקר, והכוונה'. 'והתוספות', אני אומר, 'מעט מזה ומעט מזה, ורוטב־של־צלי — והרי פולנטה'. 'ואף על פי כן', אומרת אימא, 'אני כשלעצמי הייתי מוותרת על כל הנוחויות הנאות של כאן וחוזרת — מוטב היום ולא מחר'. 'אין המיטבח הזה גדול', אני אומר, 'אבל לעומת מיטבחוננו שם, הרי זה טרקלין. והכירה הגדולה, של גאז, וכל השאר'. 'זה נכון', אומרת אימא, 'אף על פי כן. אדם שייך למקומו'. 'והיכן מקומו של אדם?' 'טעם מן הפולנטה', אומרת אימא, 'אם אינו חסר דבר. די מלוח? מקומו של אדם? אינני יודעת. מקומנו שלנו הוא שם, לא כאן. אך אין לדחוק את השעה, אומר אבא. ואבא צודק'.
האח בא לחופשה, מן הישיבה, ממרחקים. 'לכבוד האורח שלנו', אומרת אימא, 'יש לנו היום משהו מיוחד: פולנטה'. 'פולנטה', אני מאשר, 'עם קצת דימיון'. 'אבל', אומרת אימא, 'אתם לא מקבלים אותה אלא במחיר: כל אחד אומר משהו'.
'הם', אומר אבא ומצחצח את מישקפיו, 'פולנטה זו — יפת־תואר היא, ויפת־ריח. עם דימיון, אתה אומר? ניחא. הדיין של פירט, זיכרו לברכה, הלך פעם אל ראש־עירו לבקש על העירוב, שידי־פירחחים חיבלו בו. מה זה עירוב, שאל הבירגרמייסטר. עירוב, זה — אמר הדיין — זה, שבשבת־קודש אסור לנו היהודים לטלטל מרשות לרשות. בסדר, אמר ראש־העיר, שרוחו קצרה עליו אותה שעה, מהיום אני מתיר לכם לטלטל. לא, אומר הדיין, אנו מעמידים שתי קורות, ומותחים חוט מקורה לקורה. שתי קורות, תמיה ראש־העיר, וחוט? בשביל מה זה? מדמים אנו בנפשנו, אומר הדיין, כאילו החוט נמשך עד לקרקע, והרי זה קיר, ו —. אם כה פורה דימיונכם, משסע אותו הבירגרמייסטר, דמו בנפשכם שתי קורות וחוט במקום שאינם — וסיים את הראיון'.
'ללמדנו', אני נאחז בזנב־הסיפור, 'הטוב שבבירגרמייסטרים —' 'זו אנקדוטה', משסעני אבא, 'ואין לומדים מאנקדוטות. מי עכשיו בתור?' 'האורח', אני

אומר, 'פתח פיך, שלמה'לי, ויאירו דבריך'.
'אין מסרבים לגדול', משיב האח. 'לבית־המרזח נכנס איכר, ולאחר ששתה אחת ועוד אחת, פנה לבעל־הבית ואמר: מוֹשיקוֹ, למה ילדים שלכם חכמים ונבונים, ושלנו אטומים? אמר המרזחאי: פשוט מאוד, אנו מילדותם אנו משחיזים להם את המוח. ואיך אתם עושים זאת? איך? פשוט מאוד, שואלים שאלה, הם משיבים, אנו מפריכים את התשובה, הם שוב עונים, שוב אנו שואלים, וכך. יפה, אומר האיכר, למדני את השיטה הלכה למעשה, שאל ואני אשיב. ניחא, אומר בעל־הבית. לחדר נכנסה ציפור בעד החלון השבור. כדי שלא תברח הציפור, כלום ראוי להוציא זגוגית מן החלון השלם ולשים במקום הזגוגית בחלון השבור, או לא? הרהר האיכר, ואמר: היכן זה היה? היכן, אמר המרזחאי, נאמר באודיסה. באודיסה — ומתי זה היה? מתי? נאמר באוקטובר. באוקטובר — ואיזו ציפור זו היתה? איזו? נאמר — זמיר. אה, מצאתי, אומר האיכר: זמיר, באודיסה, באוקטובר — אין'.
'כנגד מה, כנגד מי?' שואלים אנו.
'כנגד מי שמבקשים ללמוד סוגיה בגמרא בשיטה היסטורית', משיב הנשאל.

'אם בהיסטוריה', אומר האח האחר, 'יש גם לי משהו היסטורי. מצאתי את הסיפור באיזה עיתון ישן. נאפוליאון בונאפרטה ישב באחד הימים בשעת התפילה בתאו המיוחד בבית־היראה. ניגש אליו המארשאל פּושה ולחש לו באוזנו. נתן הקיסר הוראה בלחש לשר־הלישכה שלו ולגיניראל דירואה, שהיו בקירבתו, ושניהם יצאו בחיפזון. כעבור שעה קלה חזרו, מלווים על־ידי אנשי־צבא, ואלה פשטו על היציע הגדול של הקפילה, והחרימו את כל ספרי־התפילה שבידי האנשים החשובים היושבים ביציע. מישהו המציא קודם למארשאל מיכתב, ובו הודיע לו, כי אחד יהודי חילק ביציע כתבי־פלסתר נגד משפחת הקיסר, בצורת סידורי־תפילה, ואחד מעובדי־הקפילה סייע לו בכך. בדקו ומצאו בין הספרים המוחרמים, שלוש מאות במיספר, למעלה ממאה רומאנים, למעלה מחמישים מחזות־תיאטרון ולמעלה ממאה סיפורי־זימה; השמצות על מישפחת־הקיסר לא נמצאו ביניהם. מסתבר שהמארשאל החרוץ זכה לחפיפת־ראש נכבדה מפי הקיסר'.

'טוב', אומר הקטן, 'אז אם בנאפוליאון אנו עוסקים: נאפוליאון היה פעם עסוק בריהוט חדרו, וכשביקש להסיר תמונה מן הכותל, שהיתה תלויה גבוה, אמר אחד ממשרתיו, שעמד לידו: ירשה־נא לי הוד־קיסרותו — אני גבוה ממנו. לא גבוה ממני, אמר הקיסר, ארוך ממני'.

'רק חצי', אמר מישהו מאיתנו.
'מה חצי?' שאלנו האחרים.
'מרדכי מקבל רק חצי מנה פולנטה — הסיפור שלו קצר מדי'.
'טוב, אז אספר עוד משהו — רשעים שכמותכם! הכול יודעים שהאנגלי הוא הטיפוס הבריא ביותר בעולם, כך על־כל־פנים מאמינים האנגלים עצמם. ובכן, הגברת קינתיה תיסטלתווייט הכריזה על כך במועדון־הנשים שהיא היושבת־ראש בו, והוסיפה, שעובדה זו יש לזקוף לזכות הבחורות הרווקות שם, וזו הראיה: ידוע שהאנגלי יונק את כוחו, הגופני והנפשי, מן הסטייקים המצוינים שהוא אוכל. בשר־הפרות שם הוא משובח. הפרות האנגליות מחבבות במיוחד את התילתן האדום, המתפתח יפה מחמת ההזרעה הטבעית שבאמצעות הצרעות. אויב מושבע של הצרעות הוא עכבר־השדה. אך יש מי שמשמיד את העכברים — החתולים. והסטאטיסטיקה מלמדת, שאת רוב החתולים מטפחות הבתולות הזקנות'.

'אני מבין, שהגיע תורי. ובכן, גם אני — בהיסטוריה. היה היה ילד. ולו ארבעה אחים, קטנים ממנו, ואחות, והיא גדולה ממנו. ואבא ואימא, כמובן. אך אבא לא היה בבית. הוא נסע למרחקים. והיתה מלחמה גדולה. ולא היה כמעט מה לאכול. במקום פולנטה אכלו לביבות־של־דורה. לרוב — גם דורה לא היתה, ולא לביבות. פעם אחת עברה דודה של הילדים ברחוב, עברה על־פני אחת החנויות ברחוב, ראתה ערבי, לבוש נאה, נכנס לחנות, ואחריו אשה, פלחית, וקופה קלועה בידה. נכנסה הדודה גם היא, וראתה: בקופה ביצים, והערבי מוכר את הביצים לחנוונית. והביצים אז ביוקר רב, כי הכול ביוקר, והכסף מועט. כשיצא הערבי, אמרה החנוונית לדודה של הילדים: 'את רואה את הביצים האלה? כאלה לא תמצאי בכל העיר — כל חלמון גדול כאפרסק, וצבעו חזק, וריחו בושם וטעמו פריך ומתוק, כמו לא מן העולם הזה. כל שבוע הוא מביא לי קופה מלאה, ואני קונה את כולן — ביצה אחת משלו, כמו עשר ביצים רגילות. הוא גר מאחורי שער ציון, מן הדאג'אנים הוא'. יצאה הדודה, מיהרה אחר הערבי, השיגה אותו וביקשה ממנו, שיביא גם לה מן הביצים שלו. אמר: 'כן, אבל אַת צריכה לקנות את כל הביצים שאני מביא, ולא רק אחדות מהן'. אחרי ימים אחדים בא אליה הערבי, והאשה, הפלחית, אחריו, והדודה קנתה את מלוא הקופה ביצים. הלכה הדודה וחילקה את הביצים לכל המישפחה — לאימא שלה, היא סבתא של הילדים, לחמותה, היא אם בעלה, ולגיסותיה,

לכל אחת נתנה ביצה. לקחה אימא של הילדים את הביצה, מצאה מעט סולת במיטבחה, טרפה את הביצה, האחת, הוסיפה את הסולת, המעט, בללה וטיגנה: חביתה של סולת. הושיבה את חמשת ילדיה על המחצלת בחדר, שמה לפני כל אחד מהם צלחת של אמאיל וקצת מן החביתה, ונתנה ביד כל אחד פרוסת לחם. עוד לא הספיקו לפתוח באכילה, נכנסה זהבה, בת אחותה של האם, והיא יתומה מאימה. הושיבה האם גם את זהבה על המחצלת, הורידה נתח קטן מכל מנה ומנה, ונתנה ליתומה מנה משלה. עוד לא הספיקו להתחיל באכילה, נכנס שפסיל, בן השכנה, זה שלומד בבית־ספרם של המיסיונארים, והכול מחרימים אותו בשל כך. הושיבה האם גם את שפסיל על המחצלת, חתכה נתח מכל מנה ומנה ושמה לפני הילד, בן השכנה האלמנה. אמרה: שישה פיות טוחנים, יטחן פה שביעי. נכנסה סבתא לבית, ראתה, העיבה עננה של מורת־רוח את פניה, פנתה אל כלתה ואמרה: 'לא טוב, בתי — גזירה שמא ילמדו ילדים שלנו ממעשיהם הרעים של אחרים'. הסמיקו פני האם־הכלה: 'ילדים שלי', אמרה לחמותה, 'אינם לומדים ממעשיהם הרעים של אחרים; אחרים לומדים ממעשיהם הטובים של ילדיי'. והילדים בירכו ואכלו, וסיימו לאכול ובירכו, והיתומה בירכה אף היא, והילד של השכנה, הלומד בבית־ספרם של המיסיונארים, בירך אף הוא: ... כי אין מחסור ליריאיו ... פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון ... את עמו בשלום — — —'.

הסיר אבא את מישקפיו, לנקות את זגוגיותיהם הנקיות במימחטה המיוחדת לכך, ועיניו הכחולות, קיצרות־הרואי, מלטפות את פני־אימא המושפלות.

'היסטוריה, אתה אומר', אומר אבא —

'לא סיימתי', אני אומר, 'אותה אם, חמישה ילדים לה, וחנות לה, וכל היום היא עובדת בחנות, ובלילה היא מאכילה את ילדיה, ופעמים גם את רחל אחותה הקטנה הבאה אליה, ואת זהבה היתומה, ואת שפסיל בן השכנה, שהכול מחרימים אותו, וילד מילדי גיסתה, אף היא שכנה; וכשהם שוכבים לישון, היא מכבסת את בגדי הילדים שלה, ומטליאה אותם, ותופרת להם בגדים חליפים לבגדים הבלואים; ושכנות באות וקוראות לה לרחץ את תינוקותיהם שאינן מעיזות לעשות זאת בעצמן, ומלמדת אותן לחתל אותם; וכל מי שנשרט, בא אליה והיא חובשתו, ומי שננעץ קוץ בבשרו, היא שולפת

אותו במחט החדה שלה — אימם של חמשת הילדים האלה — — —׳

׳איפה היא למדה להיות חובשת׳, שואל אבא, כמהרהר בסוגיה קשה של גמרא, ׳זו האשה, אם חמשת הילדים, שאתה מספר עליהם ?׳
׳אינני יודע׳, אני אומר, ׳וגם אינני יודע, איפה למדה לדבר ערבית כמו ערבי, וספאניולית כמו ספרדיה, ולאחרונה גרמנית — ובאחד הימים תלמד גם עברית׳.

׳ואף אחד אינו אומר דבר על הפולנטה שלי׳, נוזפת אימא, ׳אינה טעימה לכם ?׳

׳נזמר זמר׳, אומר אבא, ׳ירח, תן את הטון !׳

׳הוי, שׂאוּ מרום־מרום, מרום־מרום, הוי שאו מרום־מרום, עיניכם, וראו, מי ברא, מי ברא, הוי ראו, מי ברא, ברא, ברא, ברא אלה — — —׳.

׳אני לא יודעת׳, אומרת אימא, מהרהרת, ׳כאן נמוכים השמיים; השמיים קרובים, והאל רחוק. שם — גבוהים השמיים; השמיים גבוהים, רחוקים, אבל האלוהים קרוב — או שרק נדמה לי כך ?׳

פנים אל פנים

לא בכל הארץ הזאת קרובים השמיים כל־כך. כאן, בטבורו של היער הטורינגי, עוד מבדיל קיר־השטן בין ארץ לשמיים. כמה צריך אדם, שיעבור שבע מאות מטרים מקצה לקצה? שבע, שמונה דקות. וכמה זמן, שיגיע לראש־הצוק הזה, המזדקר בתלילות של קיר?

'אל תעשה זאת!' קוראים לי כל החבורה, 'למה לך לטפס? לא תוכל!'

לא תוכל. מהיכן לכם זאת? מישהו מכם ניסה? אמנם הוא זקוף הצוק, לא בכדי קוראים לו קיר־השטן. אך פה יש בליטה קטנה, כאן נקיק זעיר, פה זיז ושם שן קטנה. במבט ראשון, כולל, אין לכובשו. אבל דרכו של אדם עשויה זיזות־זיזות זעירות, פסיעה אחר פסיעה — ולא כל הפסיעות הן מיכשול לאדם. פרק את הפולות לאיבריה; בעומדך מול גרעינה, בקש אז המפתח, שמא תמצאנו.

השמש מאירה את הצוק מאחור, באלכסון. צבע־הסלע אפור־חום; כל צלק וכל חטט נראים יפה כבר ממרחק הישט־היד — פתח ועלה!

אלא, אל תהלל את יומך בטרם יעריב, אמרו הבריות, ויפה אמרו. כל ההתחלות קלות. 'חזור בך!' קוראים החבורה. לחזור? כבר לחזור? עוד רחוקה הדרך. עוד לא הגבהת עלות, כבר מופרש אתה מן העולם־שלמטה, כבר אתה תחומך מורחב, כבר הוסטו מעט אפסי־ארץ. הולך לו אדם על־פני

הארץ, וכל עולמו אינו מגיע אלא עד גבול־ראייתו, ומחסומים עומדים לפניו, חלקת־יער, בתי־כפר, שרשרת־גבעות. עלה־ועלה, והגבולות נפרצים, המחסומים כלא־היו.

'אמור', שאלתי פעם את סבא משה צבי, אבא־של־אימא, 'אמור, הקדוש־ברוך־הוא רואה את כל הבריות — כיצד? הרי מרובים הם כחול־הים, ומפוזרים על־פני עולם־ומלואו, איך יכול הוא לראותם כולם?' 'אל עליון הוא', השיב סבא, 'עליון על הכול, וממרומיו רואה הכול'. טיפסתי ועליתי לראש אורן בשכונתנו — ולא נסתייע לי הדבר. עכשיו אני תופס.

כל ההתחלות קלות. 'בני שלי, בני שלי הגדול, יהיה סוחר!' מיררה אימא, כשהחליט אבא למוסרני שוליא בבית־מיסחר־לאריגים, בסיטונות, של רוברט־ואלברט. 'מה יש', ניסה אבא לנחמה, 'סוחר זה דבר רע? רב אינו רוצה להיות, שוחט אינו רוצה להיות — יהיה סוחר! יהיה לפחות סוחר אחד במישפחה, אחד שלא יצטרך לבריות'.

ולא היו בעיות. 'יש לך תעודה נאה', קיבל את פניי האדון רוברט, 'כשהעלמה ליבּר תהיה בחופשה, תוכל למלא את מקומה — החשבונות, המיכתבים וכל השאר; ופרדינאנד ילמד אותך כל שאר העבודות. בשעה טובה!'

מלמד אותי פרדינאנד איך גוזרים אריג־של־צמר גזירה ישרה וחלקה; לא בבת־אחת זה נלמד; הראש תופס, היד מסרבת. ומלמדני לארוז חבילה, ומלמדני להבחין בין אריג לאריג, במשש ובמבט; ומלמדני לבדוק אריג, אם צמר טהור הוא, אם מעורב, בקריעה ובשריפה, שתי לחוד וערב לחוד. וכשאין הבעלים בבית, מלמדני את כל האופיריטות המתהלכות ואת כל הגסוּיות הנלחשות.

רק כשאין הבעלים בבית. אדון רוברט, שהוא הבעלים העיקרי, האמיתי, נמצא תמיד בדרכים, עובר על־פני הכפרים והעיירות, מיזוודות־הדגמים בידיו, ומן החוץ שולח את ההזמנות, שעלינו לממש. הוא טוב ונוח, נוח ללקוחותיו ורך כלפי עובדיו. אף כשהוא נוזף בנו, נוזף הוא כמתנצל. שותפו־גיסו, האדון אלברט, הוא המטיל בנו מרה.

מספר לי פרדינאנד, העלמה ליבר מנסה להשתיקו ואין עולה בידה: מנהל היה, ממנהלי בית־החרושת הגדול לחרסינה, רוזנטאל, ונסתבך עם אשתו של המנהל הראשי, שעל־כן נאלץ להתפטר. את דמי־הפיצויים הרבים הביא

לכאן, והציל בכך את ביתנו מפשיטת־רגל — שהזמנים קשים, ובעל־הבית ברפּוּתוֹ לא הצליח לגבות את החובות הרבים שחבים לו הכפריים, ולשלם לנושיו שלו, הספּקים הגדולים, שאף הם מן הסתם נאנקים תחת עול התחיבויותיהם.

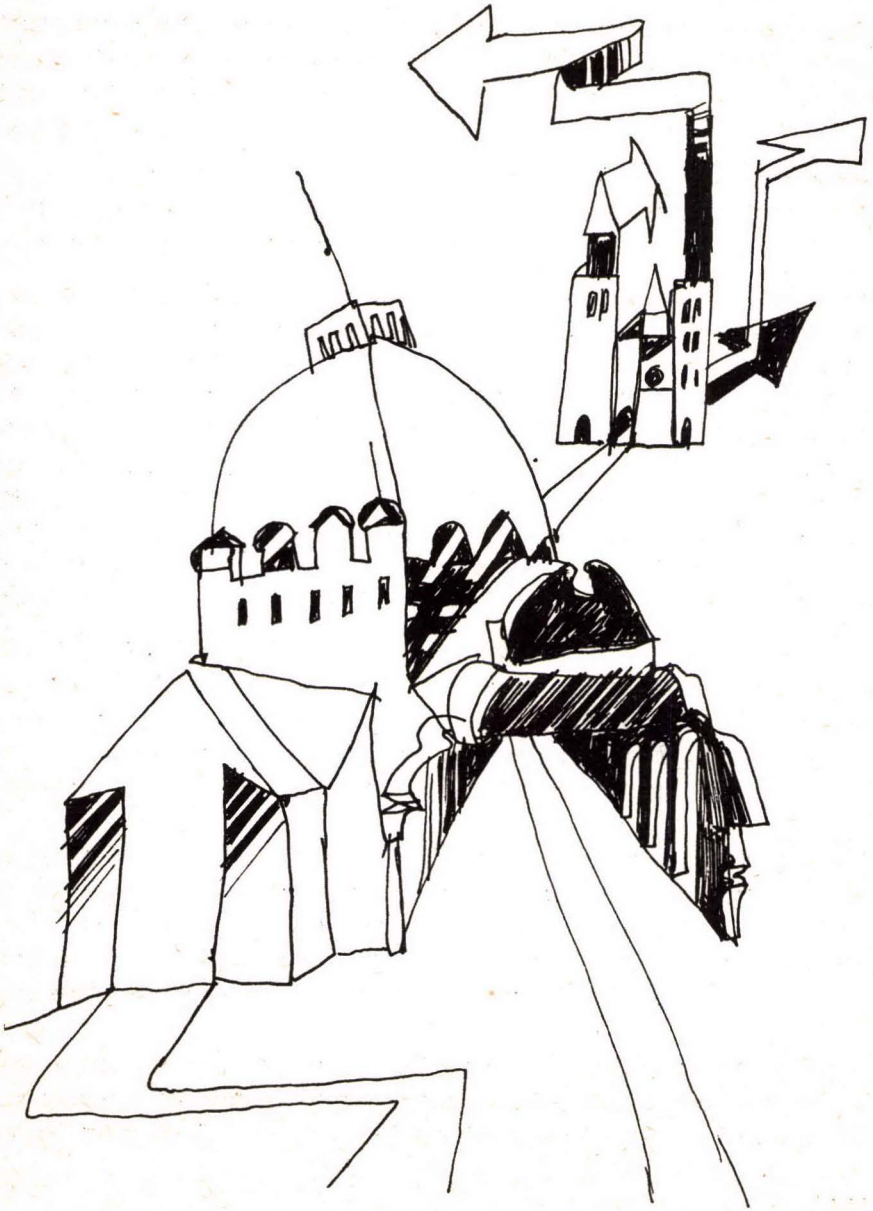
האדון אלברט אינו יוצא לדרכים. הוא מנהל מישפטים נגד בעלי־החובות, והוא נוהג ביד קשה. רבים מנשויי־הבית כרעו־נפלו עקב נגישׁותיו המשפּטיות, ורבים אחרים מקללים אותו בסתר, נוכח לחץ איומיו.

נוהג הוא לבוא ללישכתו בבית־המיסחר בשעה מאוחרת. תחילה עובר הוא על הדואר ועורך את סדר־יומו, ואנו מתהלכים אז באולם־האריגים כמתלחשים, ובאפס־מעשה. ורק כשמתקרבת שעת־צהריים, ואנו כבר מביטים אל השעון, רק אז הוא יוצא, ומתחילה העבודה — הוא מתוך הטלת מרות ומרה, אנו מתוך עצבנות ומרי. מוצבים הסולמות אל המדפים הגבוהים, אנו מורידים חבילות־אריגים, פותחים, חוזרים וקושרים ושוב מעלים. אדון אלברט אומר: 'פרדינאנד, הורד חבילה מיספר כך־וכך!', אומר פרדינאנד: 'זו לא החבילה הנכונה, אדון אלברט!' 'לא שאלתי אותך, עשה מה שאמרתי לך!' הוא משיב, והדבר חוזר פעמים רבות. אין אדון אלברט בקי במחסנו, ופרדינאנד רוטן: 'יהודי מטונף!'

'פרדינאנד', אני אומר לו אחר־כך, 'למה אתה אומר יהודי מטונף?' 'וכי איננו מטונף? הוא לא מתעלל בנו בלי הרף?' 'ואדון רוברט איננו יהודי?' 'אותו אני גם לא מקלל', משיב פרדינאנד בהיגיון הגויי שלו, 'יש יהודים הגונים ויש יהודים מטונפים'. 'ויש לא־יהודים מטונפים, נכון?' 'נכון, אז מה?' 'ואינך אומר נוצרי מטונף'. 'זה דבר אחר', אומר פרדינאנד.

זה דבר אחר, כך סבור פרדינאנד. כך, דומני, סבורים עוד כחמישים מיליון בני העם הזה. הרב שלנו סבור אחרת. 'אזרחים אנו, ברוך השם, שווי־זכויות. אנו חיים היום בתקופה נאורה'. והרופא גורס כתיב וקרי: 'מה שהם כותבים, זה דבר אחד, ומה שייעשה זה דבר אחר'. אני הוא המגזים, אני רגיש מדי, עצבני מדי. מעט ברום, סבור הרופא, לא היה מזיק.

מעט ברום — מי היה אז מתאמר להעפיל על קיר־שטן ארור זה. עכשיו כבר אי־אפשר אף לחשוב על שיבה. אתה יכול להסתכן ולנסות לעלות — אין כל אפשרות לרדת. ואינך יכול גם להשתהות במקומך, שמא תתערער

בליטה מגוחכת זו ותיעקר. מהו האדם? מכונה. ומעצריה חלשים. משהצת את מנועה ושיחררת את מעצריה, שוב אין לך שליטה עליה. היא מוכרחה לרוץ.

הטוב שבאריגים לחליפת־גבר הוא משל צמר סרוק. את הבדיקה, אם צמר הוא האריג, יכול גם הלקוח לעשות. אתה תולש בזה אחר זה חוט־של־שתי וחוט־של־ערב, וקורע את החוט. אם צמר הוא, החוט מסתייב; אם צמר־גפן, הוא כמו נחתך חתך חלק. לא די לך בכך, הבער את החוט. אם צמר הוא, ייחרך ויעלה ריח רע, ומקום־החריכה יתפח כראשו של גפרור. חוט־הכותן נשרף ללא ריח וללא חרוכת.
אבל איך יבדוק הלקוח, אם האריג הוא מבית־חרושת במנטשסטר, בברין, או במינכן־גלאדבאך? האריג האנגלי מוחזק המעולה ביותר, והוא גם היקר ביותר. מה עושה סוחר ממולח? מביא אל ביתו אריגים מקומיים, ומוכרם כאריגים מתוצרת־חוץ. מעילה זקוקה למעיל, בגידה לבגד, ושקר־של־רמאות — לחותמת. יש לנו חותמת, גדולה, רבע־המטר קוטרה: מייד אין אינגלנד, וכל חתיכת־ארג מוחתמת בחותמת יפה זו.

'אם ישאלו אותך', בוחן אותי אדוני ומעבידי, 'מהיכן אריג זה, מה תשיב?' 'אשיב', מתחמק אני מתשובה של ממש, 'הרי יש כאן חותמת!' 'אבל אם יעמדו על כך, שתשיב בפיך, מהיכן אריג זה, מה תשיב', אומר אדון אלברט, 'הרי גם אתה יודע, כמוני, ששום לקוח אינו סומך על החותמת, מה תשיב?' 'אשיב', אני אומר, 'ממינכן־גלאדבאך'. 'אם כך תעשה', צווח האדון, ופניו אדומות כאחוריו של קוף, 'אתה עף מכאן עיפה שאין לה שיעור!'

'אתה מבקש לתקן את העולם', מתלבט עימי אבי שלי, 'הנח זאת לבורא־עולם. הנח זאת לבעל־הפרדס. מוטב שקוד על תיקון עצמך. למה לך לטפס על קירות'.

למה? מי ביקש ממני לטפס על קיר אומלל זה. מה רחוקה עוד המטרה! איך אדע, אם עוד פתוחה הדרך שלפניי מזו שמאחוריי? כלום הסתלקו אלה שעימי, שם למטה? או שהם עומדים וממתינים לי? צופים הם אלי? כלום איני שומע, זולת מחשבות לבי ופוֹעם־לבּוֹ של ההר המתהדהד בעורקיי, וכלום איני רואה זולת חתיכה זו של סלע, שצבעיו מתחלפים ושמעלה פניני־זיעה על גופי.

נשימתי משטיחה־והולכת מפרק לפרק; אני משתהה רגע־קט, להעמיק הנשימה. רוצה הייתי לנוח מעט, שתים־שלוש דקות לא לנוע, רק לרגוע, להפיג המתיחות, להקיף במבט־העין את כיברת־הדרך שעשיתי ולאמוד את הדרך שלפניי — ואיני יכול. חלשה וחוטאת היא נפשו של אדם, חלשה שבעתיים רוחו בקירבו. מהיכן ומדוע רוח מרדנית זו, יהירות מטופשת זו, הבזה למוסר־אב וללקח־מורים?

הזמין אותנו האדון ליום א' לבית־המיסחר. העלמה ואני לא יכולנו לסרב: כיון שבשבת אנו פטורים, רשאי הוא להעסיקנו בא'. פרדינאנד ניסה לסרב — הוא לא איכפת לו לעבוד בשבת; אם הבית סגור, אין זה ענייננו. אך אדון אלברט לחץ עליו, ואף הוא בא. יש לו לאדון עסק מיוחד הפעם, והוא זקוק לשלושתנו.
איכר, בעל שדות רבים בעיבורה של העיר, חב לנו כעשרת אלפי מארק. בימים טובים חשקה נפשו במעט מיסחר בקימעונות, משך אריגים ולא שילם. באו ימים רעים, ודימה בנפשו לשפר את מצבו בהגדלת המיסחר. לא שילמו לו האיכרים הזעירים, לא שילם הוא לנו, ונצטבר החוב הגדול. הגיש האדון תובענה לערכאות ועשה חשבון הריביות והריביות־של־ריביות, הוסיף עליהן הוצאות ונזיקין ועוד כל מיני תביעות והגיע לסך עשרים אלף ומעלה — וזכה במישפט. עכשיו הזמין בעל־החוב את עצמו אצל נושו לדיון־של־פשרה, והיום הוא יום־הדין.

בחוץ שקט, ואנו סגורים מבפנים, אין יוצא ובא — בעל־הדברים כבר הוא בפנים, בקובתו של האדון, שבא הבוקר מוקדם מן הרגיל, מגולח שלושה גילוחים, מסורק ומשוח, מצוחצח ומגוהץ, והסיגריה הארוכה בזווית־פיו המשוכה בעקימות למטה, עינו האחת מכווצת מחמת העשן החריף, וידי־ימינו בכיס־מיכנסיו. כך הוא בא, עבר פעמיים־שלוש לאורך מחסן־האריגים, שבו אנו מסובבים כאסירים־באזיקים, וחיוך רע על פניו. 'נא', הוא אומר כאילו לעצמו, אך שאנו נשמע אותו, 'נא, היום נסדר אותו'.

דקות אחדות אחר שיצא בעל־הדברים, כמתגנב יצא, ראשו שחוח ופניו חפויים, יצא גם האדון מלישכתו, נהרה על פניו וידיו מתחככות זו בזו. יצא ועבר על פנינו ושוב נכנס לחדרו וחזר ויצא, ועדיין כפות־ידיו משפשפות זו לזו, אחר נעצר למולי: 'נא, אמרתי היום נסדר את זה — וסידרתי!'

ציפה האדון לתגובה, ולא היתה שום תגובה. השחנו את ראשינו, שלושתנו, כאילו עסוקים אנו עיסוק שאין למעלה הימנו, וכמו לא שמענו. פסע מאיתנו והלאה, לקצהו האחר של המחסן הארוך, וחזר אלינו, התייצב ופנה לכתבנית: 'נו, מה היא אומרת, העלמה ליבר?' מלמלה זו הברות ללא משמעות ולא אמרה כלום. 'מה אתה אומר, פרדינאנד?' 'כלום', השיב פרדיננאד, 'מה יש לי לומר — לא הייתי נוכח במשא־ומתן'. 'מה זאת אומרת לא היית נוכח? לא שמעתם מבעד למחיצת־הקרשים הדקה הזאת? חצר שלימה עם שני בתים וכל השאר והקטאר כרים ויער, שווי מאה אלף עגולים, משועבדים לנו, שנה אחת דחייה — לעולם לא יוכל לפרוע את החוב, וכל זה לנו הוא — לא עסק טוב?' 'טוב', אומר פרדינאנד, 'תלוי למי'. 'נאה דרשת', צוחק האדון, 'תלוי למי — ומה אומר הראבינר?'

הראבינר — זה אני. עדיין אני שותק. ריבון־העולמים, מהיכן לי כוח זה? את המספג הזה, של ברזל, הייתי מטיח בפרצוף־גיעולים זה, ופרדינאנד דורך על רגלי, מאחורי הדלפק, תחילה בנחת, אחר בחוזקה, והעלמה ליבר ממלמלת־מלחששת ומעווה לי עוויות. אני מנסה להסיח דעתי מכאן. 'אל תטפס על קירות', אומר אבא, אימא פוכרת אצבעותיה.

'הוא שותק?' מוסיף־מתגרה בי זה, 'חא־חא, ניטל פתאום הדיבר ממנו, מן הראבינר'.

טינופת־צופים. 'יבוא בעל־הפרדס ויעקור את קוציו'. אלא, הוא מתמהמה, ובינתיים מחניקים הקוצים גם פרח גם פרי.
'שאלתי אותו!' נותן הוא עכשיו עלי בקול, 'למה אינו משיב?!'
'אותי שאל', אני אומר, 'שמעתי משהו מעין ראבינר וככה —' 'נו־כן', אומר האדון, 'מה דעתו ביקשתי לדעת על זה איך סידרתי אותו?'
'סידר אותו?' אני אומר, 'רימה והרס אותו, ביקש לומר'.

ריבון־העולמים! מעוד ימעדו קרסולי, כה קרוב לראש־הצוק! כבר אווירה של פיסגה פוקד אותי — ואין אני רואה מעלי עכשיו שום זיזית, שום שקערורית, והרעד אוחז בקיבורות. נצחים עברו, כל העולם כולו אינו עוד, רק חלקה אחת־יחידה עוד זו, והיא זקופה וחלקה, לא קרן בה ולא מיגרעת, והשמש אוחזת בי כבצבת. רק לא פחד, ריבונו־של־עולם, רק לא איבוד־עשתונות!

'אח, קרניים!' נאנח אבא, 'קרניים אלה שלך! ילד היית, אמרנו חכם אתה — היכן היא חוכמת־הילדות?' 'עוד תשוב־תחזור, אבא', אני משיב. 'זו מהיכן לך?' מבקש אבא לדעת. 'כל אבא חכם', אני אומר. 'וכל נער חצוף', אומר אבא. ממעמקי־מרומים קראתיך, אלוהי־אמונת אבי ופחד־תום אמי, אל תאבֵּלם! אל תעטה עליהם חרפת בנם השוטה! פקח, פקח־נא עיני, הראני־נא את קצה־הדרך, הראני־נא, וחזקני!

בן תשעים־ושתים, אמר לי, היה, האיש, כשראיתיו מגשש דרכו בין העגלות והחשמליות, כפוף גבוֹ, מישקפיים כהים לעיניו העששות, בידו־אחת הציקלון ובקבוק־מיחם, פת לאכול ומשקה לרוות צימאונו, ובידו־אחרת מטהו מתלבט בין רגליו הכושלות. 'יברכך האלוהים', אמר האיש, 'אריכות־ימים מבקשים הבריות — אילו ידעו! בזיקנותו, כשזקוק לכך האדם ביותר, דווקא אז מאבד הוא כוח עיניו ורגליו. וכה אטומים האנשים. למי איכפת זקן בר־מינן, הנלבט בין רגליהם, ואינו אלא מיטרד מרגיז. יברכך האלוהים!'
'תשעים־ושתים, אתה אומר', אני אומר לאיש, 'ועדיין מהלך כה יחידך'. 'מהלך ונוסע, ילדי', אומר האיש, 'ואין רוצים לעזור'. 'רוצים', אני מוחה, 'אולי אין רואים'. 'אין רואים, ואין חשים', אומר האיש, 'בתוך קריה הומיה, ואתה כה גלמוד, כבמידבר'. 'ואיך הגעת עד כאן', אני אומר, 'תשעים־ושתים, וללא מאור־עיניים'. 'בעקיפות', אומר האיש, 'בעקיפות, ילדי. אתה חש בקיר האטום שלפניך — עקוף! לעולם אל תנסה לפרוץ את הקיר בראשך!'

בעקיפות, ילדי, אמר האיש, יש דרך שהיא קצרה וארוכה, ויש ארוכה והיא קצרה. 'צא מכאן!' צווח אדון אלברט, 'ואל תעז לשוב!' נוטל אני את כובעי ויוצא. חלאת־אדם, אני רוטן לתוכי, שקץ משוקץ — וכי מהיכן לי לדעת, שעשרים שנה לאחר מכן יסתער, הוא בראש כיתה של מגויסים, על שכונת שיך ג'יראח, ויפול כגיבור על שיחרור ירושלים? וכיפרה אדמתו עוונו.

'החזק מעמד!' קוראים לי מלמעלה, 'הנה חבל משולשל אליך, אחוז!' רק שלא תאבד ממני שארית־כוחי! 'איך הגעתם אתם לכאן?' אני שואל, ורגליי אוחזות בקרקע מוצקה. אני שוכב, עוצם את עיני. קרובים, קרובים כאן יותר השמיים משהם שם למטה?

בינה הגיגנו

לא הר כאן, לא מיזבח, לא שדה יצאתי לשׂוח, לא אבן מאבני־המקום שמתי למראשותי — רק נחל ומימיו ההולכים, ואני על גשרו, ודממה סביבי, והגאז המטיף את אורו, אטמומי, ודברים בלבי רוחשים.

לחלותך שלחוני מקהלות המוניך / תכין לבם תקשיב אוזנך / מה אני ומה חיי, תולעה ורימה / נבער מדעת ובאפס מזימה / סמכתי יתדותי בספר־החוכמה / מענה רך ישיב חימה;

תאוות־לב לא השגנו / שקט קיווינו ויבוא רוגז / רוּם־קרן — והנה שפלה / קרבה ישועה אמרנו — ונתרחקה / ציפינו לטובה וברחה ממנו;
מרובים צורכי עמך ודעתם קצרה / מחסורם ומישאלותם בל יוכלו לספרה / נא בינה הגיגנו טרם נקרא.

אין היא עיר גדולה ביותר, ויימאר זו. אלא רקעה ההיסטורי־תרבותי מקנה לה רחבות, שמרכזיותה הפוליטית עדיין לא נתנה לה. הריפובליקה הוויימאר־ית, שלידתה בתקופת־שפל, עדיין לא הוכיחה שאינה נפל. לא אפּרט ולא הינדנבורג ידעו לחלץ את המדינה משקיעתה שלאחר מלחמת־העולם, ואף מאמציהם הנמרצים של שרי־החוץ שלה, ראטינאו היהודי, שנרצח בידי נאצים, ושטריזימאן שבא תחתיו, לא הועילו דיים לעם במדינה, על־אף הישגיהם במדיניות־חוץ. והנה מת שטריזימאן — והמשבר הכלכלי בעולם שוב מביא את הארץ הזאת עד דכא.

'ראה', אומר לי אבא, 'הקרנים שלך, הגיעה השעה שתצניע אותן מעט, להיכן יובילוך? מה הן זכיותיך ומה כוחך? ייחוס־אבות־של־כאן אין לך, לא בארון ולא גראף אני; על מה אתה נשען, שאתה מסתכסך עם הכול? עכשיו גם רבת עם אדוניך בבית־המיסחר, העלבת והרגזת אותו — האחד בא לגור, וישפוט שפוט? השפל ברכיך ושוב התענה תחת יד המאלפך בינה! סיים את תקופת שוליותך, צא בעצמך לכפרים ולעיירות, וכשתצליח אחר שנים לנהל בית־מיסחר משלך, הוכח אז את יושרך ואת כושרך'.

נכנסה תוכחתו של אבא אל לבי — ולקאנוסה לא הלכתי. יעסקו במיסחר המוצאים עניין בו. סבו של סבי שלח ידו במיסחר, ואפילו חרס לא העלה בידו — והוא היה גדול ממני בתורה וביראת־שמיים, בחוכמת־לב ובתבונת־כפיים, בעוז ובתושיה. אביו של סבי שלח ידו במיסחר, שבע יקום ונפל — ויצא מן העולם וידיו ריקות. אביו של אבי ניסה כוחו במיסחר ובחרושת, ולא הצליח אף לפשוט את רגלו, כי לא הספיק תחילה להציבה איתן. ואבי? אפילו לא ניסה לעסוק במיסחר — האני אברא בריאה חדשה?

אך בורא־עולם אינו מכה את בריותיו בשתי ידיו כאחת. מיתתן של הקהילות היהודיות הקטנות, עקב התיעוש הדוהר והנהירה לעיר, מתמתנת מעט עם המשבר הכלכלי, הפוקד עכשיו את העולם, ואת גרמניה במיוחד. הקהילות זקוקות לכלי־קודש — מורים, שוחטים, חזנים. אני עוזב את בית־המיסחר והולך לבית־מידרש־למורים. אהיה מורה.

אמרתי אל לבי, אהיה מורה, אף שאיני ראוי לכך — אחרים ראויים ממני? אמרתי אהיה מורה, ולא אהיה לא שוחט ולא חזן. לא אהיה שוחט — כבר חרצתי דיני נגד שפיכות־דמים כמקצוע, ולוּא גם שפיכות דמיהם של יצורים שגורלם יעדם לכך; ולא שליח־ציבור — דיי שאהיה שלוחי של עצמי לפני המקום.

קרבו הימים הנוראים, וכל חובשי בית־המידרש, הצוערים והבוגרים, שטו ונתפזרו אל קהילות ישראל במדינה, לאסוף תפילותיהם של בני־עמנו ולשולחן למרום, ושמא גם לשחוט כפרותיהם. ואני יחיד נשארתי, למורת־רוחם של מנהלנו, של חזננו הראשי ושל שאר מורינו. שיותר משהתלמיד רוצה ללמוד, המורה רוצה ללמד, להראות בפועל כוחו וכישרונו מתגלמים בּתלמידיו.

אך אני נחה דעתי מעצמי. פעם ראשונה, אמרתי, ואולי פעם יחידה, אהיה אני עצמי ולא עוד, לא מי שסמוך על שולחן אביו, לא מי שציבור נשען על כתפיו. אעוג לי עוגה, כשהעדה מתכנסת לשפוך שיחה לפני מלך עליון, ובכפיפה שלי, אני לבדי עם בוראי, אגמגם הגיגי.

קראני המנהל, יום קודם התקדש החג, אל לישכתו, והראה לי מיברק שנתקבל מקהילת ויימאר: נפטר פתאום החזן, שאמור היה לבוא אליהם לימים הנוראים, ולא מצאו בשום מקום מועמד אחר תחתיו. 'ביקשת לישב בשלווה', אומר לי המנהל בחיוך, ספק לועג ספק משתתף־בצער, 'הרי לך. בעוד שעה יוצאת הרכבת לוויימאר, מחר עם צהריים אתה שם, עוד תספיק לנוח שעה קלה לפני התפילה. סע לשלום'. 'אבל', אני עוד מנסה להציל אם אפשר, 'ויימאר היא סאקסוניה, אנו באווריה'. 'אה־כן, כמובן; אתה צודק', אומר המנהל, 'או שהקדוש־ברוך־הוא שכח זאת, או שהחליט הפעם להתעלם מגבולות גיאוגראפיים ומזכויות־של־ריבונות'.

מי הנחל, אילם שמו, מושכים אל הגדול ממנו, סאלה, זה מוליך אל הגדול ממנו, אלבֶּה, והלה, רחב־ידיים וכבד־תנועה, מיטלטל ביגיעה לעבר האמבורג והים המיזרחי. עוד לא עברו ימים רבים, ואני עמדתי על גשר אחר, בלייפציג העיר. שם הם אלה מי אלסטר ופלייסה; אף הם מושכים לסאלה ולאלבה, להאמבורג ולים. כל הנחלים הולכים אל הים והים איננו מלא. כל התפילות הולכות למרום, והמרום איננו מלא. כל שנה אנו מתוודים על חטאותינו, וכל השנה אנו חוזרים ומתמלאים מעשים והרהורים.

יהודים ממיזרח־אירופה יושבים גם בנירנברג. אבל פרט לקומץ שאינו ניכר, אין הם שונים מן היהודים הגרמנים כולם. חלק מהם חברים בקהילה הכללית, חלק בקהילה הנבדלת, ואלה כן אלה נתגרמנו, בלבושם, בדיבורם, בהליכותיהם ובמשאת־נפשם. בלייפציג נפגשתי, זו פעם ראשונה, ב'אוסט־יודים' במופגן. לא כולם, אך רבים מהם לובשים עדיין קאפוטה, מגדלים זקן ופיאות ומדברים יודית — ואינם בושים בכך. לייפציג עיר־יריד היא, וסמוכה יותר למיזרח, ומורגלת באורחים מן המיזרח, כבר מימים ימימה.

ובטריבס, מחנה־הנופש של הנוער הלייפציגי, מתנועת 'עזרא', נפגשתי עם נערים ונערות, בני אוסטיודים, והם מעורבים עם האחרים. אוסטגוטים

ווסטגוטים אני קורא לאלה ולאלה — שבשבילי אלה גוטים ואלה גוטים, ואין אני רואה הבדל ביניהם זולת השם הקידמי. במבט ראשון אין אתה מבחין גם שום הבדל בין צאצאי המיזרחאים ובין צאצאי המערבאים. הללו והללו נקראים בשמותיהם של טיטונים טהורים, היינריך ולודוויג, גיזילה ואנא, מאקס ואירמגארד, ליאופולד וליזה וכיוצא בכך. לובשים הם כולם ככל השאר, הגויים בכלל, מדברים הם כולם גרמנית צחה, ורוח היוגנד־ביוויגונג שורה על כולם.

ועם כל אלה יש הבדל. יושבים לאכול, הכול בצוותא, לארוחת־צהריים, אחר שיעור־של־חובה, או לארוחת־ערב, אחר מנחה־ומעריב, ובין מנה למנה מזמרים. בשבת קודמות זמירות־של־שבת — צור־משלו וה' רועי־לא־אחסר ובשוב־ה'־את־שיבת־ציון. אבל אחר־כך, ובימים־של־חול בלא האקדמות המיוחדות, שרים אלה שירים מאוצר השירה העממית הגרמנית, ואלה — שירים־באידיש, שהכמיהה הציונית טבעה בהם חותמם.

לכאורה דבר של מה־בכך. כי ב'עזרא' חברים רבים הנמשכים לציון, גם מבין 'גרמנים־בני־גרמנים'. אף על פי כן. ועוד יש בהם בצאצאי־יוצאי־המיזרח הללו משהו — יתר חציפות, יתר חירות־נעורים; עוד לא הספיקה המשמעת הגרמנית לשטוח את נשמתם לגמרי.

טריבס זו ביקתה־של־ציידים, בגובהי היער הטורינגי, וכאן קבעה לה החבורה מלייפציג את מחנה־הקיט שלה. אני מוזמן לכאן כמדריך, אבל בא באיחור של יום, מחמת הבחינות שלי בסמינאר — ואיש אינו מכיר אותי כאן. מתחנת־הרכבת אני מטפס ועולה בשעת־אחר־צהריים, מיזוודונת בידי, ואין על חזי שלט לומר מדריך אני. אני בא ומוצא כנופיה של נערים ונערות משתוללים על גג הביקתה, עד שזעים דפנות הצריף ועופיו ומחשבים להתפרק. למטה עומדים המדריך והמדריכה, מזהירים ומתחננים ומבקשים מן הפיר־חחים לרדת ואין שומעים להם.

מניח אני את מיזוודתי, מטפס אף אני אל הגג, ניגש לשוליו וקופץ למטה. מביטים בי השובבים, ניגשים לשולי־הגג וקופצים אף הם: מה שזה יכול, יכולים גם אנו. ואני שוב למעלה, והאחרים כמוני. שוב אני קופץ, והם קופצים — ועדיין אין אף אחד יודע, שזה המדריך הנוסף, החדש. אחרי שתים־שלוש קפיצות ועליות, אני עומד על הגג, מסתכל למטה, ואיני קופץ עוד.

'מה נעצרת?' שואלים אותי, 'אפס כוחך?' 'אה', אני מושך בכתפי, 'משעמם. מה יש לי מן הקפיצות המרובות? וכי תיש אני?' אומר ויושב תחתי. יושב עוד אחד, יושבים עוד אחדים. 'ולמה קפצת בכלל?' שואל אחד. 'ביקשתי לדעת', אני משיב, 'אם אני עוד יודע את המלאכה. פעם הייתי קפצן־לתיאבון'.

כך אנו יושבים ומשוחחים, אני שואל והללו משיבים, על המקום ועל יושביו, על העיר ועל טיבה, עד שאני מפסיק וחוזר וקופץ למטה — ואלה אחרי. 'שכחתי בכלל לשם מה באתי לכאן', אני מסביר להם, 'הרי אני המדריך החדש!'

זו היתה פגישתנו הראשונה. שוב לא טיפס איש מאיתנו על הגג ולא זיעזע עוד את כותלי הבית. שהרי אין אנו, בכל זאת, תיישים־על־פי־הטבע. אבל עליזים־עליזים הם החיים אצלנו. כל בוקר יורדים אנו בריצה לבריכה — בתי־אריגה ומטוויות למטה בכפר, ובעליהם הרשו לנו לטבול כל בוקר בבריכה שלהם — ובמשך מחצית השעה משתדלים להוציא לפחות מחצית המנה היומית שלנו במרץ־נעורים, ורצים חזרה, ומתפללים וחוטפים ארוחת־בוקר: שתים־שלוש־ארבע כוסות קאקאו־בחלב, גדולות כמובן, משל איכרי הסביבה, ושתים־שלוש־ארבע לחמניות טריות, כפולות — והחוצה. כל יום טיול בסביבה. בצהריים שיעור־של־חובה, בפרשת־השבוע, בנביא־השבוע, מישנה אחת או שתים מישניות ומנוחה: לתיקון הבגדים שנתקרעו, לכתיבת מיכתבים או לקריאה.

ועם החבורה הזאת ערכנו, בסיומה של עונת־הקיץ, את הטיול הגדול אל קיר־השטן. לא הרפו ממני, עד שניאותי להיכרך אחריהם ולשהות אצלם בלייפציג עוד שבוע ימים — לנוח מן המנוחה.
אמת, זקוק הייתי למנוחה זו. בטריבס הוגעתי את החבורה, מגדול עד קטן, עד אפיסת־כוחות. והם הוגיעוני עוד מעבר לזה. מתארח אני בבית מאנדל, הבן היה עימנו, והוא אחד השקצים החביבים האלה. הוקצה לי חדר, ניתן לי מפתח, נאמר לי מתי הן שעות־הארוחות — 'אבל אתה יכול גם שלא לבוא לארוחות, תמיד יהיה אוכל מוכן בשבילך' — והונח לי.
אני מטייל בחוצות לייפציג, זו הפעם הראשונה לי כאן, ויש מה לראות. שעת־מינחה, אני עובר על־פני קאפילה חמודה, מוסתרת קימעה בתוך חצר

שהיא גינה פורחת, ואילנות חופפים מעליה, ומבפנים מושכים אותי צלילי מקהלה, של גברים ונשים, אני נכנס.
קרבים לתפילה לאל־צדקות / הנוהג עולמו ועושה דין־אמת / תמימיו ישמור מעוֹל בני־עוולה / לא יזנחנו, שמו יתברך / יה הוציאֵנו משיעבוד לגאולה.

גויים הם אלה. להם אין חג־חירות שנה־שנה, בחודש־האביב, ואין הם מצווים לומר לפניו שירה חדשה, פעם בשנה, לפני מי שעשה לאבותינו ולנו את כל הניסים האלו, למי שהוציאנו מעבדות לחירות, מיגון לשימחה, ומאבל ליום־טוב, ומאפילה לאור גדול, ומשיעבוד לגאולה. אין הם שרויים עוד בעבדות וביגון ובאבל ובאפילה — שיפורים הם, רבים־רבים מהם, ולא רק מיין ומבירה. רק אנו, מרוב חפצו בנו, נתן לנו ה' תורה ומיצוות, וכשאנו מקיימים את הסדר כהילכתו, ואומרים — בהתלהבות — כל שנה את השירה החדשה, היפה והנישגבה, שוב אין אנו צריכים עוד לכלום.

לכלום. כי מה חסר לנו כאן, בארץ זו היפה, התרבותית, הגאה, החזקה — על־אף הכול. פרנסה יש, על־אף השפל — בין חמשת מיליוני המובטלים ספק אם יש חמישים בני־ברית — ומי שמטה רגלו, חס וחלילה, מתקיים על הסעד, בין של המדינה, וזה מעט־מזעיר, ובין של הקהילה. מערכת־הסעד של קהילות היהודים היא למופת — ומעוררת קינאה, אף היא.

חי־העולמים! מה הן כוונותיך בעמך זה המפוזר והמפורד, המשונה, הנהדר והמכעיס? או שתשיבנו אל ארצנו, או שתניחנו לחדול מייחודנו! קוץ אנו בבשרם של העמים — זכויות אנו דורשים כאחד מהם, אך משיחם אינו משיחנו, אלוהיהם אינו אלוהינו, שבתם היא גם שבתנו אך אין לנו די בה, צריכים אנו לשבת נוספת בשבוע, לחגים נוספים על חגיהם, לבתי־תפילה נוספים על בתי־תפילותיהם. רוצים אנו להיות שווים להם, אבל — יותר מהם, כי נבחרים אנו. שלכם שלנו, אנו אומרים, ושלנו שלנו.

אני עובר בשוק הגדול, שוק הפירות והירקות. חצילים כאן! מהיכן כאן חצילים? חשקה נפשי בחצילים, כפי שעושה אותם אימא, מטוגנים, עם שום ועם עגבניה — שנים עשר כבר לא ראוּ עיני חציל כי אם בחלום, והנה כאן הם פרוסים לפניך, מבריקים, חומים־סגולים. מי קונה אותם פה? מי יודע, מה הם והיאך מתקינים אותם?

אם לא חצילים, אז ענבים. אני קונה מנה. השווקנית עוטפת לי אותם בנייר־עיתון. שני זבובים במחי אחד: כמה זמן כבר לא קראתי עיתון? מי יכול היה בטריבס לקרוא עיתון. מי חשב על עיתון.
בחדרי אני יושב ואוכל ענבים. קוטף ענב אחר ענב וקורא. ועידות והצהרות, אסיפות־עם, מימין ומשמאל, ופלילים, וכתבות על פעולות־תרבות. ובעמוד האחרון, באותיות זעירות, בין שאר ידיעות של מה־בכך: מהומות בירושלים, בשל הכותל המערבי. תרפ"ט.

שלושה שבועות טריבס לפני־כן, שלושה שבועות צהבת אחרי־כן, רק שלושה ימים מנוחה ביניהם. איך קוראים לזה? אבותינו קראו לזה כורך, מצות־על־מרורים. אנו קוראים לזה היום סאנדוויטש. כורך לא רע — לקראת חידוש הלימודים. והאוברקאנטור טורח ומטריח, שוקד על אילופנו המושלם. 'החזן', הוא אומר, 'הריהו כוהן, המשרת בקודש; בימים הנוראים הריהו כוהן גדול, העומד בין העם ובין מלך־מלכי־המלכים. עיני כל העם נשואות אליו. בקולו, בחזותו, בכל תנועה מתנועותיו, הופך הוא עדר של בעלי־חיים, שיצרים מתרוצצים בהם ודחפים אפלים מניעים אותם, לעם־סגולה, לגוי קדוש ולממלכת־כוהנים'.
מה כל הדברים האלה, אני מהרהר. לבי מתקומם בקרבי. ממלכת־כוהנים, גוי קדוש — כנופיה של סוחרי־בהמות, של תגרנים, רודפי־בצע, חרשים ועיוורים, מה הוא מדבר.
קול נאה לו, לאוברקאנטור שלנו, שמן־זית־זך, ואדיר כשהוא מריע את סלסוליו בבית־הכנסת הגדול, המפואר. בעל קומה הוא, הטלית על שכמו מכסה טפח ומגלה טפחיים של הטאלאר העוטף אותו עד לברכיו, וקרסי־זהב אוחזים בשניהם, על ראשו המקריח המצנפת. זרועותיו לפניו מזוּוּתות במרפקיהן, וכפות־ידיו צמודות זו אל זו, ראשו נטוי קימעה לצידו ועיניו מפלבלות כלפי מעלה — ועיני כל העם נשואות אליו, הקוסם הגדול.
מקפיד הוא, מורנו, על הדקדוק העברי ועל ההגייה הנכונה, המדויקת, של כל תיבה וכל אות, ואינו נלאה להחזירנו מאה פעמים ואחת על פאסאזשים שלימים, על פסוקים ועל קטעי־פסוק, טקסט ונעימה כאחד חשובים לדעתו.
'וכי מי מן הקהל, בדרך כלל, מבין משמעותם של הדברים', אני שואל, 'הרי כל תפילותינו אינן אלא כפרים בוהמיים לגבם — בשביל מה כל הטורח הזה?'

'מי צריך את פירוש המילות', משיב המורה, 'נכחת פעם במיסה, בבית־יראתם של קאטולים? הכול לאטינית. איש אינו מבין פירוש המלים — ואיזו יראת־קודש שפוכה על הכול! הצרמוניות הן עיקר, הטקס הקבוע זה דורות — הבית הגבוה, כלי־הקודש, הלבוש, סדר־הפולחן, התפילות הבלתי־מובנות, המקודשות —'

'וריח־הלבונה', אני אומר.

'וריח־הלבונה', מאשר האוברקאנטור. ניכר, הוא מצר, מתקנא. 'מאיתנו לקחו את זה', הוא אומר, 'מבית־המיקדש, הכול גנוב הוא עימהם. אך ביום ההוא', המורה עוצם את עיניו ורואה חזונו, 'ביום ההוא, כאשר ייתקע בשופר הגדול, ואלוקינו אלוקי אבותינו ישוב וירחם עלינו, וישוב יביאנו לציון ולירושלים בית־מיקדשנו, ושם נעשה את קורבנותינו, גם פיטום הקטורת נעשה'.

אני יודע: איני צודק. יכול אדם להיות שחקן־אופיריטות, ואינו מוכרח, משום־כך, להיות צבוע. המורה־החזן שלנו גם מתכוון לדברים שהוא אומר. וכי יכול אדם לשחק תיאטרון ולא להזדהות הזדהות גמורה בתפקיד שהוא מגלם?

אבל לא כל אדם מוכשר, לא כל אדם נולד שחקן. וכשאני רואה אדם, בא־בשנים, שדעתו על־פי הטבע מיושבת עליו, והוא בימינו עוטף את גופו בגלימה שמלפני אלף־חמש־מאות שנה, ושם על ראשו בגרמניה היום מיצנפת הודית, ומעווה את גופו ואת נשמתו בגינונים של כנסיה גוטית־קאטולית־רומית שמלפני אלף שנה; שהוא בערבי־השבוע יושב עם יושבי־קרנות כמותו בבית־המרזח, על כוס בירה — והוא מצמיד את כפות־ידיו לפני חזהו ומדמה בנפשו שהוא כוהן גדול העומד בין העם ובין מלך־מלכי־המלכים; כשאני רואה ומעיין בכל אלה, מיטשטשת עלי דעתי.

והנה אני עצמי 'כוהן גדול'. כל הלילה וכל שעות־הבוקר נסעתי ברכבת המהירה, להגיע בעוד מועד — 'ועוד אספיק לנוח שעה קלה' — מווירצבורג, עיר־מושבו של הבישוף, וכאן בבית שהיה פעם מינזר, והוא עדיין חשוך וטחוב כביום היבָּנותו לפני מאות שנה, אני לומד ומכשיר עצמי להיות מורה־וחזן, להגיע בעוד מועד אל מקום כהונתי בקהילה שנתייתמה פתאום, בווימאר עירם של גיטה, הרדר, שילר, וילאנד, ליסט, ניצשה ואחרים.

כל הלילה נסעתי. אך בחצות נעצרת הרכבת באחת העיירות, ועשינו חניה של שעות אחדות. בחוץ חושך, פה ושם מבליח אור פנס־של־גאז ואובד בדייסת־הערפל. הרטבובית ממלאת את עצמותי. בתי־המרזח כבר סגורים.

רק מיסבאה אחת, יחידה, עדיין פתוחה לאורחים נדירים, ובה יושבים נכבדי העיר על כוסם ועל קלפם.
החדר עדיין ריק. רק אחד יושב, לבדו, לפני אחד השולחנות. הוא קם וניגש אלי, מתיישב, בלא להמתין להזמנתי, ממולי. 'כך', הוא אומר, 'אורח, ממרחקים, והלא יזמין גם בעבורי משהו לשתות, שתייה יחד עריבה יותר'. אני לוגם לימונאד, הוא גומע בירה, פילזנית שחורה, מקציפה, ומוחה בקצה־שרוולו את הקצף מעל פיו. שותה אחת, שותה שנייה, עיניו אורות.
'נער, נער', הוא אומר אחר הכוס החמישית, חוטמו העבה כבר מתחיל לוהב, 'אחא, ידיד־לב — מה אתה סבור נעשה בהם, ביהודים המלוכלכים, כשיבוא היום! אתם ואנחנו' — הוא משתוחח מעלי, וריח־הבירה עוטף אותי כולי — 'בסופו של דבר נצטרך גם אנו לעשות את החשבון בינינו, אתם האדומים ואנו החומים; אך עד אז עוד רחוקה קצת הדרך; עד אז עלינו לעשות יד אחת', והוא מנחית את כפו הכבידה על השולחן ומרעידו, 'יחד, נכה בהם ביהודים הללו. זה אויב העם, אויבנו שלנו ואויבכם שלכם. אחים לצרה אנו. עלוקות הללו'.
גועל־נפש אינו מפחית מגעילותו גם כשהוא רועף עליך במשך שלוש שעות, גם כשהוא מרחיק ממך משך פי־שלושה. כך אני יורד בצהרי ערב יום־הדין, ונפשי מסוכסכת עלי, בתחנת־הרכבת בעיר, ועובר ברחובות־העיר, ומבקש להריח מעט ריח של ערב יום־הדין הנורא — שוטה שכמוני! וכי בירושלים אני, בשכונתי הקטנה, ששלושים יום קודם החג כבר החל מהלך בחלל? אפילו לא נירנברג כאן, ששם כבר עם חצות־היום חנויות גדולות בקאיזר־שטראסה ובקניגשטראסה מגיפות תריסיהן, ויהודים בצילינדרים חשים לבתיהם.

'והיכן המיטען שלך?' שואל אותי איש־שיחי, מנהל־המישנה של בית־הכל־בו הגדול, שהוא גם הפרנס הסגן של הקהילה היהודית כאן, 'היכן שאר מיטענך?' 'זהו מיטעני', אני אומר, 'מה אני צריך ליומיים־שלושה? טלית־ותפילין, מחזור וסידור, ומעט אוכל — מה עוד?'
המנהל מעביר עיניו ממיזוודתי הקטנה אל בגדי, ומהם שוב אל המיזוודה, מניד ראשו, ואומר: 'והגלימה? והפראק? והצילינדר? הכיצד?'
אל הפרנס הראשון, והוא גם המנהל הכללי של הבית, אני כבר מגיע, נערה־דיילת מלווה אותי, לבוש חליפה שחורה חדשה ומיגבעת רחבת־תיתורה, משובחת, על ראשי. תריסר מעובדי הבית טרחו להלבישני, בחיפזון אבל

בקפידה, מכף־רגל עד ראש. גם עניבה שחורה מקשטת אותי, והחולצה הלבנה החדשה — רק כפפות אני חסר. אחר דין־ודברים ויתר מארחני על הפראק ועל הצילינדר, ואני נכנעתי לו על כל השאר.

הוא נותן בי עין בוחנת, הזקן החביב, ולאחר שאנו יושבים זה מול זה בכורסות־הקטיפה בלישכתו, הוא אומר:

'אישי הצעיר, ברוך בואך. ודאי לא תקפיד, שאנו באים אליך בדרישות מעטות אלה על לבוש חגיגי. מסורת היא מסורת — אף כך קשה יהיה: בלא פראק, בלא טאלאר, בלא צילינדר — אח, הזמנים משתנים!'

'וכי הלבוש עיקר?' אני מנסה להרגיע את רוחו הנכאה של מארחי, 'הכוונה, התפילות וכל זה'.

'נניח לזה', אומר הזקן, אין הוא מבקש הידיינות חסרת־תועלת, 'מוטב נגיע לתכלית. היום קצר. עוד שעות אחדות אנו מתכנסים לתפילת־הערב. אין לי ספק, אתה בקי בכל התפילות ובכל השאר. רק דבר אחד: אין האנשים שלנו בקיאים כל־כך בתפילות, גם אינם מבינים בהן. אם תמצא לנכון לדלג על תפילה זו או על זו — איש לא יקפיד. אפילו בקריאת־התורה מותר לך לקצר. לא האריכות קובעת. גם בנעימות המסורתיות אתה רשאי לשנות כאוות נפשך, ודאי בעל טעם אתה — נעימה זו נעימה. רק בדבר אחד תיבחן: בדרשות של החג. אתה רואה, הימים הנוראים הם הימים היחידים שבהם אנשינו נפגשים לתפילה. כל מה שאתה מגיש להם יפה הוא למיפגש נדיר זה, רק את הפרדיגטים שומעים הם, מבינים בהם כל מלה. שש הן הדרשות — הערב אחת, מחר בבוקר אחת, מחרתיים אחת, וביום־הכיפור שלוש'.

'ומחר בערב?' אני שואל.

'מחר בערב אין תפילה', אומר בעל־הבית, 'מחר בערב יש לנו נשף, באל־של־ראש־השנה — אתה מוזמן. אדון מייאר ידאג לכל מחסורך, גם בת־זוג נאה יזמן לך'. ידו משתלחת אל הטיליפון הפנימי, לתת לסגנו את ההוראות הדרושות, וחוזרת־יורדת, בהבעת צער אמיתי: 'לא? חבל. אבל — אי־רצונו של אדם הוא כבודו. ומה תעשה כל הערב הארוך הזה? אלא, זה עניינך. ובכן, מה ביקשתי לומר: הדרשות. הלא הכנת עצמך להן?'

הולך אני לחדרי באכסנייתי — על החדר במלון המפואר ויתרנו, שוב למורת־רוחו של מארחי הנחמד — והנערה־הדיילת מנחה אותי בדרכי. עוד שעה קלה יערוב היום, ואני יגע ורעב ונכלם, ואיני יודע מה ובמה אדרוש את דרשת־הבכורה שלי. מי חשב על פרדיגטים? פעם יחידה בימי־חיי דרשתי

ברבים, ביום הבר־מיצווה שלי, ואז אבא הוא שהכינה לי ושיננה עימי, ודבר איני זוכר עוד בה, עוד היתה אז הלשון זרה בפי, ואימת־הציבור עלי, אך אבא עמד עלי וסמכני בעמידתו, וקהל מאזיני לא באו לשמוע אל חידושי־תורה שלי, אלא לחלוק כבוד לאבי. ועכשיו?

והנה נופל מבטי על כותרת־ענק בעיתון, בחלון־ראווה של מערכתו, הוצאה מיוחדת: גוסטאו שטרייזימאן איננו! משלהם אחד, ימני היה, אף על פי כן הגון היה, וניסה לחלוץ את עמו משפלו, ניסה ועשה רבות. איננו. מי יבוא תחתיו. לקראת אלו ימים אנו הולכים.

'אני מקווה', אני אומר לפרנס השני, 'שלא ינגן העוגב בשעת התפילה', הספיקות ניקרו בי וחשדתי בכל רע. 'עוגב', אומר מייאר, 'לא, אין לנו. רק הארמוניון. אתה מבין, אין זה בית־כנסת של ממש. אין לנו בית־כנסת לשמו. זהו אולם שאנו שוכרים כל שנה. רק הארמוניון'. 'ומקהלה — מן הסתם', אני שואל. 'כן, כמובן', הוא מרגיעני, 'ומנצח מעולה, מן הטובים בעיר'. 'מעורבת?' אני שואל. 'לאו', הוא משיב לי, ואיני יודע, אם הוא עצוב או מרוצה, 'רק בנות, אין אף גבר אחד בה'. 'בנות ישראל?' אני שואל. 'לא — כולן שקצות, נאות הן אחת־אחת, וקולן נאה, אתה תיהנה. שולטות הן בחומר היטב'.

גם באלה ויתר לי הפרנס הראשון. רק בעניין המחיצה אנוס הייתי אני להיכנע. 'אתה מבין', אומר לי הזקן, 'לא נוכל עוד הערב להתקין מחיצה, מחר לפנות ערב לסלקה, לבאל־של־ראש־השנה, לשוב להקימה מחרתיים מוקדם — הרי שקוע תהא בתפילה ובהתכוונותך, ודעתך תהא מוסחת מעניין זה. אלוהים יסלח לך'.

רק כשהגעתי לדרשה, חשתי: אכן אלוהים סולח לי. אין האולם גדול מאוד, אולם־תרבות כנראה של איזה אירגון, שולחן מוגבה משמש לי עמוד ובימה, הגברים בפראק, חוץ ממני, הנשים בלבוש־חג, כזה שלובשות להצגה בתיאטרון. העיניים נטויות אל החזן החדש, הצעיר, שאין עליו איצטלה־של־פולחן, ולא צילינדר על ראשו. והעיניים נודדות, פעם־פעם לעבר אותה פינה, שבה כמצופה צריכה היתה המקהלה לעמוד, ואין, ואל ההארמוניון, הנעול, המכוסה, האילם, וחזרה אל החזן הקורא דברים עבריים, בלתי־מובנים — ואני מנסה להידלק באשו של יום־הדין, ורוחי משוטטת על־כורחי מעבר

מכאן, ואיני מוצא את הנקודה המבוקשת, ואיני מוצא את החוֹם המשחרר, ואיני מוצא את הגשר אל הקהל שלי. לחלותך שלחוני מקהלות המוניך, תכין לבם תקשיב אוזנך, נא בינה הגיגנו טרם נקרא — — —

נסתיימה התפילה, עוד הטלית בידי ועיני במחזור, נבוך וריק בפנימיותי, כבר ניגשים אלי נכבדי הקהילה, מטלטלים את ידי, מברכים אותי ומודים על זו ההתכוונות הנפלאה, ועל אלה הנעימות המדברות אל הלב, ובכלל, ובעיקר על הדרשה הנפלאה.

גם הפרנס הזקן, כנראה, מחומם למדי. הוא מניח ידו על כתפי, מלווה אותי החוצה אחר שהלכו כל השאר ומשבח את התפילה ואת הכול. 'והפרדיגט', הוא אומר כמלקק שפתותיו, 'הפלא ופלא! ניכר שעבדת עליה זמן רב, להכינה, לא כך?' 'ודאי' אני אומר, ואני מתחיל להאמין, כי אכן הצלחתי הפעם, על־אף כל חולשת־הדעת שהיתה לי בתחילה, 'ודאי! שלושים יום קודם החג כבר אנו מכינים בסמינאר את כל דרשותינו, ואנו באים בידיים מלאות'. 'כן, כמובן', אומר הזקן, 'שלושים יום! וכבר לפני שלושים יום ידעתם בסמינאר, כי עתיד שטריזימאן המיסכן למות היום!'

והארץ נתן לבני־אדם

כבדים ולחים תלויים השמיים מעלינו. עודם עצורים, אך הנפש כבר חשה את חשרות־המים שיהו יורדות, ואפלולית־של־סגריר מתנצחת עם עיצומו־של־יום. בעלת־הבית כבר השלימה את הכנותיה לארוחת־צהריים. ממתינים לבעל־הבית שיבוא.

פייגלה — בת כמה היא: בת חמש? בת שש? — הקריבה כיסא גדול אל החלון להביט החוצה. סטודנטים וסטודנטיות עוברים ברעש־נעורים — משום־מה נשמעת עליצותם הקולנית מעוּשָׁה ועצובה. אחד אוחז בנערה שלידו ומבריכה על ברכיו, וזו מצטווחת בצווחה של תשוקה. עיני פייגלה, עגולות, מרחיבות.

מרחוק נשמעות פסיעותיהם של אנשים־בסך, נקושות וקצובות. הסטודנטים נעלמו מן העין, קרבים־ובאים אנשים בבגדי־עבודה, אף שיום א' היום, בבגדי־עבודה שחוקים ובלואים.

'מה הם קוראים, אימא, האנשים ברחוב?' מבקשת פייגלה לדעת. 'אינני יודעת, ליבתי', אומרת בעלת־הבית, 'זה הרבה אנשים, הם מדברים יחד, קשה להבין — אל תשימי לב, חמדתי'. 'הם צועקים: לחם! למה הם צועקים לחם, אימא?' 'אח, זה סתם כך, ילדתי — בואי, שחקי עם התינוק, עד שיבוא אבא, אבא יבוא כל רגע'. 'אבל למה הם צועקים לחם, כל הזמן? אולי הם רעבים?' 'אולי — בואי, בואי לשחק עם הילד'. 'אבל, אימא, למה אינם אוכלים, אם הם רעבים, למה?' 'אולי לא הספיקו לקנות לחם,

היום סגורות החנויות, את יודעת, פייגלה'. 'אולי תיתני להם לחם משלנו, אימא, אם הם רעבים'. 'אין לנו כל־כך הרבה — בואי, רדי משם, חמדת־לבי, בואי אלי'. 'אז ניתן להם מעט, אימא, ולא יצעקו'.

'מוטב אל תרד היום לעיר', אומרת לי הבוקר הזקנה. אלמנה היא, וחדר לי בביתה, גדול ונאה. כנס־המיפלגה להם לנאציונאלסוציאליסטים מחר ומחר־תיים, וכבר מאתמול מסובבים הם כנופיות־כנופיות בחוצות־העיר. מי ששתו, יוצאים להפיג סיבאונם, מי שלא שתו, יוצאים ללחלח גרונם, וסביאתם כתפוגתם כיעור הן לבריות, ופגיעתם רעה.

אך עדיין לא נמצאה תרופה לכסל־נעורים. עד כה וכה ואני מוצא עצמי בין כנופיה של מצליבי־קרס פועים ובין חבורה של אדומים מיוחמים. לאחת הסימטות נקלעתי, היורדת לעיר התחתית, והיא מצרה־והולכת, שלא כדרך הטבע. החומים נוהרים מאחוריי, ושפיעתם מואצת־והולכת כמים היורדים מהר השותה לרוויה, ומלועי בתים נופלים, מעברים ומתחת, עולים לקראתם, בפסיעות אורבות, אחד־אחד ושנים־שלושה־יחדיו אבות ובנים, שהבטלה מיררתם והשנאה דוחפתם, ואני שה אובד בין פעייה דורסנית לבין אלם מאוגרף. המרחק מתקצר־והולך, אף אור־היום מתכווץ־והולך תחת אשר יגבר, ואני עיניי אל מינעליי שלרגליי, שהרגל האחת מבקשת לסוב על עקבה ולשוב לחדרי הנאה, והאחרת מבקשת להמשיך ולהגיע אל הים, שמליחותו מכסה על המייתו, ובין זו לזו אני נטוע למקומי ואיני זז.

נעצרו גם שני המחנות, כאחד נעצרו, אלה שלמטה מפוזרים, אלה שלמעלה מגודדים, ולא יצאו דקות אחדות, פתחו החומים בשירי־הנאצה שלהם. עוד אני נבוך, ודימיוני מסרב בעקשנות להראות לי דרך של מוצא, ניגש אלי אחד מן התחתיים, בעל כתפיים וידיו מחבטים, ניגש ואומר: 'מה אתה עומד — אינך רואה מה מתהווה כאן?', אוחז בידי ומוליכני עד לבית הסמוך, פותח את הדלת ודוחפני פנימה. בפנים סוגר מישהו את הדלת, ואני שומע זקן אומר בצחוק מר: 'כאן שרים, כאן קבע לך דירה — אנשים רעים אינם יודעים שירה; הלא תשמע את געייתם הבהמית של הללו שם?'
עד שאני מתרגל לאפלולית בחדר הקטן ולדלות על הקירות, מגישה הזקנה כוס בירה. 'לא', אני אומר, 'תודה — בחוץ עומד להישפך דם'. 'אל תדאג, נערי', אומר הזקן, 'תמיד נשפך — דרכו של עולם הוא'. 'אבל', אני אומר, 'מעטים נגד רבים!' 'אל תדאג', חוזר הזקן על עצמו, 'אל תדאג, שלנו שקולים

כנגד הפוחלצים ההם, אל תדאג'. 'אבל', אני חוזר וטוען, אין שלוותו של הזקן נתפסת לי, 'במקום של ציפרים מתלקטים עוד ציפרים — העיר מלאה היום מהם'. 'אה', אומר הזקן, עיניו נחות עלי עכשיו בהערכה, 'דברים של טעם', ולירכתי החדר: 'פריץ, קארל, צאו מאחורנית, והגידו לאנשים בכל החצרות, חושו — לא, את אורסולה, את נשארת, נשים נשארות היום בבית, והכינו משקה חם, לסיום המחול'.

'דברים של טעם', אני עוד שומע את הזקן ממלמל לעצמו, ואני חומק עם הנערים דרך החצר האחורית. גשם דק מתחיל יורד, ואני מוצא עצמי על שפת הים. אדם אין כאן, רק קומץ שחפים נחים על אחת השוניות, עטויים עגמימות אפורה.

פייגלה אוהבת את הזמירות־של־שבת שאביה מזמר. על־פי רמז מאת אשתו עושה היום בעל־הבית את חולו שבת והוא מזמר יום זה מכובד מכל ימים, כי בו שבת צור־עולמים, צור־עולמים... השמיים מספרים, מספרים כבודו, וגם הארץ מלאה חסדו, מלאה חסדו, ראו כי כל אלה עשתה ידו, כי הוא הצור פעלו תמים.

ולפי שהסעודה נמשכת, והשאלות רובצות על שפתי פייגלה, מסמיך האב מינחה למוסף ומזמר אתקינו סעודתא דמהימנותא שלימתא חדוותא דמלכא קדישא... אל מסתתר בשפריר חביון, השכל הנעלם מכל רעיון...
עיני בעלת־הבית מתחננות אלי: אמור משהו, מה אתה מחריש? שחרר מעט את בעלי היגע, אמור משהו! אני פונה אל בעל־הבית ואומר:
'ביקשתי ממאקס, שיתרגם את הפסוק וילך אברם הלוך ונסוע הנגבה, שלמדנו בפרשת־השבוע. תירגם: וילך הלך, אברם, אבראהאם, הלוך הליכה, ונסוע ונסיעה, הנגבה קיין דורם־זייט, לצד־דרום. שואל אני אותו, מה זה קיין דורם־זייט. אומר הוא: קיין דורם־זייט זה קיין דורם־זייט. בבית מדברים יוּדית, בחוץ ובבית־הספר גרמנית — ואין שתי הלשונות נדבקות זו לזו'.
בעל־הבית שומע ואינו מגיב. אני ממשיך:
'אנו מזמרים זמירות, עבריות גם ארמיות: סעודתא, שלימתא, חדוותא — הרי אלה סתם מלים, מי מבין אותן?'
'ואת הזמירות העבריות', עונה בעל־הבית, 'אנו מבינים?'

'אין הכא נמי', אני אומר, 'הילדים אינם הולכים לבית־הכנסת, כי יש להם בית־ספר באותו זמן. מה טעם לומדים אנו פרשת־השבוע, אם אין זו מעוגנת בחיים? מה טעם לומדים פרשת־השבוע, ואין מגיעים לדבר אחר?'

'ולדעתך מה הם צריכים ללמוד בלימודי־הדת שלנו?'

'עברית', אני אומר, 'עברית חדשה, של ימינו, ואת המינהגים שאנו נוהגים, ואת הזמירות שאתם מזמרים בבית, העבריות, שיבינו מה הם מזמרים'.

'אתה מלומד ממני', אומר בעל־הבית, 'אבל אני קשיש ממך. אומר לך משהו. אני לא מבין לא את התפילות שאני מתפלל ולא את הזמירות שאני מזמר, לא העבריות ולא הארמיות — וגרמנית אני מבין? יש הבנה ויש הבנה. איני מבין את המלים, אבל אני חש את משמעותן. אבא של מאקס למד מפי אביו, וזה מפי אביו, שהנגבה פירושו קיין־דורם־זייט, וכך הוא לימד את בנו, וזה ילמד כך את בניו אחריו. הדור שיפסיק למסור לדור שלאחריו את שהוא קיבל מן הדור שלפניו, הוא מנתק את השרשרת, לא זה שחדל להבין את משמעות המלים. איזו חשיבות יש בכך, מה זה דורם־זייט? איזו חשיבות, אם הלך אברם לצד דרום או שהלך לצד צפון? איזו חשיבות, מה משמעותן של שלימתא־חדוותא — מה זה מוסיף לאדם שאינו ארכי־אולוג־בלשון? התחושות הרוכבות על הצלילים האלה, הזיכרונות שהם מעוררים, האסוציאציות שהם מעלים — קולו של אבא המזמר מתוך חדווה וחירות פנימית, ברק עיניה של אימא, ריח המאכלים, רוחה של שבת, כל אלה דבוקים באותן מלים — מה תיתן לנו, לילדים שלנו, עברית של ימינו?'

מה תיתן לנו עברית של ימינו. שנה קודם לכן עשיתי בוויימאר. לא הרי שטטין כהרי ויימאר. כאן יש 'רליגיונספראייין', חברת־דת, ליד הקהילה הכללית, הגדולה. שם יש 'רליגיונסגיזלשאפט', אגודה לצורכי־דת, והיא הקהילה. כאן אין מניין לתפילה יום־יום, רק כל שבת. שם אין תפילה אלא פעם אחת בשנה, בימים הנוראים. כאן נאבקים על נוסח ועל העמוד. שם העמידו לרשותי את העמוד והתירו לי את כל הנוסחים שבעולם.

שם עמדתי ביום־הכיפורים לפני ארון־הקודש, ולידו ההארמוניון, זה אילם וזה אילם, ושניהם מדובבים אלי, ואני שליח־ציבור, ודומה עלי שאני השליח ואני הציבור. אנשים ונשים נכנסים ויוצאים. אני משיח את תפילותי, והללו משיחין זה עם זה. חומה מקיפה אותי, ואטימות תלויה בחלל האולם,

ואין גשר ביני לבינם. אני עומד ושואל: ריבון־העולמים, מה אני עושה כאן. על מי אני מבקש.
אני קורא בתורה, אנו במינחה, היום נוטה לערוב, האולם ככוורת־של־דבורים, זה הולך וזה בא, ובאוזניי עוד מהדהדים דבריו של הפרנס אלי: התפילות בידך, ברצותך תקצר וברצותך תאריך, גם התורה כולה לך — ומגיע להפטרה, ופותח בקול, בהברה הספרדית, המקובלת שם, וקולי גובר: ואני אמרתי, נגרשתי מנגד עיניך, אך אוסיף להביט אל היכל קודשך... בהתעטף עלי נפשי, את ה' זכרתי, ותבוא אליך תפילתי...
ובאחת אני חש: אין הכוורת עוד מזמזמת, והקיר המקיפני נמוג, נפרצה האטימות, יושבים הציבור, אנשים ונשים, וגם הטף ביניהם, עיניהם ואוזניהם נטויות אל הבימה. אני מכניס את הספר לארון, ודורש את דרשתי, ושומע קול נשימתם של הציבור לפניי, ואיני שומע מה אני דורש, ואנו מסיימים את היום, והפרנס, שירושה היא לו מאבותיו, תוקע בשופר, ואנו קוראים, חזן ותוקע, פרנסים וציבור, באותה הברה־של־שם, לשנה הבאה בירושלים, וכשאני מסיר טליתי, ועיני מעורפלות, נוגעת יד בכתפי, והפרנס אומר: יישר כוח. ועוד יד נוגעת בי, זה הפרנס השני: יש לך אומץ־לב, מר.
אומץ־לב? ולא היה זה אלא יאוש. אך מי יודע נפש האדם.

באתי למחר בצהריים, ליטול פרידה מן הפרנס, מושיט הוא לי מעטפה.
אני מוחה: 'הלא כבר קיבלתי שכרי!' 'יטול, יטול מר', משדלני הפרנס, 'זו תמורת הוצאות מיוחדות'. הוא מצלצל בפעמונו, נכנסת אחת העובדות: 'הביאי־נא את החבילה, זו שבאה לפני־כן מלייפציג'. 'האקספרס?' היא שואלת.
אדון מייאר פותח לעיניי את החבילה: ספר ללימוד עברית, ומילון גרמני־עברי, ושירי ביאליק. 'אם אני עוד אצליח ללמוד את כל זה', אומר הוא, 'איני יודע — ילדי ילמד'.
מה תיתן לנו, לילדים שלנו, עברית של ימינו...

קהילה קטנה היא זו, פליטים מן המיזרח, שנתלקטו ובאו לשטטין זו, בימים של אחר המלחמה. עייפים הם, מנוחה הם מבקשים, וקצת פרנסה, שיניחו להם לחיות. היא חיה, הקהילה, בצל הקהילה הגדולה, המקומית, הריפורמית; היחסים אינם גרועים בין שתי הקהילות — אין כל יחסים. רוב חברי הקהילה הזאת מתפרנסים ממיסחר בבגדים. בסיומה של המלחמה

פורקו, בגזירת חוזה־ורסאי, כל מיתקני הנמל הצבאי, המזחים עזובים, המחסנים מחלידים, חולדות שורצות בהן. מסביב לנמל מתגוררים מובטלים רבים, שלפנים, בימי המלחמה ולפניה, ראו ימים טובים, ויהודים נשתכנו כאן ופתחו את חנויותיהם, שנתמלאו בגדים ומדים משומשים, משיירי ציוד צבאי ומציודם האישי של חיילים שנשתחררו.

עשר שנים אינן משך־זמן ארוך, אבל די בו לקומץ האנשים האלה להכות מעט שורש. שניים־שלושה הספיקו להתבסס די צורכם ולהרחיב את עסקיהם; ייסדו את החברה, השיגו את האישור הדרוש, בסיועה האדיב של הקהילה הגדולה, ופתחה בית־כנסת. בתיווכו של מיפעל 'קרן התורה' נפתח בית־ספר ללימודי־דת, ואני שעכשיו סיימתי את לימודיי בסמינאר משמש בו מורה־כל־בו: כל הקבוצות, כל המקצועות, אני המורה היחיד, אני המנהל, אני השמש.
בית־הספר שוכן בחדרים שליד בית־הכנסת. הבית ישן, שתי קומות לו, והוא נמצא בסביבת הנמל ההרוס. כשאתה עולה במדריגות־העץ הרקובות, החורקות, אתה צריך לשנן לעצמך שוב ושוב, שאין אנו עוד חיים בימי־הביניים, ושאין עוד בימינו שדין ולילין. בחלל הרחוב עומד בליל של ריחות: מליחים ודגים מיובשים, עורות מעובדים ומעובדים־למחצה; ורק בין מנחה לערבית, כשעולה מן הים רוח קלילה, מתרענן האוויר מעט. בבית שרויה תמיד אפלולית, שנורות־החשמל הסומות אין בכוחן להאירה, וברדתך אחר הלימודים לרחוב, אתה מתקשה להחליט, אם אותם רוחין ומזיקין, הרוחשים ושורצים בכל פינה, חתולות הן או חולדות שיצאו לשחר לטרף.

שתי קומות לבית. בראשונה נמצאים חדרי־הלימוד והשירותים, ובשנייה חדרי־התפילה מכאן, ומכאן בשני חדרים קטנים יושב השכן, יהודי ליטאי — הליטאי היחיד בעיר. כל האחרים הם או גרמנים או יוצאי פולין. לפנים, כך אומרים לי, היה גם השכן מצטרף לתפילה. לפני שנים אחדות נפלה מחלוקת בין הקהילה ובין הליטאי, והוא פרש ממנה. אנשי הקהילה אומרים, שהסיבה למחלוקת היה נוסח של תפילה: ויצמח פורקניה, אב־הרחמן שמע קולנו, כתר יתנו לך וכיוצא בכך. הליטאי עצמו אינו מדבר על כך. כל היום יושב הוא בדירתו הקודרת, גמרא פתוחה לפניו, כוס תה בידו האחת, ובאחרת סיגריה עשנה.
הלימודים מתחילים בשתים־וחצי אחר־הצהריים. נוהג אני להקדים ולהיכנס

אצל הליטאי — ולאנשי־הקהילה אסור שייוודע הדבר — לחטוף עימו שיחה קלה. אין אנו מדברים על ענייני הקהילה ועל התלמידים שלי. גם ענייני העיר והמדינה אינם מעסיקים אותו. הגמרא הוא הנושא היחיד. הוא כנראה נהנה, שיש לו עם מי להחליף מלה, ואני — מחוכמתו ומאימ־ רותיו השנונות, רק שאין חיוך עולה על פניו. הוא אלמן כבר שנים הרבה, בניו שגדלו עזבוהו, ואין הוא יודע היכן הם ומה הם עושים, ואין לו בעולמו אדם, חוץ מן הזקנה הבאה פעם בשבוע, לעשות את עבודות־הניקיון אצלו.

הימים ימי־אלול האחרונים. אני נכנס אצל הליטאי, ורואה שופר על שולחנו. אני מנסה להתעלם ממציאות השופר — אך השופר אינו מתעלם ממני. הוא תובעני. כמה יגיעות יגעתי בסמינאר, למשוך את הקולות מפי השופר, תקיעה ותרועה ושברים, כדין. הבית, בית־המינזר האפל, מלא קולות־שופר מבוקר עד ערב, המטביעים בהמולתם את קשקושי־הפסנתרים ואת בכי־ הכינורות. בא ראש־השנה, והנחתי לאח, שמומחה הוא ממני בענייני מוסיקה, הנחתי לו לתקוע ולהריע ולשבור. באתי לוויימאר, שנה לאחר־מכן, אומר לי הפרנס: 'כל התפילות אני מניח לך, גם את התורה אני נותן לך, עשה בהן כאוות נפשך, איש לא ימרה את פיך. רק את השופר הנח לי, שירושה הוא בידי מאבי, וזה מאביו ומאבי־אביו עד סוף כל הדורות'. ולכאן נקראתי, במפורש, כמורה, כמרביץ תורה, ורק כזה. חזנות? לא. יעקה, בוגר סמינאר של יעקים, יירד כאן לפני התיבה, יסלסל כאן על־פי נעימותיו ולפי כללי־ הדקדוק?

נותן בי הליטאי עינו, עוקב שעה קלה אחר הדוּשׁיח ביני לבין שופרו, מניח ידו על הגמרא ואומר: 'הרי יום־הדין קרב־ובא. בימים ההם, ואצלם הרי אין יודע לתקוע, הייתי אני בעל־התקיעות'. ואחר רגע של שתיקה: 'טול את השופר, אישי הצעיר, והראה כוחך — שמא יניחו לך לתקוע בראש־השנה, ואיהנה לפחות מן התקיעות'.

שלושה הם חברי הוועד. האחד, אביה של פייגלה, מסכים מיד: 'כן, הגיע הזמן. חרפה ובושה'. האחר: 'דבר עם האחרים — אני לא מתנגד'. בן יש לו אצלי, הוא לומד טוב, והאב מרוצה. השלישי, והוא ראש־הוועד, גם שתי בנותיו לומדות אצלנו. בלילי־שבת נוהג אני לשבת בביתו שעה ארוכה. מפצחים אגוזים ושותים לימונאד קר. בעל־הבית יושב בכורסה הגדולה,

כוסו לפניו, וידו מלטפת את כרסו הנאה. 'יש לי תיאוריה', הוא אומר בנחת, 'כל המריבות בעולם באות מן הרזים — מנמוכי־הקומה הרזים', ממהר הוא לתקן את עצמו, בהעיפו עין לועגת על רזוני שלי.
'כבר הקדימך בכך שייקספיר', אני מעיר.
'כן?' אומר בעל־הבית, 'יכול להיות. לא מכיר את האיש. אבל זו עובדה. מי שהוא שמן, מבקש שיניחו לו, אינו רוצה בסכסוכים. כל המלחמות, מי הפיח אותן? רזים: נאפוליאון, וילהלם. שלח ידך, בחור, טול מן האגוזים — אתה עוד צריך לעמול הרבה למען מישמניך, היום קצר, והמלאכה מרובה'.
אני מנצל את ההזדמנות ומעלה את שאלת הליטאי. הימים הנוראים ממשמשים־ובאים, והאיש הזה יושב לבדו בחדריו.
'בסדר', אומר מארחי, 'מצידי, למה לא. השאלה, אם הוא ירצה'.

אני הולך אל הליטאי. 'לא', הוא אומר, 'לא אשפיל את עצמי, לא אניח להם שיבזוני. חמש שנים אני מתקיים בלעדיהם, איני צריך להם'. נותן עינו בתיו, ואחר רגע של הרהור, כנסוג קימעה: 'לבבות יש להם, לפולנים הללו, זה נכון, אבל בורים הם ועמהארצים כולם — לא אתרפס לפניהם'.

בשבת אחר התפילה עורכים קידוש. אני פונה אל הנאספים, כל העדה כולה, ומציע להזמין את הליטאי שישוב ויצטרף לתפילה בחגים. אך החזן, חם ועירני, אביו של מאקס תלמידי, מתנגד. 'לא', הוא אומר וטופח על השולחן: 'במו ידיי אשליך אותו מכאן, אם הוא נכנס'. 'תתפללו אז כל השנה בלעדיי', אני אומר. החזן קופץ ממקומו: 'איש צעיר', הוא נותן עלי בקולו, 'מי אתה שתכתיב לנו תנאים ותאיים עלינו!' 'עפר ואפר אני', אני משיב, 'רימה ותולעה — אך כבר התירו להתפלל עם העבריינים. עדה שמגרשת יהודי משום שהוא מקדים חנוכת־הבית לברוך־שאמר, אין גם אני ראוי לבוא במניינה'.

שוב אני אצל הליטאי. 'לאו', הוא אומר, 'כבר אמרתי לך, לא אכרע ברך לפניהם, לא אבקש מהם דבר'. 'אינך צריך לבקש דבר', אני אומר, 'שלוח אני להזמינך שתבוא לתפילות'. הליטאי מחוויר. שעון־הקיר הגדול מחיש את פעימותיו. הליטאי נושם־ונושם בכבידות. הוא אומר, וקולו כמעט לא יישמע:

'אמת?' 'אמת', אני אומר, 'נתבקשתי להזמינך, מן היום ואילך, לתמיד'. 'מי?' הוא לוחש. 'מי מה?' אני אומר. 'מי שלחך?' 'כולם', אני אומר.

החזן הוא גם הגבאי. הוא נכנע לדעת הרוב, טינתו לליטאי לא נכנעה. אף האחרים — חומה של זרות, לא במשב־פה היא נסתרת. הליטאי בא, יושב עם הפתח, נכנס ומאחר, ויוצא ומקדים, איש אינו נפנה אליו, והכול כנראה נוח להם בכך. להחליט זה דבר אחד, לממש החלטה זה דבר אחר. ניצבים־וילך, פרשת בר־מיצווה שלי, מכבדים אותי במפטיר. החזן כבר פותח 'יעמוד —', אני עוצר בידו, לוחש באוזנו, הכול שומעים: 'מורנו הרב רב ישראל בן הרב משה יצחק'. רגע מתאלם החזן, ומיד מתאושש וקורא: 'מורנו הרב רב ישראל בן מורנו הרב רב משה יצחק — מפטיר!'
גמר את ההפטרה, בנוסחו הליטאי המעלה חמיצות על כל פנים, אני דופק על השולחן: 'רב ישראל מזמין את כל הקהל לקידוש בביתו'. הליטאי מביט בי בתימהון, האנשים מחייכים, החזן ניגש אלי, טופח על שכמי ואומר: 'אתה יעקה אתה? אתה גאליצאי!'

ראש־השנה עשיתי עם ההורים בבית. ביום־הכיפורים התפללתי על־יד הכותל המערבי.

השיגעון הציוני

כשסיימנו, בלישכתו של פרנס הקהילה בוויימאר, את המשא־ומתן וקבענו את כל הפרטים — מקום התפילות, מועדיהן, נוסחן והשאר — שאל איש־שיחי: 'ומה שכרך?' אמרתי: 'שכרי מן השמיים'. חייך ואמר: 'לא אתערב בחשבונות שלך עם אדוני־השמיים, אבל מה חלקנו שלנו?' אמרתי: 'אינני חזן, ואיני מתעתד להיות חזן. אתם שרויים במצוקה — באתי להשתתף במצוקתכם'. אמר ראש־הקהילה: 'אף על פי כן?' אמרתי לו: 'הדרך אליכם קצת רחוקה; תשלמו לי את הוצאות הדרך, ויצאתם ידי חובתכם'.

במוצאי יום־הכיפורים, כשעמדנו לפרוש זה מעל זה, הושיט לי הזקן מעטפה: 'שכרו של מר'. אמרתי: 'הוצאות־הנסיעה?' אמר: 'הוצאות־הנסיעה וכן שכרו'. לקחתי שטר של חמישים מארק וביקשתי להשיב את השאר. אמרתי: 'אין הוצאותי עולות על סכום זה, השאר אינו מגיע לי'. שוב חייך ואמר: 'יפים אידיאלים לאדם צעיר — יפים יותר, כשמצויה גם פרוטה בכיס'. אמרתי: 'על־כל־פנים לא אקח למעלה מן השיעור'. שאל: 'ומהו השיעור?' אמרתי: 'סמינאריסט מקבל מאה־וחמישים, ואם יש לו מזל — מאה־ושמונים; זמר־אופירה מקבל מאתיים'. אמר: 'ניחא, ירשה־נא לנו איפוא לשלם לו כלזמר־אופירה — והרי גם חסך לנו כמאה מארק שכר המקהלה ושכר מנגן־ההארמוניון'.

ראה הזקן שאני שרוי במבוכה, וכי לא שיכנע אותי, הסיט אלי את קופסת־הסיגריות, נתרווח בכורסתו ואמר:

'בחורי, מצאת חן בעיני, מצאת חן בעיני כולנו, על־כן אל תכעס, אם אנסה ללמד אותך משהו; זקנתי וקניתי לי מעט ניסיון בחיים. מגונה הרדיפה אחר הממון, מגונה שבעתיים הבריחה ממנו. אם אומר לך אדם, שהוא שונא ממון, בדוק אחריו, אם אין בו סירכה'.
אמרתי לו: 'אינני שונא כסף, אך אין לו לכסף ערך משלו, ואני מחסורי נתון לי'.
השהה עלי הזקן מבטו ואמר: 'מותר לי לשאול אותך, מהיכן אתה? מה מוצאך?' אמרתי: 'יליד ירושלים אני'. אמר: 'ברוכה ירושלים, המצמיחה פירות כאלה. אבל אתה מדבר את לשוננו כאחד מאיתנו'. אמרתי: 'כבר הרבה זמן אני בארץ הזאת'. שאל: 'כמה?' אמרתי: 'כעשר שנים'. שאל: 'ומאז לא ביקרת במקום־מולדתך?' אמרתי: 'לצערי לא'. אמר: 'דיברת על הוצאות־דרכים — הרי לך להוצאות־דרכים'.

עוד לא סיימתי את ארוחת־הערב שלי, נכנסה בעלת־הבית ואמרה: 'יש לך אורחים — אורחת צעירה, בתו של הפרנס הראשון. אה, כבר הנה היא עצמה כאן'.
'אבא הרשה לי להילוות אליך להצגה. באתי לקחת אותך — אם אני רצויה עליך'. 'איזו הצגה?' שאלתי. 'בתיאטרון', היא אומרת, 'פאוסט חלק שני — לא כל יום מזדמנת הצגה כזו'. 'אבל', אני אומר, 'אין לי כרטיסים, לא עלה על דעתי'. 'אוֹה', היא אומרת, 'כרטיסים הרי הבאתי איתי — אם אתה מוכן —'.

כשליוויתי את מלוותי לביתה, אחר ההצגה, עברנו במקום שבו נתקיימו תפילותינו. ראיתי אור באולם ושמעתי המולה שם. נזכרתי בנשף־ראש־השנה, שבגללו לא נערכה תפילת ערבית של לילה שני. שאלתי את בת הפרנס: 'לא ידעתי, שמתקיים הערב נשף־יום־כיפור כאן'. הביטה בי, צחקה ואמרה: 'האולם הזה, זהו המועדון של המיפלגה, כאן הם עורכים את מסיבותיהם, אנו רק שׂוכרים כל שנה את האולם'. 'של איזו מפלגה?' שאלתי. 'הנאציונאלסוציאליסטית', השיבה, וכשראתה את פרצופי, שוב חייכה ואמרה: 'זה לא האולם הזול ביותר, אבל זה המקום הבטוח ביותר — הם מעמידים עשרה שומרים משלהם במשך כל ימי־החג, שלא יקרה שום דבר'.

הרב הראשי של אלטונה נקרא לפסוק במחלוקת שביני לבין ועד בית־הספר שלי בשטטין. שהוועד ביקש להעביר את הפגרה השנתית שלי מן הקיץ לחורף,

לקצרה ולפצלה, בטענה שבחגים ממילא אין לומדים, על־כן צריך לכוללם בחופשה המפוצלת, להוסיף ימים אחדים לכל חג מלפניו ומלאחריו, וכך לצאת ידי חובה. אני הסכמתי להעברת החופשה לתקופת הפסח או לתקופת הסוכות, אך התנגדתי לפיצול ולקיצור.

'אכן', אמר הרב, 'הפגרה היא שלך, ואי־אפשר ליטלה ממך. אולם אם ישלם לך הוועד תמורת הימים המופחתים?' 'אינני מוכר ימים שלי', אמרתי. 'ולמה אתה מתנגד לפיצול?' שאל הרב. 'מבקש אני לנסוע הביתה', אמרתי, 'והפיצול אינו יפה לנסיעה'. 'לבית הוריך?' שאל הרב, 'לנירנברג?' 'לארץ־ישראל', אמרתי. 'בדעתך לחזור?' שאל הרב. 'בדעתי לבקש לי עכשיו מקום־עבודה שם'. 'אבל אתה חוזר לשטטין?' 'אני כמובן חוזר, כדי לסיים את שנת־העבודה, על־כל־פנים'. 'ואם לא תמצא עכשיו מקום־עבודה שם, תמשיך פה גם אחרי השנה הזאת?' 'אינני רואה עכשיו סיבה, שלא להמשיך'. 'אם לארץ־ישראל', פסק הרב, 'ההלכה לצידך. כשתיסע, סע לשלום'. 'ושוב לשלום', מוסיף חבר הוועד.

'ובכן?' שואל אחד מחברי־הוועד, לאחר שאנו לוחצים ידיים, 'חזרת לשלום?' 'חזרתי', אני אומר. 'חזרת לשלום?' מבקש חבר־ועד אחר לדעת. 'חזרתי. ושלום לי'. 'מצאת מישרה שם, בארץ־ישראל?' שואל השלישי. הם אינם מרוצים, האנשים, החליבה עולה להם בקושי, 'מצאת?' 'לא מצאתי', אני אומר. 'כמובן', אומר האחר, 'המצב עכשיו קשה בכל העולם, על־אחת־כמה־וכמה בפלשתינה'. 'זאת אומרת, אתה ממשיך ונשאר אצלנו', מסכם אחד מהם. 'אני כמובן ממשיך', אני אומר, 'ומסיים את השנה, על־כל־פנים'. 'ואחר־כך?' מבקשים לדעת. 'אני מסיים את השנה, על־כל־פנים'. 'ואחר־כך? אתה ממשיך אצלנו גם השנה האחרת?' 'נחיה ונראה', אני אומר.

אין זו ישיבת־ועד רגילה, עניינית. מסיבה היא זו, לכבודי, קבלת־פנים. אך האווירה בה מעורבת, כבר מראשיתה: עליצות־של־ריעות עם מורת־רוח וקפידה. מה חושב לו בחור זה! נותנים לו פה את כל המותרות — משכורת כמעט פי שניים ממה שבעצם מגיע לו, איש אינו מתערב בעבודתו, אין לו שום בעיות, תלמידיו מועטים, כבוד מעל ומעבר לכל מידה, ועוד הוא מתפנק. ובשביל מה? פלשתינה! ואילו מצא שם משהו!

'שמא תספר לנו מעט על נסיעתך', סובר מר שרייאר, 'עוד לא שמענו'. 'לחיים!' אומר מר דיקמאן, היושב־ראש, 'וטעמו־נא גם מן המזונות — לחיים!' 'ידידנו, אדוננו המורה', אומר הוא שוב, אחר רגע־של־כלום, 'מהו

שמושך אותך לשם — רק משום שנולדת שם? אז מה? וכי אנו, מישהו מאיתנו נולד פה? כולנו ממרחקים הגענו לכאן. וכי משום־כך עלינו לחזור?' 'אתם נולדתם בארצות ההן', אני משיב, 'אני — מולדתי שם'. 'פא', אומר מר דיקמאן בהדגש־יד, 'מולדתו של אדם זו האדמה שממנה הוא יונק פרנסתו'. 'מולדתו של אדם', אני מתקן, 'היא האדמה שממנה הוא יונק חיותו'. 'היינו־הך', אומר האיש, 'בלי לחם אין חיים'.

'הבה נזמר זמר', אומר מר זנף, חבר־הוועד, 'הבה נזמר זמר — מה טעם בדיבורים'. 'פתח', אומר מר דיקמאן, 'ודאי הבאת משהו משם — מן המולדת שלך'. 'חסר כאן החזן', אני אומר. 'אל תתחמק', אומרים כל השלושה, 'אתה חזן לא פחות ממנו — פתח!'.
'השיבנו — ה' — אליך — ה' אליך — ונשובה — חדש ימינו — ימינו כקדם — חדש ימינו — ימינו — כקדם — — — שירו! מה אתם פוערים פיכם בלי אומר! — השיבנו — ה' — אליך — — —'.

'רגע אחד!' אומר מר דיקמאן, 'פרש לנו את המלים, אדוננו המורה'. 'עד כדי כך?' אני אומר, 'ואיפה גירסה דינקותא?' 'הוא הדבר', אומר מר דיקמאן, 'אם אין זיכרוני מטעני: השיבנו ה', ואחר־כך נשובה. אסור לדחוק את הקץ. צריך לחכות למשיח'. 'לא כך', אני אומר, 'השיבנו ה' אליך, כדי שנשובה. תן בנו, ה', בינה, שיתעורר בנו הרצון לשוב. כלום תחכה, עד שיבוא המשיח ויאחז בציצית־ראשך, להחזירך על־כורחך?' 'ציצית־ראשי?' צוחק היושב־ראש, וידו מחליקה על קרחתו, 'מכבר אבדה ממני'.
'פסוקים', אומר מר זנף במורת־רוח, 'פסוקים ואמרות נאות! בציטאטות אתה יכול ליישב את כל הפילוסופיות שבעולם. נניח לזה עכשיו. עוד יש לנו חצי שנה — ברוך ה' יום־יום'.
'פסוקים', אומר מר דיקמאן, 'פסוקים ואמרות נאות. לחיים!'

למטה, ברחוב, עוברת פלוגה של צעירים, חולצות חומות, צלב־קרס לשרוולים, זרועותיהם מתנפנפות במרץ, רגליהם מדשדשות בקול ובקצב, הם שרים, והרחוב רועם:

'נורא יודים משתוללים / בארצנו הגרמנית...
דם־יודים ספין יתיז / רק אז ייטב לכול...'
'זמר ביקשתם', אני אומר, 'הרי לכם זמר'.

הספרייה העירונית פתוחה לציבור משעה תשע ואילך. לי פותח הספרן בשמונה, אני נכנס בעד הדלת האחורית. נעים לי לעבוד בשעות־הבוקר המוקדמות. הווילונות מופשלים, החלונות פתוחים, והעולם הרענן, הבלתי־מוטרד עדיין, אורח לחברתי.

'שמתי אל לבי', אומר לי הספרן באחד הימים, 'שאתה קורא לפי אלף־בית שמות הסופרים. התחלת באלף ואתה חותר אל התיו. כלום אין זו שיטה קצת פרימיטיווית?' 'הן', אני אומר, 'זו שיטה פרימיטיווית'. 'ולמה אינך נוהג כשאר הבריות, על־פי חשיבותם של הסופרים?' 'חשיבותם של הסופרים אינה מעניינת אותי', אני אומר. 'נאמר אז: על־פי חשיבותם של הספרים — אם לכך אתה מתכוון', אומר הספרן. 'ומהיכן אדע חשיבותו של ספר, אם איני קורא אותו?' 'אוֹה', אומר הספרן, 'הרי יש דעות מסופּמות — ביקורות והערכות, הדברים ידועים'. 'ומי הם שהעריכו, ביקרו וסיכמו את הדעות?' אני שואל. 'מה פירוש?' תמיה איש־שיחי, 'מומחים!' 'אבל', אני טוען, 'המומחים הרי אינם אלא בני־אדם, כמוני וכמוך'. 'נו־כן', מודה האיש, 'אבל הם התמחו: קראו את הכול, השוו וסיכמו'. 'וכי מה אני עושה? קורא את הכול, משווה ומסכם — אם גם לעצמי בלבד. אתה ערערת על סדר הקריאה. אך זה אינו אלא עניין טכני — אם על־פי הא"ב, על־פי ימי־ההולדת, על־פי מה שקרוי זרמים־בספרות וכיוצא־בכך. וכי אין השיטה שלי נשוטה ונוחה?' 'אתה כופר', אומר הספרן בייאוש, 'שכרך שאתה בולע זיבורית עם עידית כאחת'.

הפעם איחרתי לבוא. הספרן מקבל את פניי בחביבות: 'מה הבאת עימך מפלשתינה שלך?' הוא שואל. 'מעט אור', אני אומר. 'אה־כן', אומר הספרן, 'כמובן, זה ידוע; אך אפשר להדליק פה עוד מנורות אחדות. נו, ומה העלית בציקלונך? הרי יצאת לחפש שם מקום־עבודה בשבילך'. 'יצאתי למצוא שם מקום־עבודה'. 'ומצאת?' 'לא'. 'וכי לא חיפשת?' 'לא מצאתי. "מה כבודו סבור? הוא יישב לו שם, בארמונו שבאירופה, ואנחנו פה נתקין לו את הסעודה, והוא יבוא אל המוכן? אם חפץ מר לחיות פה, יטרח ויבוא — וירעב, ויתייסר, ובעזר ה' יימצא לו, כפי שנמצא לאלה שקדמו לו", כה דברי האיש החשוב שם'.
'רק איש חשוב אחד יש בכל הפלשתינה שלך?' שואל הספרן, אחר שהתגבר על התקפת־הצחוק שלו. הוא מירק ומירק את מישקפיו העבים, ועל פניו

העגולים עדיין הד־הצחוק. 'כולם שם אנשים חשובים', אני מרגיע אותו, 'אך אחד חשוב מכולם'. 'ומה עכשיו?' שואל איש־שיחי, 'התייאשת?' 'התייאשתי ממה?' אני משיב. 'נו, מכל העסק הזה — חזרת, ואתה נשאר עכשיו כאן אצלנו?' 'חס וחלילה', אני משיב, 'כבר ראית אדם מתייאש משלו?' 'אז מה?' חוקר אותי ידידי, 'תחזור לשם?' 'כמובן', אני אומר, 'אסיים את השנה, אטרח ואבוא, וארעב, ואתייסר, ובעזר ה' יימצא לי'.

'מצאתי לך ספר', אומר הספרן אחר רגע של שתיקה, 'שימצא חן בעיניך. אמנם אין זה ספר בלטריסטי, וגם עדיין לא הגעת אליו באלף־בית שלך. אף על פי כן: יומנו של טרומפלדור. סימנתי לך שם קטע אחד — מהו חלוץ, כהגדרתו של טרומפלדור. קרא, קרא את זה. אגב, מה אומר הוועד שלך?' 'למה? לחלוציו של טרומפלדור?' 'להחלטתך שלא להמשיך כאן?' 'הרי אני ממשיך עוד חצי שנה — וברוך ה' יום־יום'. 'אומר לך משהו', אומר איש־שיחי, וחוזר וממרק את מישקפיו; משום־מה אין המישקפיים מתמרקים לו היום די־צורכם, 'אומר לך מהו שמטריד את האנשים שלך פה: מצרים הם על שעומד להישמט מהם חתן לבנותיהם'. 'פשט!' אני אומר, 'אריקה יושבת שם בפינה, אינך רואה?'

'אה!' קורא הספרן, והנהרה חוזרת ומשתפכת על פניו, 'העלמה אריקה! כבר הרבה זמן לא החלפנו דברים זה עם זה. מה את אומרת למורה שלכם, ולשיגעון הציוני שלו?'

'לכל אדם השיגעון שלו', אומרת אריקה, 'אבל האמת', אומרת היא ופונה אלי, 'מה שאני לא מבינה: מה יש לך שם בפלשתינה, מה שאין כאן? אתה יכול להסביר לי?'

'אומר לכם, מה שיש כאן ואין שם', אני משיב, 'אין שם יערות לטייל בהם בימי־א'; אין שם נהרות, לשייט במימיהם בלילות־ירח; אין שם אגמים —' 'ואין שם אריקה', אומר הספרן, כתנא דמסייע, ופיו מתרחב מזווית לזווית. 'ואין שם אריקה', אני מאשר, 'אבל מה שאין עדיין, עוד עתיד להיות'.

עיני הספרן מלטפות את פני אריקה בהנאה־לאיד, ולחייה מעלות סומק קל. אחר היא אומרת: 'אבל, אם אין לכם שם יערות ונהרות ואגמים, להיכן אתם מטיילים בימי־א'?' 'אין מטיילים שם בימי־א'', אני אומר, 'ראשון־בשבת הוא שם יום־עבודה, כשני־בשבת, וכשלישי וכרביעי — ששת ימים עושים מלאכה, ככתוב בתורה'. 'הרי זה כבר לא בשבילי', אומרת אריקה, וכמו אבן נגולה מעל לבה, 'שישה ימים עבודה, זה קצת יותר מדי. ומלבד זאת', היא מוסיפה אחר הרהור קל, 'יש שם אוריינטאלים, ערבים כמדומה,

העושים צרות'. 'נכון', אני אומר, 'יש שם גם ערבים, העושים לפעמים צרות — במקום חולצות חומות, המבקשים להתיז דמם של יזדים'.
'אוֹה, זה דבר אחר', מתערב הספרן, 'אלה כאן רק שרים כך, הללו שם עושים זאת, זה הבדל קטן'. 'כן', אני אומר, 'פותחים בזמר, חותרים לגמר. גם הללו שם יודעים לשיר'.

בפעם האחרת, כשאני בא להחזיר את טרומפלדור, אומר לי הספרן: 'הרהרתי בדברים שאמרת. אתה פסימיסט, רואה שחורות'. 'אני פסימיסט כאן, אופטימיסט שם — השיגעון הציוני שלי'. 'בסדר, בסדר', אומר האופטימיסט־של־כאן, 'אבל אני, יש לי להשיג על דעתך. רוצה לשמוע?' 'לשמוע — על־מנת להשמיע. דבר דבריך'.
'ובכן', אומר האיש, 'ראשית אתה מגזים הרבה בהערכת הדברים. כלב שנובח, אינו נושך, כבר אמרו חכמים. לכן אינני חרד כמוך, ואינני צופה כל אסון של ממש —' 'מותר לי לשסע?' אני אומר, 'אין האיילה רואה אסון, עד שהיא נטרפת'. 'טוב־טוב', אומר הספרן, ורוחו קצרה כמעט, 'נניח. אבל אפילו כך, אם נשפך דמנו שם ונשפך דמנו כאן — מלאך־המוות מה לי הכא, מה לי התם? כלום לא הגיעה השעה, שנחדל מנדודים, שנפסיק לנוע מארץ לארץ, שנכה שורש בארץ שפתחה שעריה לפנינו?' 'ולהמתין לשחיטה?' 'ולעמוד על נפשנו, אם צריך. די בבריחות! נחדל לברוח, שמא יחדלו לרדוף'.
'התשוקה היא אם התיקווה, ממנה היא צומחת, עליה היא ניזונית. אתה מבקש להישאר כאן, על־כן אתה עוטף את החידלון הצפוי במעיל של תיקווה־של־קיקיון'.
'אכן', אומר האיש אחר שתיקה קצרה, 'עייפתי. עייפים אנו מן הנדודים הנמשכים כבר אלפיים שנה כמעט. מספיק'.
'טבעי הוא לו לאדם שיתעייף, עם אסור לו שיתעייף. אבל אפילו אתה, עדיין כוחך איתך'. 'חסר אני האמונה שלך, ההכרה שזוהי הדרך'. 'לא, אינך חסר לא האמונה, לא ההכרה, שאלמלא כך לא היית חוזר ודן עימי בנושא, שוב ושוב'. 'אז מה אני חסר?' 'הנכונות — להפוך את ההכרה הפאסיווית לאופיראטיווית, היכולת לקום וללכת'.
'אה', אומר הספרן, 'הנה אריקה. בואי עלמתי, אנו שוב מחליפים דברים — נחשי, מה הנושא?'
'כמובן, חלום־ציון. מי נוצח את מי?'
'את לא תנחשי: המורה שלך נכנע. שיכנעתי אותו, שכאן הוא הגן־עדן.

הוא כבר שוקל להאריך את שבתו פה — מה את אומרת: אגב, יודעת את מה משמעות שמך?'

'אריקה? כמובן: צורת נקבה של אריך, שפירושו איש עשיר. כשנולדתי, ביקש אבא למשוך עלי קרן של שפע, והוא עדיין חוזה לי עתיד עתיר־נכסים'.

'לא, עלמתי', אומר הספרן, 'עלי להכזיבך. אריקה הוא שמו של שיח־הערבות, של פרי־השיח ליתר דיוק, ענב־האברש, שמראהו נחמד וטעמו מתוק'.

'אוֹה', אומרת אריקה.

'האם גם שם, בפלשתינה, יש ענבי־אברש?' שואל הספרן הידען.

'לא', אני אומר, 'שם יש צברות, תפוחי־קאקטוס, תוכם מתוק, אך קליפתם קוצנית, דוקרנית'.

'ומראיתם לפחות מושכת?' שואל הספרן בדאגה גלויה.

'חזותם ירוקה והאבק מכסה עליה'.

'חבל', אומר הספרן.

'אבל', אני מנחמו, 'עוד עתידות לצמוח שם גם אריקות'.

'לא בימינו', מתהרהר הספרן, 'מוטב, אנו נשארים כאן — מה, אריקה?'

'אי־אפשר לדעת', אומרת אריקה, סותמת ואינה מפרשת.

שמיים יפים

'לא טוב', אומר הדוד ישראל, כמבקש לסכם ויכוח שהוא מנהל אותו יום עם עצמו. כבר קרוב לחצי שנה אני יורד לתל־אביב וחוזר ועולה לירושלים. בא' בבוקר אני נוסע לתל־אביב, מתהלך מבית־ספר לבית־ספר, מלמד, כממלא־מקום, שעה פה שעה כאן, ובערבי־שבת אני שוב עולה לירושלים, ושכרי — עדיין לא ראיתי אסימון שחוק. המצב קשה. המורים משכורתם מוּלנת חודשים על חודשים, ואני אף איני בתקן של מורה מן המניין. את הזמן בין שיעור לשיעור אני ממלא בעבודת מזכירות. היחס טוב. אבל כסף אין.

'לא טוב', אומר הדוד, 'שם היתה לך עבודה, מסודרת, מכובדת, היה לך לחם לאכול ובגד ללבוש, ומעט יותר מזה. אילו החזקת מעמד שנים אחדות —'.
'דודי', אני אומר, 'טוב לי כאן. אולי ייתכן טוב יותר מטוב — אך שם רע, ואין רע שלא יתואר רע ממנו'.

'מה הרע שם?' חולק עלי הדוד, 'הרעש שעושים שם שונאי־ישראל? זה יעבור. כבר היו דברים כאלה. סוף־סוף גרמניה היא ארץ נאורה. המצב הכלכלי בעולם קשה, על־כן אין השלווה שם כללית. אבל היהודים ברוך השם מבוססים —'.
'ראית את השמיים?' אני אומר, 'בוא, גש־נא לחלון והבט החוצה: אלו שמיים נפלאים, לא כן?'

'יפי השמיים ממלא את לבך', אומר הדוד בחיוך, 'וכבר אכלת היום משהו? אין הקיבה מסתפקת ביופיים של שמיים'.

'יפים — לא?' אני אומר, 'ואנו יודעים: באחד הימים יתכסו שמיים יפים אלה עבים, ברקים יברקו וירעם הרעם, הרוח תשתולל, גשמים עזים ירדו, גגותיהם של בתים יתמוטטו, בעלי־חיים ירעדו, בני־אדם יפלו למישכב, ואף מלאך־המוות יקצור קציר. זהו מה שיתרחש שם, באותה ארץ נאורה'.

הדוד מניח ידו על כתפי: 'ראית את הציפור — כמה פעמים היא עפה מכאן למרחוק, במקורה היא מביאה גבעולי־קש; היא בונה את קינה —'.

'כן', אני אומר.

'— ומרחוק תביא גם לחמה. נלמד מן הציפרים'.

'להיכן אתה חותר?' אני שואל. אין דודי רגיל בעיונים פאסיוויים.

'אחי חיים', מספר דודי, 'ושותפו מרדכי פראינד רכשו לפני זמן קרקע בעיבורה של העיר, אדמת־טרשים, אבל יפה להפליא — לא הרחק משכונת־הבוכארים, על שפת עמק רחב־ידיים; מעבר לנחל נשקפים קבר שמואל הנביא ושועפאת, קברי־הסנהדרין שוכנים בתחומה. היום עדיין האדמה היא בעיבורה של העיר, באחד הימים תהיה בטבורה של העיר, בתים יהיו בנויים כאן, גינות יפרחו וילדים ילכו פה לחדר'.

הדוד, עיניו חמות, משהו הומה בו. הוא נח רגע, כנראה הוגה באותם ימים רחוקים. אחר ממשיך:

'הם קנו את הקרקע בזמן שעדיין קל היה יחסית לקבל כסף בהלוואה, ושילמו לבעלים דמי־קדימה. בסוף השנה הזאת מגיע מועד פדיון האדמה — והיום אין להשיג כאן בארץ הסכום הדרוש. יש חשש שיפסידו גם את האדמה גם את הכסף שהקדימו ושילמו, ועוד יהיו בעלי־חובות לנושיהם'.

שוב אתנחתא. אני מתחיל לחוש: קשה לו לדוד לומר את הדברים שהוא מבקש לומר. אנו ניצבים לפני החלון המרושת, הנשקף אל עמק השילוח ואל ההרים המקיפים. הערב קרב בפסיעות צנועות, ואובך קל מטשטש את הקונטורות. הדוד נושם נשימה ארוכה ואומר:

'החדר הזה שאנו עומדים בו, והחדר הסמוך, עם כל החצר וחדרי־השירות, נועדו להכנסת־אורחים. אורחים לא מעטים, ביניהם אנשים חשובים, נתארחו בהם במרוצת הימים. היום עומדים החדרים ריקים, ואני קבעתי פה את מקום־עבודתי. העוני והדחקות בארץ ובעיר הזאת גדולים, רחמנא ליצלן. אבל בעולם, על־אף השפל הכללי, עדיין יש, ברוך השם, יהודים בעלי כיסים — ובעלי לבבות. צא לאחדות מן הארצות, ונסה למכור אותה אדמה, כולה

כאחת או חלקות־חלקות, והבאת פדות לאדמת־ירושלים השוממה, ולגואליה הדחוקים — ואף לך תהיה הרווחה׳.
קרני־שמש עודן משחקות בכיפת־הכסף שבהר־הבית. מן העמק המצועף עולים קולות של בני־אדם ונעירות־חמורים. הדוד, עיניו נחות עלי, ודאגה מעיבה עליהן.
׳אל תדון אותם לכף חובה׳, אומר הדוד, כקורא את מחשבותי, ׳מה פרנסה יכולים אנשים למצוא בעיר זו, הקדושה ברוח, היום כמעולם, אך עלובה בחומר עדיין? אף הם ויתרו על זכות־החלוקה שלהם, קיוו למצוא פרנסתם ופרנסת בתיהם פעם מעיסוק זה ופעם מעיסוק זה. עכשיו הם שוב במצוקה, ואדמה, אדמת־ירושלים, טובה, עלולה להישמט. אתה האדם היחיד, וזו הזדמנות יחידה, אחרונה׳.
׳דודי׳, אני אומר, ׳הכרתי אותם יהודים אמידים בארצות ההן, בעלי הכיסים והלבבות — אין לבם הולך אחר אדמת־טרשים ירושלמית. נסיעתי תהיה לשוא. האנשים האלה יבזבזו את כספם ואני את זמני, והאכזבה תדכדך את כולנו. זו תוכנית־נפל, הרחק לבך ממנה׳.

עוד היה מזג־האוויר נאה, כשעלינו מן הספינה לחוף, ועכשיו מכוסים השמיים, וגשם יורד. שלא הרי טרייסטה כהרי ירושלים. שם קיץ, כאן אביב, ואינו דומה אביבה של טרייסטה זו לאביבה של ירושלים. אין אני צריך להרחיק מן הנמל עד לתחנת־הרכבת, אלא שהרכבת אינה נחפזת, ועלי להמתין. כאן בסימטות אלה התהלך סבא של סבא, הוא ואשתו ואימו וחמשת ילדיהם, לפני כמאה שנה, בעלותם לארץ־הקודש. כאן התמקחו עם אדוני הספינות, וציפו לכניסתה של יליגראפה, וציפו להפלגתה; אצו מבתי־העסק הפזורים ברובע לאכסניה שלהם, ובידיהם חבילות פכסמים, תפוחי־אדמה, פירות מיובשים, בקבוקי־יין וכלי־בית־ומיטבח. עם החבילות והארגזים הארוזים מיהרו לספינה הממתינה, וההפלגה נדחית מיום ליום, בציפייה למזג־אוויר נוח — ולסיום עסקיו המרובים של רב־החובל. כאן בסימטות האלה היו מחסניהם ולישכותיהם של בתי מינרבי והאחרים ושל הקונדיטור רב מנחם מנדל — איפה כל אלה היום! אין זכר להם.

במשרד הלויד טרייסטינו — אני בא לקחת את חפציי, הגיעה השעה לסור לתחנת־הרכבת — ניגש אלי בחור בעיניים צוהלות: ׳שלום, המורה!׳ הרי זה מאקס. ׳מה אתה עושה כאן, מאקס?׳ אני שואל: ׳נוסע!׳ ׳להיכן?׳

'קיין דורם־זייט!' 'אתה נוסע לארץ־ישראל?' 'כן'. 'וההורים? אבא?' 'אבא רצה לרצות אותי. הוא לא הסכים בשום אופן. היו ויכוחים בבית, מריבות, אימא בכתה, אבא צעק, לא עזר כלום, ניצחתי'. 'ומי נתן לך הכסף לנסיעה?' 'אבא'.

'בוא', אני אומר לו, 'נשב כאן על הספסל, ספר'. 'מה יש לספר?' הוא אומר, 'אתה רואה: אני נוסע. אתה יודע, מי הכניס לי את הרעיון? הליטאי, זה שגר ליד בית־התפילה שלנו. הוא אמר לי: מוֹרדכה — הוא קורא לי מוֹרדכה, אינו רוצה לדעת על השם מאקס — מוֹטכה, הוא אומר, ברח! מה אתה מסתובב פה? למה אתה מחכה? שיבואו וישרפו עלינו את הבית וישחטו את כולנו? הסתלק מכאן — ואל תיסע לאמריקה, סע לארץ־ישראל, שם מקומנו! וכשנכנסתי פעם לספרייה, אתה זוכר את הספרן? בעל המיש־קפיים הגדולים? גם הוא אומר לי: בחורי הצעיר, צא מכאן, מהר, סע לפלשתינה. נו, אז כששניים אומרים אותו הדבר, התיישבתי בדעתי, והחלטתי לנסוע. והרי אני כאן בדרך. מחר מפליגה האניה'.

'ומה תעשה בפלשתינה? היכן תהיה? איך תתפרנס?' אני שואל. 'האך', הוא אומר, 'אני הולך לקיבוץ'. 'לאיזה קיבוץ?' 'לקיבוץ של אריקה', הוא אומר. 'אריקה?' אני שואל, 'גם היא נסעה?' 'כן', הוא אומר, 'לפניי, והיא כתבה לי'. 'אהא', אני אומר. 'לא שום אהא', אומר מאקס־מוֹטכה, והוא מסמיק, 'מה יש? החתול רץ אחר החתולה — לא בסדר?'

פראנקפורט שעל־המאין היא עיר גדולה, קהילות אחדות בה ואירגוני־נוער אחדים. לכבוד האורח מן הארץ עשו כל האירגונים יד אחת, שכרו אולם גדול, ובאו הנערים והנערות לשמוע דברים. כבר אמר אחד חכם: אין אדם שומע אלא מה שהוא מבקש לשמוע. ובכן שמעו הללו את שיבחה של ארץ־ישראל, וכבר היתה הארץ משובחת בליבם. שאלו שאלות, והתשובות כבר ממתינות להם בנפשותיהם. ואם אתה מנסה ומדבר לפניהם על הקשיים שיש בארץ, צוחקים הם ואומרים: קשיים? מי מפחד מקשיים? ואם אתה מצביע על החיים היפים והקלים שבכאן, במקום שנולדו הם ואבותיהם, מעקמים הם את חוטמיהם ואומרים: יפים? עניין של טעם; קלים? מי מבקש חיים קלים! אך אם אתה אומר: ובכן, מה אתם יושבים פה? קומו ועלו! אומרים הם: דבר עם אבותינו.

מדבר אני עם אבותיהם. בינונים שביניהם באים אצלי לאכסניה שלי, עשירים שביניהם מוליכים אותי אצלם, במכוניותיהם הנאות, מאכילים אותי פטומות

וחולקים לי כבוד גדול. ואלה ואלה אומרים: מה אתה בא לבלבל מוחותיהם של צעירים שלנו?! וכשאני אומר להם: קנו אדמה מאדמת ירושלים, אומרים הם לי: קדושה היא ירושלים, הניחנה בקדושתה. וכשאני אומר להם: הפרישו מעשר־מן־המעשר מממונכם והצמיחו לכם קרן־ישועה ליום־ של־צרה, שהצרה כבר מהלכת בחוצות. אומרים הם לי: כבר אנו מפרישים מעשר־מן־המעשר למעשי־צדקה, וקרן־של־ישועה זו שלך אינה אלא קרן־הצבי ומחוברת לגופו־של־צבי, שרגליו קלות וברחניות, ואותה צרה שאתה רואה, אינה אלא בדימיונך פורחת.

יוצא אני מלפניהם, ידי ריקות ואדמתה של ירושלים עדיין עלי רובצת, בשלימותה. תופס אותי אחד משוטרי העיר, מלטפני בעיניו מכף־רגל עד ראש, ואומר לי: 'ידידי הצעיר, הקדמת?' 'הקדמתי?' אני אומר, 'ואני חושש כי איחרתי'. מחייך איש־החוק, מניע ראשו ואומר: 'לעולם לא תאחר הרעה לבוא, אף על פי כן אומר אני לך, הקדמת, אמנם כבר דן הרייכסטאג בהצעת־ חוק לבטל איסור לבישת מדים, אך עדיין לא נתקבל החוק — המתן ימים מעטים, מדינה של חוק אנו'. רק אז מתחוור לי, למה הוא מכוון: לבוש אני מיכנסי־חאקי וחולצת־חאקי, כדרך שלובשים אנו הצופים בארץ־ישראל, ואם החולצה החומה בבחינת מדים היא, האסורה עדיין על־פי החוק, אף חולצת־חאקי אסורה.

שוב אני הולך אצל נדיבי־העיר, ואני מבקש: 'שלחו את בניכם לארץ־ישראל וקנו לכם מעט קרקע שם — ישתפרו הזמנים, תוכלו להחזירם אליכם, וקניינכם שם יעשה פירות על פירותיכם!' 'גם כספנו גם זרענו?' הם אומרים, 'לאו, אוריינט לאוריינטאלים — אנו מקומנו כאן ועתידנו כאן'. 'אינכם רואים, מה שמתהווה בארץ הזאת?' אני שואל. 'החוק הוא מגיננו', הם משיבים. 'החוק עומד להשתנות', אני טוען, 'כבר התחילו דנים בכך'. 'חוק הוא חוק', הם אומרים, 'אפילו ישתנה'. 'לרעה ישתנה', אני אומר. 'דינה של מלכות דין הוא', הם אומרים, 'אנשים ישרים אינם צריכים לחשוש'.
יהדות פראנקפורט הגאה — מי יכול לה! מי יבוא ליתן לה עצות, ומי ישנה דעתה

בפראנקפורט לא הועלתי — שמא באמשטרדאם יאיר לי המזל פנים. עוד לא הספקתי לרדת מן הרכבת, כבר סובבוני כתריסר עמילים, סוכנים ומתווכים,

לזפותני במלון־אורחים. בחרתי באחד מהם, אדם גדול ובריא־בשר, שתנועו־תיו כבידות, דיבורו בנחת וארשת־פניו מיושבת. האכסניה אף היא עושה רושם של מהוגנות צנועה: בית צר, של שתי דיוטות, קופה תלויה בחבל דק משתלשלת מן הקומה העליונה למטה, לשים בה הלחמניות הטריות והחלב לארוחת־הבוקר. בכניסה, אל שולחן קטן ועירום, יושבת אשה, בעלת מידות אף היא, בין שהיא אשתו של המורה־דרך שלי ובין שותפתו. המחיר אינו גבוה. חדרי, בדיוטה השניה, קטן וצנוע ונקי. אין וילון לחלונו, אך המים בכיור־הרחצה מכוסים, ארון־הבגדים אינו נודף ריח של עובש, ריצפת־העץ עדיין נושמת מי־שטיפה — הכול באשר לכול: אני מרוצה. ואני יוצא לחפש את לישכת קרן־היסוד, שהיא נקודת־הזינוק שלי.

לאורך החראכט, זו התעלה, החוצה את העיר, עומדים דוכנים ניידים, כאן אוכלים ביסמארקהרינג, אין כמותו בכל העולם. אתה קונה את המליח, כמו שאדם קונה בתל־אביב כוס גאזוז, פוסק את ראשו, אוחז בזנבו ומגישו לפיך, ונוגס נגיסה אחר נגיסה עד שמגיע לראשי־אצבעותיך; לא די לך, אתה שולח את אחיו אחר האחד, מלקק את אצבעותיך, ולימונאד מתוק־כדבש שוטף את גרגרתך ומרפד את המליחים בקיבתך.

'והיכן המיטען שלך?' שואל אותי ז'אק, המזכיר של קרן־היסוד, 'מסרת אותו למישמרת בתחנת־הרכבת?' 'לא', אני אומר, 'בחדרי, באכסניה'. 'והיכן האכסניה?' תדהמה בלתי־מובנת אוחזת ברעי, כשהוא שומע את שם הפונדק והרחוב. הוא בולע ובולע, עד שהוא אומר: 'הזמנתי לך חדר אצל השוחט שלנו — אתה מוכן ללכת ולהוציא את מיטענך מן האכסניה? כן, עכשיו, מיד. אבל — אל תעמוד עימהם על המיקח. אם יבקשו ממך תשלום, אפילו לכל השבוע מראש, שלם'. אנו שוב עוברים את הגשר והולכים לאורך התעלה. באמצע הדרך נעצר ידידי: 'איכפת לך, אם אמתין לך כאן? אתה יודע את הדרך לאכסניה שלך, לא כן?' משהו מטריד את ז'אק, ואני לא שואל שאלות.

כשאני חוזר ומיזוודתי בידי, אני שומע את ז'אק נושם נשימה עמוקה, נשימת־רווחה. 'היו לך עניינים?' הוא שואל. 'לא שום עניינים', אני משיב. 'וכמה שילמת?' 'לא שילמתי כלום', אני אומר, 'הרי לא התגוררתי עדיין בחדר אפילו שעה קלה'. 'והם נתנו לך ללכת — ככה סתם?' ז'אק נראה מפקפק

בשפיות־דעתי. 'כן', אני אומר, 'ביקשתי לשלם, לפחות ליום אחד; אך הפונדקית סירבה לקבל אף סנט אחד. הרי אפילו לא הספקת לפתוח את המיזוודה שלך, אמרה, בשביל מה תשלם?' 'ואיש לא הלך אחריך?' שואל ז'אק, 'לא עיכבו אותך? לא עקבו אחריך?' 'לא', אני אומר, 'לא הלכו אחרי, לא עיכבו אותי, לא עקבו אחרי — רק חיוכה של הפונדקית השמנה ליווה אותי עד כאן; מעולם עוד לא פגשתי בבני־אדם אדיבים וחביבים כמו כאן באמשטרדאם שלך'. 'אינני מבין', ממלמל ז'אק, 'אני לא מבין'. 'מה אינך מבין?' אני שואל, 'מה העניינים? מה קורה?' 'אה־כלום', אומר ז'אק, מתחמק, 'נעלה עכשיו ללישכה ונשתה משהו. אחר־כך נלך לחפש לך חדר'. 'לחפש חדר?' עכשיו אני הוא התמיה, 'לא אמרת, הזמנת לי חדר בבית השוחט?' 'אה', מתגמגם ז'אק, 'כן. בעצם. אבל — בינתיים שיניתי את דעתי. נשכור חדר במלון־הסטודנטים; שם נקי, נוח, זול. תרגיש את עצמך שם בטוב'.

קלאריסה ושאר הבנות בלישכה כבר מצפות לבואנו. הן הספיקו להרתיח תה, תה חריף וריחני. 'אנו שותות אותו בחלב', אומרת קלאריסה, 'ואתה?' 'אני הפעם עם הבנות', אני אומר. 'וגם ביסמארק־הרינג הבאנו מלמטה — כבר אכלת מן הביסמארק־הרינגים שלנו?'
'אינך בודק את המיזוודה?' שואל ז'אק, עד שהבנות מוזגות את התה, 'השארת אותה נעולה?' 'לעולם איני נועל מיזוודה', אני אומר, 'ומה יש לבדוק?' 'בכל זאת', הוא אומר, 'ולהבא מוטב שתהיה נועל'.
'הכול בסדר?' שואל ז'אק, 'לא חסר דבר?' 'לא חסר דבר', אני אומר, העניין מתחיל לעצבן, 'מה מדאיג אותך? מה קרה לך?'
'ובכן', אומר ז'אק ומתרווח במושבו; המתיחות מתחילה נושרת מעליו, פניו שוב מתבהרות, 'המלון הזה, שאליו הוליכו אותך, וכל הרובע ההוא — זהו רובע־הפושעים, ידוע לשימצה בכל העולם, אפילו המישטרה אינה מעזה להיכנס שמה. נכנסת בשלום ויצאת בשלום'.
'שומר פתאים ה'', אני אומר, 'אבל האמת, אני לא ראיתי שם שום פשע ושום פושע — יש לכם תה משובח'. 'תה סיילוני', אומרת קלאריסה, 'מן המעולים ביותר שאפשר להשיג — טעם גם מן המליחים!'

יומיים טרח ז'אק על אירגון אסיפת־הנוער. 'אסיפה כזו', אומר לי ז'אק, 'עוד לא היתה באמשטרדאם מאז היווסדה, 'את הגדול שבאולמות נשכור,

כל הנוער היהודי יבוא, כולו — אדוקים וחופשים, מיזרחי וציונים ולא־ציונים, קטנים וגדולים, מגיל שתים־עשרה עד שלושים, יהיה לך קהל־נוער, כפי שעוד לא היה לשום אדם'.

ויומיים ישבתי אני וכתבתי מאמרים, לעיתוני־הנוער ולעיתון המזרחי ולעיתון האישה; אני כתבתי, וקלאריסה תירגמה, והכתבנית העתיקה, והשליח רץ מן הלישכה למערכות העיתונים, והביא לשם את כתבי־היד, והביא משם את עלי־ההגהה, וז'אק הביא צלם, לצלם לעיתונים את דיוקן האורח מארץ־ישראל. כתבתי על הלשון המתחדשת בארץ־ישראל, כתבתי על הנוער בארץ־ישראל ועל בית־הספר בארץ־ישראל, על הרחוב בתל־אביב ועל השלטים בה, כתבתי על הקיבוץ ועל הפרדסים, על הפירות ועל השמש — כתבתי עד שכאבו אצבעות־הידיים ונתערפלו העיניים ונתקהה עמוד־השדרה. וכשסיימנו, נת־יישבתי עם קלאריסה ועם שאר הבנות ולמדנו שירים של ארץ־ישראל.

אותו ערב זרמו המוני הנוער היהודי האמשטרדאמי לאולם־האסיפה, וגם מערי־השדה הגיעו. לבאים חולקו השירים המודפסים, באותיות עבריות ובאותיות לאטיניות, מקור ותרגום. אני בראש האולם ומסביב לי קלאריסה והבנות, ואנו פותחים בשירה, וכל הקהל מצטרף. הנאום, הפותח בשפת־המדינה, וקלאריסה עומדת מאחורי כלוחשנית למקרה הצורך, מסתיים והאולם רועם ממחיאות־כפיים, ואני מטפס ועולה על השולחן, ואנו שרים, בבחינת פרפרת לארוחה, והכול שרים איתי, מבני שתים־עשרה עד בני שלושים: הסירים על הקיר / התחילו לשיר / המחבת והקומקום / שרו בים־בם־בים־בם־בום... / והסיר הגדול — עם הפס הכחול — והדוד האדום / שרו בים־בם־בים־בם־בום... / והמטאטא / עלה על הכיסא / ומרוב שימחה / כף מחא...

'הצלחה עצומה', אומר לי ז'אק, וקלאריסה מאשרת: 'הצלחה כזו עוד לא קצר שום נואם לפניך'. 'ותהיינה תוצאות?' אני שואל. 'תוצאות?' אומר ז'אק, 'לאלו תוצאות אתה מצפה?' 'לעלייה כמובן', אני אומר. 'שכל אלף־וחמש־מאות בני־הנעורים הללו יקומו ויעלו לפלשתינה?' אומר ז'אק, 'אתה חושב זאת ברצינות? ואני חשבתי אותך לפיקח יותר. וכי מה יעשו כל אלה שם? ופה חסר להם דבר? יש כאן נאצים? יש כאן אנטישמיות? בשביל מה יעלו?'

פרנס־הקהילה, בנקאי מצליח, עשיר מובהק, זימן לכבודי כתריסר מעמיתיו, אותם ונשותיהם, לארוחת־צהריים. כלי־השולחן כסף ובדולח, המשרתות

מגישות ומפנות, מגישות ומסלקות. תמונות יקרות מקשטות את הכתלים, תכשיטי־הנשים נוצצים, חיוכים מרחפים בחלל־האולם, השיח קולח עם היין בגביעים.

'יש לה לאמשטרדאם חלק בירושלים', אומר בעל־הבית מתוך רחבות־הדעת, בשעה שהוא מדליק לעצמו את הסיגאר, והמוקא מעלה הבלו, 'יש לה חלק נכבד בקיומה של ירושלים ובקימומה, בתים שבנו פקידים־ואמרכלים, כספים שגבו ושלחו, עניינים שניהלו ועדיין מנהלים —'.

'הן', אני אומר, 'הרי משום כך באתי לכאן — ואדמת ירושלים בתרמילי'.

'אדמת ירושלים?' תמיה אחד המסובים.

'לשם עסק', אני נחפז להרגיע, 'לא לשם גמילות חסדים — הן לא לעולם תהיה ירושלים סמוכה על שולחן הגולה —'

'לשם עסקים!' צוחק אחד מהם, הארי־שבחבורה, האחרים מצטרפים, אף הנשים מחייכות כהד עונה, 'עסקים אנו עושים כאן, בירושלים נשקיע ממעות־הצדקה. אתם הוּ מתפללים שם, ליד הכותל המערבי ושאר המקומות הקדושים, ואנו תומכים בכם'.

'זה בסדר, מכובדנו היקר', מנחם אותי בעל־הבית, 'לא אלמן ישראל. כל־עוד אנו כאן, יכולים אתם להסיר דאגה מלבכם — לא נזנח אתכם'.

לאחר שנפרדתי מידידיי בקרן־היסוד, ואת מיטעני הפקדתי למשמרת בתחנת־הרכבת, סרתי עוד פעם לאותו פונדק צנוע ברובע המושחר. הפונדקית שישבה בפתח ביתה, קיבלה את פני בחיוך רחב: 'חזרת אלינו?' שאלה, 'עוד החדר מוכן בשבילך'. 'לא', אמרתי, 'אני כבר נוסע מכאן, באתי לומר לך עוד פעם ברכה, היית אדיבה מאוד'. הפונדקית שוב חייכה. 'וביקשתי לשאול אותך, מדוע לא רצית לקבל ממני תשלום בעבור החדר — הרי שכרתי אותו'. 'אוֹה', אומרת האשה, 'מאדם שבא מירושלים, שנולד בירושלים, אקח כסף?' 'ומנין ידעת?' אני שואל. 'מן הדרכון שלך', אומרת היא, 'הרי לא נעלת את המיזוודה שלך'.

אני מתהלך בחוצות נירנברג ומחשבותי תוהות. מלא יצאתי — עשרים־וחמש לירות בכיסי ובלבי תיקוות ותוכניות. וריקם אני שב. עוד יספיק כספי לכרטיס־הנסיעה, והתיקוות נגוזו. רק האדמה, אדמת ירושלים, נסרכת מאחורי כשובל של קצף שעל־פני המים.

'אתה הולך מחר לבית־הכנסת הגדול?' שואל אותי אבא, 'או שאתה בא איתי למניין ראשון? אם אתה הולך לבית־הכנסת הגדול, יעלוך לתורה, בין ה"חיובים" אתה — ותצטרך לחבוש צילינדר'. 'אני בא איתך למניין ראשון', אני אומר לאבא. אבא מחייך: 'עד כדי כך שנאוי עליך הצילינדר? הוא אינו נושך, ובבית־הכנסת מצפים לבואך'. 'אני חיוב', אני אומר, 'גם הצילינדר חיוב?' 'מינהג המקום הוא', אומר אבא. 'שיעלה הצילינדר לבדו', אני משיב.

במוצאי־השבת עורכים לי מנכבדי הקהילה מסיבת־פרידה. שכשחזרתי לארץ־ישראל שנה קודם לכן, לא היה סיפק בידינו ליפרד איש מעל רעהו מתוך יישוב־הדעת. עכשיו דעתנו מיושבת עלינו, ואנו מברכים זה את זה ושותים לחיים. פותח אחד מן המסובים ואומר: 'בנערותך באת אלינו והיית מעורר שערוריות. ועכשיו, בבחרותך, אתה פורש מעלינו, ושוב אתה מעורר שערוריות.' 'אלו שערוריות אני מעורר?' שואל אני. 'בבוקר', אומר הפרנס הראשון, 'לא באת לבית־הכנסת, כדי שלא לחבוש צילינדר. וכשהעלינו אותך לתורה אחר־הצהריים, למינחה, בירכת כמינהג יהודים ספרדים'. 'ויהודים ספרדים אינם יהודים?' אני שואל. 'באת למקום', דוחה הפרנס את טענתי, 'נהג על־פי המקום'. 'בן ארץ־ישראל', אני חוזר וטוען, 'שבא למקום בגולה, עושה יום־טוב אחד או שני ימים טובים?' 'זה דבר אחר', משיב אחד המסובים, 'אין זה ממין הטענה'. 'הרי אני חי בארץ־ישראל', אני אומר, 'ובה מדברים עברית, והוגים אותה כהגייתם של יהודי ספרד'. 'זה חול', אומרים לי, 'וזה קודש'. 'ואני מורה בארץ־ישראל', אני ממשיך, 'ומלמד את תלמידיי באותה לשון, באותו מיבטא — גם לימודי קודש'. 'שם זה שם', אומר הפרנס, ומקולו כבר נשמעת נימה של קפידה, 'וכאן זה כאן'.

אבי, היושב לצידי, רומז לי: חדל! וכי חייב אתה תמיד להיות חותם את הוויכוח? אך אני איני נרמז.

'כאן זה כאן', אני אומר, 'ואנו יושבים ומצומדים לכאן — עד מתי?' 'עד שיבוא המשיח', אומר אחד, 'וייבנה בית־המיקדש, והעולים יהיו עולים לבית־המיקדש, לעבוד את ה', ולא יהיו שם פורקי עול תורה ומיצוות.' 'ועד אז?' אני שואל. 'ועד אז', משיב הנשאל, 'נשב במקומותינו ונעבוד כאן את האלוהים'. 'העולה על רוחכם', אני אומר, 'היה לא תהיה... ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחימה שפוכה אמלוך עליכם, אומר ה' בפי הנביא, והוצאתי

אתכם מן העמים וקיבצתי אתכם מן הארצות... ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחימה שפוכה׳.
׳אין אלה אלא דברי נבואה׳, אומר אחד, ׳דברים לעתיד לבוא׳. ׳כבר הוא בא, העתיד הזה׳, אני אומר, ׳כבר שפוכה החימה בחוץ, אלא שאנו איננו רואים ואיננו מודים בה, אטומות אוזנינו ולבנו ערל. אין אלה הדברים אלא דברי נבואה, פואזיה — חבישת צילינדר היא התורה׳. ׳תנוח דעתך׳, מרגיעני ראש־החבורה, ׳עוד עתיד אתה לשוב ולחזור אלינו, ותהיה ממתין עימנו יחד לבוא המשיח׳.

׳מוכרח היית׳, נוזף בי אבא בדרכנו הביתה, ׳להסעיר את הלבבות?׳ ׳חוששני, אבא׳, אני אומר, ׳שלא הסערתי די, שאין בי כוח להסעיר די׳. ׳ולדידך׳, אומר אבא, ׳כלום לא היית מועיל יותר, אילו חזרת לשטטין שלך, או לכל מקום אחר בחוץ, להרביץ תורה ולעשות נפשות?׳ ׳אבא׳, אני אומר, ׳הקרקע בוערת תחת רגלינו!׳ ׳אדרבה׳, אומר אבא, ׳דווקה משום כך. אני סבור שאתה מגזים. אבל אם אתה חש כך, רשאי אתה לברוח?׳

ביום של שרב יצאתי מן הארץ, ביום של שרב שבתי לארץ. כשאני פורק את מיטעני בחדרי שבתל־אביב, במלון ירושלים ברחוב אלנבי, מוצא אני בתחתית המיזוודה, בין האקדח ובין הכדורים הארוזים, מעטפה ובה שטר של מאה מארק ופיתקה, בכתב ידה הרועדת של אימא: כי מלאכיו יצווה לך לשמרך בכל דרכיך. ומתחת לזה, ביד חפוזה משל אבא: אשרי הדור הזה, שאין הקטנים נשמעים לגדולים.

כשעליתי למחר לירושלים, ראיתי: השמיים בהירים וגבוהים מעלינו. ויפים להפליא.

תיקון טעות

למען הדיוק ההיסטורי מבקש אני מקוראי הספר הזה רשות לנצל את האכסניה הזאת ולתקן טעות שנפלה לצערי בספרי 'ירושלים בעיני רואיה — תולדות בתי־המחסה וכולי'. כתבתי שם (עמוד 111, הערת־שוליים): 'נוה שלום הוא כמדומה הבית שמדרום לבניין רוטשילד (א); השער הקטן מבדיל ביניהם'. בבית הזה, שהוא היום 'בית הסופר', נערכו במרחשוון תשל"א על־ידי יד בן־צבי והחברה ההיסטורית הישראלית ימי־עיון על הרובע היהודי בעיר העתיקה; גם בהזדמנות זו, בהרצאתי על תולדות בתי־המחסה, זיהיתי את הבית כ'נוה שלום'.

הערותיהם־שאלותיהם של קוראים אחדים הניעוני להוסיף ולתהות על הזיהוי הבלתי־ודאי. שבתי ועיינתי, בין השאר, בכתבה מאת ועדת־הבנייה של בתי־מחסה, שנתפרסמה ב'המגיד' (כ"ט בניסן התרכ"ב, 29 באפריל 1862) על עבודות החפירה לבית נוה שלום. בעלי הכתבה מספרים על חשיפת חומה ואבן־פינה, מאורע שעשה אז רושם גדול, ושמצא את תיאורו גם בספר הנזכר (עמוד 100) על־פי כתבה מאוחרת ('הצפירה', כ"ב בתמוז תרכ"ב). שרידי הבניין הזה שבו ונחשפו בימינו, בעת שהדפסת 'ירושלים בעיני רואיה' נסתיימה־והלכה; לא הספקתי אז אלא להכניס ברגע האחרון תצלום החפירות (שם, עמוד 10). אך נתברר לי, כי זיהויי הקודם לא היה נכון. וכך נאמר באותה כתבה מאת ועדת־הבנייה ב'המגיד':

'... החילונו לחפור לייסד הבתים אשר ידינו אוחזת בעבודתם... על גבול נחלתנו לפאת נגב, יעמוד הבית נוה שלום הנודע... מצאנו... בניין מוצק, חומה בצורה... נמשכת מתחת לארץ מנגד לחומה־העיר הקרובה אליה, אך דרך־הרבים מפסקתן...'

ברור איפוא, שנוה שלום אינו מה שהוא עכשיו בית־הסופר, אלא הבית (שטרם שוקם) שבין ה'לוגאנס' (היום: דירות הזוגות הצעירים) ובין רוטשילד ב' (היום: הישיבה).

ו'טעות לעולם חוזר'.